ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

том осми

ДРАСКИ И ШАРКИ
ВИДЕНО И ЧУТО

Под редакцията
на ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

СОФИЯ • 1976

ИВАН ВАЗОВ

8

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

8

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

8

ИВАН ВАЗОВ

8

ДРАСКИ И ШАРКИ

ЧАСТ ПЪРВА

УКРАСИЛ СТОЛИЦАТА

Всеки, който го познаваше преди две години, помни как беше съвсем други човек господин Бучински: лек, приятен и весел, винаги в добро разположение на духа, което имаше заразително действие въз другите. Той търсеше тогава обществото, което също го търсеше; интересуваха го всичките новини градски и всичките общи въпроси, и най-добрите мезелици, и политиката, и съдбата на Бисмарка, и даже литературата . . .

Сега вече господин Бучински е съвсем противното. Той не е оня, който беше . . . Навел е глава към земята, все замислен, все съсредоточен, все под товара на някоя тайна съкрушителна грижа. Нему ще остане света! . . . Усмивката бегалá от лицето му, радостта не намира почва в сърцето му — тя е там чужденка, — дето се гнезди червеят на някоя вековечна мъка. Ни в общество вече, ни в кафенета, ни в градини няма да се мерне. Овдовели са от господина Бучински разтушните места. Политиката му вдъхва отвращение; сякаш — и всичкият свят! А литературата? Боже мой! Той повръща назад всичките списания и вестници, които, по стар навик, редакциите му правят чест да му изпращат. Не му е до вестници на Бучински.

Какво има тоя бивши приятел на света и на живота? Какъв враждебен демон го отстранява от тях? Защо има вид толкова нещастен?

Ония, които съдят повърхно, казват, че господин Бучински е жертва на някаква ипохондрия . . .

Други уверяват — тайни домашни беди ...

Други — мислят друго.

Други — пък нищо не мислят, защото се не интересуват за господина Бучински.

А работата е съвършено проста.

Господин Бучински има ... има ... — нека да кажа смело — има нова къща на три ката, или триетажна, както се изразяват учено софиянците.

Нова къща на три ката — ето разрешението на загадката.

И погледнете, както е приведен към земята, не личи ли, че тежи на гърба му товарът на три ката?

И гледа той днес своята къща и си дума:

— В земята, под тая къща, и в зидовете ѝ, и в сводовете ѝ, и в стаите ѝ, и в покрива ѝ зарових и здраве, и имане, и спокойствие. И откак станах стопанин на тая къща, всичките радости световни ме напуснаха и животът ми се напълни, вместо тях, с полици, с дългове неизплатими, срокове, визити на банката, залози, актове, нотариуси; с поправки, доправки, преправки, изправки, разправки; с борба с небесните дъждове и снегове и урагани, с борба с подземните софийски води, които правят в избите ми езера, дето ти дохажда изкушение да се удавиш; и с калпави наематели, и с чудо даждия: държавни, градски, окръжни, училищни, железнични, водяни, боклучави, и с жълти и червени хартийки, що ми носят бирници, и с призовки и съдби с майстори от две години насам — и всичкият тоя потоп от безобразия се струпа върху моя живот, защото един ден господин Бучински пожелал да украси столицата!

И тая къща, вместо да ме радва, ми е омразна и ужасна като един саркофаг, в който е закопан моят душевен мир.

*

Но един ден гражданите и кафенетата, и улиците, и вестниците видяха пак господина Бучински; и господин Бучински беше пак ясен и щастлив, както напред. На въпросите на слисаните си приятели той от-

говаряше лукаво-ухилено, като отсичаше един голям резен копривщенска луканка:

— Няма да живея със Стара планина я?

Но как стана това чудо? Сполучи най-после да победи всичките мъчнотии господин Бучински? Или им привикна? Или се примири философски с положението си? Или що?

Не, господин Бучински направи още по-добре от всичките тия.

Той продаде къщата!

И главно, сполучно: той взема почти половината от цената, колкото му струваше.

И сега господин Бучински няма вече ни грижа, ни дълг.

Истина, той още ходи малко наведеничък към земята.

Гръбнакът му беше пречупен завсегда от тежестта на трите ката!

ТРАУР

— Чорт го взел, гледай сега!... — казваше си с досада и безпокойно Димитър Кочов в кафене „Мендел“, във Виена, като прочиташе трети път антрефилето в немския вестник. — Тоя вестник се получава в София и без друго ще е било обадено на жена ми!... Клетата! От коя дата е? От 22 юли, преди четири дена, в същия ден, когато съм тръгнал аз. Колко страдание и скръб от едно глупаво недоразумение! Поскоро да депеширам!

Кочов написа на кръглата мраморна маса една телеграма и излезе.

Безпокойството на Кочова имаше основание: немският вестник, който излизаше в същия немски град, дето той, Кочов, беше преседял един месец да се лекува от водите, обаждаше, че на 22 юли се поминал там българинът Д. Кочов. Тая скръбна вест без друго беше истинска, но не Димитър Кочов, а Денко Кочов от Варна трябва да е умрял. Той беше много лошо още при Димитровото стоене там.

На сутринта сам Димитър Кочов тръгна за София.

Във вагона през целия път умът му беше занят само от образа на младата му жена. Той живо си представяше нейното положение в минутата, когато някой от ближните ѝ е обадил със забикалки зловещия слух, даден от немския вестник. Това без друго ще е станало: „Добра реч — надалеч, лоша — още по-далеч!“... Какъв удар, каква гръмотевица въз главата на бедната Божанка!... Той примижаваше, като че искаше да не види нейното отчаяние и плач. Знаеше Димитър, че Божанка го обичаше и му беше привързана искрено и страстно. Нежно сърце беше тя... Навярно, сторили са веднага справки, недоразумението се е обяснило, тя се е успокоила — какво благодеяние е телеграфът! Но докат е траяла неизвестността, ще е минало поне дванайсет часа. Дванайсет часа такива мъчения, смъртни безпокойства! Та това може да застари човека с десет години!

И той мислено виждаше бялото миличко Божанкино лице, украсено с черна свилена коса, заляно със сълзи, пребледняло, изменено от страхове... После пък, след успокоението — още по-светнало и разхубавяло от щастие... Той си я представяше тогава със светлолюляковата рокля, с която тъй беше хубава и напета. Напета беше Божанка и кокетлива — една голяма слабост към модите... Коя я няма днес? Но Божанка беше хубавичка: естествено е хубава жена да има хубаво облекло... Пустичка е... Инак прекрасна душа. С какъв радостен трепет тя ще очаква да се убеди със собствените си очи, че Димитър е жив и здрав! И той си представяше тяхната покъртна среща и прегръщането, и радост...

И на гърлото му дохождаше нещо горещо и в очите му бликваха неволни сълзи.

Пътуването се видя Кочову много продължително, безкрайно. Когато влакът изпищя при софийската гара, той с развълнувано сърце видя домашните, дошли да го посрещнат. Начело на тях Божанка, както обикновено, гиздаво пременена.

Виждането беше твърде умилително.

Още във файтона Божанка разказа мъжу си бързо и с разтреперан от вълнение глас всичките си мъки и страхове, докато разбрала истината. А разбрала я тя действително подир десетина часа. През това време тя не помни как е минала.

Димитър я слушаше покъртен.

Той се не лъжеше относително чувствата на жена си. Тя го обичаше. Може би не със същата страстност, както той нея; но от сърцето не можеш да искаш повече, отколкото то може да даде... И той се усещаше щастлив. Колкото за слабостта на Божанка към модите, за нейната кокетливост, той също беше прав. Желанието у нея да бъде „ефектна“, да харесва на очите (без всякаква задня мисъл), просто от жен-

ско тщеславие, беше по-голямо, отколкото той си въобразяваше. В това дребнаво за нас, а за жените велико чувство, което столичната среда развиваше, беше се погълнало нещо от нейната привързаност към Кочова. Суетността крадеше всеки ден в сърцето ѝ частица от любовта; но частица само. Любовта пак оставаше твърде голяма, за да се счита един мъж щастлив. Истина, че тази ѝ любов към мъжа не беше още подлагана на изпитня; нито тя, нито той знаеше силата на съпротивлението ѝ. Двете господствуващи у Божанка чувства не бяха турнати още в сблъскване, понеже Димитър предваряше всичките желания на жена си; напротив, те живуваха, без да си пречат и без да си отстъпват мястото.

*

На третия ден от завръщането си Димитър по-рано си дойде за обяд от канцеларията си. Той влезе в кабинета си и взема един нов вестник да чете. Но той по-преди се доста повъртя де да седне: канапето и столовете бяха затрупани с разни мостри, номера от модния журнал, шарени парцалчета и други: те свидетелствуваха, че преди малко тук е боравила Божанка... Димитър изгледа понамусено тоя неуред.

— „Гизда къща не гизди“ — право са го рекли — продума си той и се усмихна... Веднага чу женски гласове в другата стая, в стаята на жена си.

— Има гостенки — рече си той.

Разговорите ставаха по-живи, възклицания някакви, после — фъфлене и шумолене, каквото издават платове на женски дрехи, рокли и тем подобни.

— А, модистката е тука — продума си Димитър, като позна нейния глас; — последният парижки журнал пак е дал работа на Божанка. Някои нови парцалчета и флинтифлюшки... Тя нищо не ми е обадила.

И той продължи четенето на вестника.

— Ах, шик! — извика възторжено модистката в другата стая. — ... Шик, шик, госпожа!

— Как, харесвате ли? — питаше Божанка.

— Чудесно! Прекрасно! Какъв ефект! Вие сте белолика, госпожа, и черноока. И тоя цвят ви иде великолепно. Аз ви препоръчвам повече тоя цвят... Хъ, тъй дръжте воала... Тия фалбала... не може повече, фасон — разкошна работа... Вие, госпожа, правите царски ефект. Шик! Шик!

— Прекрасно, благодаря ви... Премерихме... Сега да ги прибера и махна, че ще дойде Димитраки. Помогнете ми, моля ви, да се съблека.

— А, тайно от мене! Сюрприз готви! — каза си Димитър. — Някоя нова модна фантазия, с която иска да ме зачуди ненадейно... Слободно дете. Чакай да ѝ отнема това удоволствие, да я стресна... Тя не е усетила кога съм се завърнал.

И Кочов стана, отиде полека, отвори внезапно вратата на Божанкината стая. Той остана вкаменен на прага.

Никога не се надяваше да види това, което видя. Божанка, пред огледалото, стоеше в жалейни дрехи!

Цяла в черно. Дълъг воал от чер креп се спущаше на широки гънки през лицето ѝ, от челото до земята; друг подобен падаше отзад; чер креп завиваше черната ѝ шапка с черни цветя и главата ѝ; дълга черна рокля с крепови гарнитури, черни ръкавици, черни ботини, черно всичко!

Ако да не беше познал жена си в тая зловеща черна фигура, би я взел за привидение на Хофмана, което ходи из гробищата ноще.

Като видя мъжа си, Божанка най-напред направи движение да побегне, па остана вдървена на мястото си, с очи наведени към земята.

Модистката тихичко изклинчи.

*

Подир малко из двора се издигна един голям стълб дим.

Там изгаряше „траурът“.

Той беше поръчан от Божанка още в деня, когато получи лъжливото известие за мъжовата си смърт.

При страшните душевни сътресения от нещастието тя беше имала — нежната съпруга — тая предвидливост и това мъжество!

Донесен днес от модистката и, за щастие, безполезен вече, Божанка не можа да противостои на великото изкушение да си премери „траура“ и да се полюбува в огледалото на себе си...

СЛУГИНЯ

Стоян Раков беше останал без слугиня посред зима. Последнята му го напусна преди три недели без никаква видима причина. За едно софийско семейство такава случка е цяла беда. Стоян Раков беше началник на отделение в едно министерство, жена му — млада и почитаема госпожа, даже подпредседателка на две женски дружества; но тия световни блага и почести не бяха способни да ги направят щастливи; в тяхното небе имаше една черна точка: нямаха слугиня. Това беше жизнен въпрос за почтените съпрузи, той занимаваше умовете им, той даваше храна на разговорите им, той обгръщаше всичките ламтения на душите им.

Ракови нямаха слугиня.

И госпожа Ракова в черква, и на гости, и в дружества — все тия горчиви оплаквания:

— Представете си, госпожа̀ (софийските благородни дами се титулуват тъй вместо „госпожо“ — за отличие от калугерките), представете си, госпожа̀, нямаме слугиня!

А в тия прости думи се заключаваше цяла Шекспирова трагедия за младата и почитаемата госпожа Ракова; те искаха да кажат: „Представете си, госпожа̀, това ужасно събитие до какви скандали ни доведе; аз, както едно време баба ми — и майка ми още днес, — сама си пера дрехите и се умирисвам в кухнята като някоя... И нямам час свободничък да посветя на по-възвишена и благородна грижа... Представете си, даже не ми остава време да ида да си кроя новата рокля Empire, а платът Стоянчо е ку-

пил от толкова време... Стоянчо и той, бедният, от височината на своя началнически стол, е принуден да слазя до занятията на простата тълпа... Можете ли да си представите — това ви казвам в секрет, — че вечер, като се стъмни, той взема стомната под палтото и отива на чешмата да налее вода? Един началник на отделение! Неговият разсилен това не върши... Пет пъти досега, горкият, е ходил на фурната да вземе гювеча. Вие знаете?... Ние повече гювеч си правим: нарежи мръвки, хвърли им лъжица масло, па хай на фурната, та друго и не знам. Кой му е мислил някога, че ще изпадна до такава ниска точка — да бъда принудена аз да си чиня хизметя... Та и мъжът ми колко се възмущава! Е, чуло ли се е подобно нещастие?"

Ракови нямаха слугиня.

Стоян Раков и тоя петък се връщаше от пазара с вкиснато лице.

Жена му веднага разбра, че търсенето му е било безуспешно. Това нещастие просто й отравяше съществуването.

Раков измърмора гневно:

— Търсих, предлагах луди заплати, никой не иска да слугува. Някои селянки даже като че се подиграваха, гледаха ме почти с презрение, когато ги питах... Сякаш не диви шопкини, а жени на испански грандове. Нека дойдат нашите шантави социалисти да ми покажат сиромашта и пролетариатите български, за които издават куп вестници! Не ми трябват вестниците им, дявол им взел вестниците и ученията!... Нека ми доведат вместо тях сега една слугиня или един слуга — от дърво, от камък,— и тогава ще ги повярвам и ще стана и аз социалист. Нека има и един началник на отделение социалист — за да увеличи войската у нас на враговете на труда...

— Ти това не казваш сериозно, инак ще бъде глупаво — отвърна жена му; — какво ти са криви социалистите? Нима шопкините четат вестниците им, за да се повлияят и да не си продават свободата? Слугини всякога се намират — как ги имат хората! — но работата е, като я имаш, да знаеш да я привле-

чеш... Ето и последната ни слугиня, Стоила: не щя да ме послушаш и ни напусна. Сега се губим като патки из мъгла...

— Та какво повече да й дам? — отговори раздразнен Раков. — Малко ли бяха толкова пари месечно, и храна, и облекло, и обуща? Оставаше само едно: да й дам половината си заплата, за да се не съблазнява да бяга, когато я мамят други. Ти подобре, госпожо, криви себе си. Ти в яда си я грубеше понякога: еднаж те чух, че й каза „свиньо", когато тя строши фарфоровия супник. В днешната криза от слуги такова отношение към тях е опасно... Не ги мисли същества без самолюбие.

Ракови нямаха слугиня.

Вечерта, тоя същия ден, когато съпрузите сядаха при изстиналия и замирисал на дим гювеч — алфата и омегата на всичката готварска мъдрост на младата и почитаема госпожа Ракова, — вратата се бутна, без да се почука, и оръфаната глава на един шоп се показа там.

— Добра ви вечеря, прощавайте! — каза той гръмогласно, като свали шапката си. — Чете ли да ви слуша е това девойче, или оно, не ви треби слугиня?

И той изтегли пред себе си едно с плах поглед момиче.

Пред тия думи съпрузите помислиха, че небето се отвори и серафимски гласове стигаха до ушите им!

„Трябва ли им слугиня!"... Кьосе, желаеш ли мустаци? Иска ли дума? Тоя шоп го праща самото провидение. Госпожа Ракова се боеше да не бъде всичко това сън лъжлив. Не, не е сън... Селякът стои там с всичкото си шопско величие, с оскотената си физиономия, с дрипите си, тя даже чувствуваше неблагоуханната атмосфера от кир и лук, която шопът носи навред със себе си; и шопкинчето там е живо, съвършено живо и както подобава: парцаливо, гнидаво, гуреливо и с телешки учуден поглед.

Наконец, благополучието влезна в къщата.

Раков предлага изведнаж двайсет и пет лева заплата и, за голямо учудване, бащата се не търгува и великодушно се съгласява.

Питат тогава за знанията на момичето. Момичето

не знае нищо, не е слугувало никъде, но това малко значи.

— На харизано магаре петалата се не гледат — шушне с тържествуващ вид Раков на жена си.

„Ща го държа това свинче баре вода да ми носи, докат си намеря по-свястна слугиня, па ще му дам пътя — мисли си лукаво госпожа Ракова; — или вярва тоя гламав шоп, че толкова пари се дават на едно диво говедце, на което ще трябва да слугувам?“

Но, да спи куче под камък. Сега шопът и дъщеря му са приети като високопоставени гости. Едвам наяденият гювеч (при вълнения от голяма радост охотата се губи), приготвен от деликатните ръце на подпредседателката на двете женски дружества в столицата, минува в разположение на гостите. Един голям огън в кухнята с празничен светлик освещава пиршеството им. Господин Раков и госпожа Ракова ги гледат и не можат да им се нарадват.

Като ги снабдиха и с топла постелка, завивка и възглавница, оттеглиха се в спалнята си, след като им пожелаха учтиво лека нощ.

В тая криза от слуги учтивостта към тях е задължителна.

Но преди да си легне, госпожа Ракова слезе долу, та даде някакви наставления на слугинчето и се върна в спалнята.

През нощта Раков и жена му имаха по едно силно сепване всякой; него го пробуди внезапна мисъл, че той даже не попита за името на момичето и на селото му — опущение важно; ней ѝ се пристори, че се хлопа дворската порта. За да се успокои, тя взема свещта и отиде да надникне в кухнята; огънят още гореше и освещаваше широко раззиналите уста на шопа, който хъркаше като циклоп; девойчето спеше също.

Тогава тя се върна успокоена.

*

Сутринта е студ. Раков се събужда, гледа, че жена му я няма в стаята.

— Отишла е да нагоди слугинчето, за да накладе огъня. Слава богу, слава богу.

И той се увива с удоволствие в юргана, защото чува, че навън пищи фъртуната.

Влазя жена му. Лицето ѝ е изменено, уплашено.

— Шопът и момичето ги няма — каза тя; — излезли, както се види, още много рано.

Раков скокна от леглото си.

— Полиция! Дръжте! — извика той.

И се спусна по бели гащи навън; но като се досети, че това е лудост, повърна се. Няколко секунди и двамата стояха с ръце скопчени и неподвижни като статуи.

— Пак нещо си ги оскърбила снощи — каза Стоян най-после на жена си. — Ти не умееш да въртиш слугиня кротко, човешки. Поне сега не можеш мене да кривиш; аз дадох тройно повече, отколкото бащата можеше да поиска.

Госпожа Ракова не прие тоз укор. Напротив, всичката вина е на мъжа ѝ: защо не е питал за името и селото на слугинята, за да може да я търси, ако побегне, и защо не е вземал ключа от пътната порта, за да не може да побегне? Взаимните окривявания и натяквания между съпрузите се продължаваха без никаква полза.

Но никой не се сети да рече лошо за побягналите . . .

Ракови нямаха слугиня.

*

След няколко месеца госпожа Ракова един пазарен ден съгледа побягналото шопкинче при едни други селянки, които продаваха кокошки. Тя го улови сърдито за лакътя.

— Защо бегà тогава мари, момиче?

Момичето се уплаши и хвана да се дърпа. Но една от селянките, леля ѝ, обясни загадката на госпожа Ракова: бащата на момичето нямал намерение да я дава за слугиня, но като замръкнал него ден в София и не щял да пренощува в хана, за да не харчи — много стипца бил човекът, — изпросил гостоприемство от Ракови по разправения по-горе начин!

Тия глупави шопи, а? . . .

ОБИКНОВЕНА ИСТОРИЯ

Доктор Х. сръбна пак от чая си, погледна втрачено събеседника си и продължи:

— Да, думата ми беше за причината на снощния ми яд. Питаш ме защо бях изпълнен с такова негодуване? ... Аз, наистина, бях ожесточен, злобен, нетърпим! Аз даже не ти отговорих на поздравлението... Въобразявам си какво си си помислил ...

— Помислих си онова, което беше най-естествено да си помисли човек за един доктор в такова състояние на духа... Някоя несполука при лекуването... Някой твой болен в отчаяно положение, умрял може би в твоите ръце и... от твоите церове.

Докторовият приятел се усмихна леко от неволната бодливост, с която завърши фразата си.

Докторът кимна отрицателно:

— Лъжеш се — каза той, — такива случаи не са способни да доведат в изстъпление един доктор. Смъртта на един болен — това е обикновена работа за него. Умрелият — умрял, то интересува поповете, а нему остават живите. Сърцето на доктора е безчувствено, за чуждите беди то е закоравяло, като на касапите и поповете — малко сурово сравнение... инак той не е доктор.

— Това и да ми го не кажеше, аз го знаех. После, „На чужди гроб без сълзи плачат".

Докторът блъсна масата с ръка и каза живо:

— Пардон, тука именно тая пословица лъже. Снощното ми разстройство имаше за причина чужда беда, чужди гроб. Аз бях неволен зрител на смъртта...

на смъртта не на един мой клиент, а на едно чуждо щастие, на една моя илюзия!

Другарят му го погледна в недоумение.

— Не разбирам.

Спокойното и изразително лице на доктора се замрачи и навъси, като при един лош спомен. Той изпи последните изстинали капки из чашата и захвана:

— Връщах се вчера с трамвая от Княжево. Извън селото, тъкмо там, дето горнобанският път се съединява с княжевския, трамваят спира. Там чакат троица души: една възрастна жена, една млада и мъжът ѝ с дете на ръце. Той изпращаше двете жени. Когато те се качиха при мене, той подаде детето на младата, като го целуна нежно няколко пъти и им пожела три пъти „добър час"... Когато колата тръгнаха, очите му останаха приковани към тях: в лицето му, мургаво, просто и добродушно, светеше толкова радост, щастие, любов! Той беше прислан с мешинена престилка, с кожена шапка на главата, в простички дрехи. Не знам защо ми направи впечатление този човек... Изведнаж аз познах това лице, което не бях виждал от трийсет години! Познах го как, по какво? Не знам. Инстинкт на сърцето. Той беше Колчо, Колчо, моят неразделим другар и приятел в детинството ми. Ние с него посещавахме първоначалното училище боси и гологлави, с торбички на гърба, с хляб, кромид, сол и понякога бито сирене там. Добродушно, кротко момченце беше тоя Колчо. Ние се сприятелихме, не можехме един без други. Помагахме си в уроците: той ми правеше задавките по изваждането, което за мене беше върхът на човешката премъдрост, а аз му намирах Австралия на картата — както видиш, аз бях гений в географията ... С една реч, Кастор и Полукс... Но клетият ми приятел го постигна нещастие: баща му умря и майка му го оттегли от училището и го даде на занаят — кундураджия. Аз осиротях. Рядко и случайно се виждахме с Колча вече, той се срамеше и дивеше: чувствуваше, че животът туря разстояние между нас ... Но пак същата доброта и кротост ... След две години аз напуснах селото си и вече не видях Колча, нито узнах нещо за съдбата му, та и споменът му ми изщукна из

ума. Но „гора с гора се не среща, а човек с човек се среща“: аз виждах Колча след трийсет години, вече узрял мъж! Знаеш ли колко сладки и драги възпоминания той разбуди в душата ми! Аз бях просто щастлив не само че го виждах, но и че го виждах благополучен в живота: той беше глава на едно мило семейство: една хубава невеста и едно прелестно момченце. Подир кой знае какви беди и лутания на тоя сирак честността му, трудолюбието му бяха го изкарали из талазите на сигурен бряг. По мешината му престилка и по ръцете му, на които шилото и конопените конци бяха оставили знаковете си, аз разбрах, че и днес си работи обущарството, първоначалния си занаят. Мисля, че той сега шие обуща за индустриалното училище там... Женичката му и другата, която после разбрах, че била нейната майка, живеят в София и сега бяха му дошли на гости.

При Павлово трамваят пак спря и прие нови пътници: трима майстори македонци, охридчани, и едно младо офицерче, подпоручик, с бяла фуражка и с бял кител. Македонците седнаха наред с Колчовото семейство, а офицерчето седна до мене, срещу тях. Трамваят пак тръгна. Приближаваше да зайде слънце. Аз често хвърлях с участие погледи към Колчовото семейство. Старата, майката, петдесетгодишна жена, облечена в кафяв сукнен кожух с ожулени лисичи кожи, суха, дребнолика, с изострена брада и с нос камбурест — на плътоядна птица; тя имаше изражение неприятно: нещо лукаво и ехидно стоеше в нейните очи. Антипатична жена... Колчовица, напротив, нямаше нищо от майка си: кръглолика, беличка, румена, със сключени вежди, сякаш ихтиманка, и с такъв един добър, сладък поглед! Тя беше много напета в синия си копринен фустан с пълен корсет, из който висеше краят на златен ланец на часовник; на шията ѝ връв жълтици; черната ѝ коса, заднята половина само, забрадена с много фина копринена кърпа, наръбена със златни дантели. Аз обичам такива забрадки, те са прелестни на една хубава глава, като на Колчовата булка. Тя бе наметната с хубав широк чер шал, с предните поли на който покриваше детето си, задрямало в обятията ѝ, облечено в красива форма на английско моряче. Аз ти описвам това по тънко, за да видиш, че Колчо не е пестил парите, за да премени любимите си същества. Види се, и занаятът му се възнаграждава добре, та може да си позволява такива жертви за своето драго щастие.

Слънцето зайде. Духна хладничък ветрец, хвана да изстива въздуха. Колчовица захвана по-често да тегли полите на шала въз детето; тя ставаше угрижена за него, да не би да изстине, и изказваше нетърпение към майка си за бавния вървеж на трамвая. По говора им, както и по носията им, познах, че Колчо се е сватил с коренно софийско семейство от простата класа. Но той не беше се измамил в избора: жена му беше тъй хубавичка, тъй гиздава и с такова добродушие в лицето! Той имаше право да я обожава, той трябваше да бъде честит, и заслужено.

Мислите ми се въртяха все около тоя симпатичен образ на приятеля ми от детинство. Аз го облажавах и ако да ми не беше тъй близък, щях да му завиждам... Аз съм вече прецъфтял ерген и такъв ще си умра; какво нещо е сладост от семеен живот, от домашно огнище, на мене е непознато. Но тогава сякаш някакво тихо веене от радост лъхна въз мене от близостта на това домашно щастие... Въображението ми виждаше Колча пълен с енергия и с кураж над упорния си труд, че животът му се озарява от образа на тая невеста и на това момченце, плод на тяхната любов. Как за него работата е сладка и животът пълен, съдържателен! Прост, почти безграмотен, без богатство, Колчо бе съумял, както толкова други от неговата категория прости труженици, да организува щастието си на този свят; той беше намерил смисълта на живота, додето ние, другите, пропущаме най-добрите си години в честолюбиви ламтения и ненаситни лутания към нещо си, които най-после имат за резултат: нищо. Смислих си думата: „Додето мъдрите се намъдруват, лудите се...“ Само че в тоя случай мъдрите и лудите менят ролите си...

Когато дойдохме при могилата срещу Лагера, смръкна се хубаво. В трамвая потъмня съвсем. Само македонците, като дръпваха цигарата си, озаряваха слабо лицето на Колчовица, безпокойно наведена над

детето си, което шалът недостатъчно запазваше от вечерния вятър. Офицеринът през всичкото време стоеше до мене неподвижен и важно, без да отвори уста. Стигнахме най-после станцията на трамвая на Алабинска улица. Аз пръв слязох при фенера, а по мене и другите. Останаха в колата само двете жени и офицерчето, но след една минута и те слязоха. И тримата тръгнаха по другата страна, по-тъмната, на улицата, някак си крадешката към Витошка улица... Веднага едно подозрение ми дойде: и тая предпазливост, и бавенето в колата ми дадоха да разбера, че опасност виси над семейното щастие на Колча... Пътят ми беше напред, но аз се поспрях при ъгъла на Витошка и Алабинска улица и следях с поглед ония... Те се запътиха по посока на „Свети Крал"; белият кител вървеше малко отдире — страегема, — понеже там е многолюдна улицата... Аз ги следях с очи. На едно по-тъмно място двете женски фигури спряха. Белият кител ги приближи, погълчаха си нещо и пак тръгнаха поразделени, както по-преди. Скоро всички завиха зад черквата и се изгубиха от погледа ми.

Не съществуваше вече съмнение! Колчовата жена приемаше любовник тая нощ! Една страшна мъка ми стана, неизказана болка разкъса сърцето ми. Колчовица правеше прелюбодеяние при участието на майка си! Една минута шушукане в трамвая с младия съблазнител стигна, за да опропасти щастието и честта на Колча. Никога не бих повярвал по лицето на тая жена, че е способна за такава подлост. Кой казва, че лицето е отражение на душата? Една коварна и лъжлива маска!... Нека ми дрънкат колкото щат Лафатеровците... Но навярно тая жена не падаше първи път: първото падане би било придружено с колебания, с борба някаква... Значи, Колчовата жена беше една мръсна развратница, която беше вплела в примките си тоя честен, добър Колчо. Такава е била и майка ѝ, нейната ръководителка из пътя на калта и позора! Чудовище! А аз мислех, че поне това семейство заразата е пощадила, че мръсните пръски от столичното блато не са засегнали скромния покрив на тоя благороден и честен работник Колчо! И тая жена

не я възпира даже любовта към детето! Плюй, брате! Кал и мръсота неизходна. Ужасно!... Бедният Колчо! Колко го окайвах сега! Аз пак си спомних пълния му с кротка любов поглед, когато казваше: „Хай добър час!" Той обичаше нежно и не подозираше нищо!... Сега той ми се видя не само за оплакване и злочест, но и нищожен, и смешен. Един излъган мъж винаги е смешен, даже в очите на приятелите си. Аз скърцах зъби, сякаш че откритието, което направих, беше една заплювка въз моето лице, касаеше се до моята чест и живот. Негодуването ме задушаваше. Хрумваше ми да полетя с един файтон и да увра в ръката на Колча револвера (аз го носех, аз нося револвер, кога пътувам) и да му кажа: „Брате! Едно чудовище осквернява твоя живот. На́, стреляй, убий го! Ако не щеш, убий себе си, ти не можеш да живееш подир това!"

Когато мислех всичко това, един файтон изгърмя насам от Алабинска улица. Под светлината на един фенер аз видях, че караше един човек с кожена шапка на глава. И познах го. Той беше сам Колчо! Провидението или поразията го водеше. Аз се затекох, махнах на водача да спре и без никакви забикалки назовах се пред нещастния си приятел. Той ме позна също веднага. Слезна от файтона зарадван, възхитен, горкият. Но аз му пресичам думите: „Колчо, накъде?" Той ми обажда, че у тях. „Преди малко, прибави той, бяха нашите при Княжево и забравих да им поръчам едно много нужно нещо да ми изпратят утре рано, с първия трамвай... ами като найдох тоя файтон, че се връща празен, дадох един лев, па дойдох сам... Много ми е мило, Стефанчо, че се видяхме... А вие как ме познахте? Не щете ли? Заповядай при мене да идем у дома, да видите нашите... Имам си булка и момченце, да им се порадваш... Хеле булката! Добра. Гледам я като писано яйце... Слава богу, да се не хвалим. Ела да те почерпи една ракия Савка... много ще ни зарадваш всички ни..." Пак този добър, кротък, със златно сърце Колчо!...

Но додето той ми говореше горните думи, аз мислех какво ще свари у тях, и при тая мисъл настръхнах. В един миг животът на тоя човек ще бъде стро-

шен безвъзвратно! Навеки!... Ужасно!... Попитах се: дали пък не бива да го повърна някак, да направя да не може да узнае... Все едно: той е изгубен човек, поне да се отложи удара на молнията... Да или не? Или да оставя да се изпълни съдбата му?... Страшна нерешителност... Па изведнаж, без да искам, без да зная сам как, седнах във файтона и той тръгна с нас...

Вратата се почука.

— Влезте! — извика докторът, като спря думата си.

Влезна едно момче и подаде доктору картичка.

— Ах! Пардон! — извика той и си грабна шапката. — Един клиент много лошо!... — И изскокна.

Събеседникът му остана сам. Той се навъси с неудоволствие от тая случка, която пресичаше разказа пред самата му развързка... Той стоя още няколко време замислен; искаше да проникне какво следваше нататък, да види края на драмата или трагедията... И всичко, което му разказа докторът, излазяше сега ясно пред очите му, с голяма изпъкналост и пълнота: и Колчовица със сладкия поглед и копринен фустан, и Колчо с мешиневата престилка, и белият кител в тъмнината на Витошка улица, и всичко...

Най-после плюна с отвращение и каза:

— Обикновена история! — и излезе.

ЕДНА ИЗГУБЕНА ВЕЧЕР

Представлението не беше се още започнало в арена Пизи, макар че девет часът минаваше. Причината на това закъсняване беше малкото още число посетители. Всички бяха седем-осем души, повечето на галерията; на първото място имаше само един офицер с жена и дете и един цивилен, седнали до самата сцена, по-близко до печката.

Неиздигнатите фитили на ламбите отпущаха мърчелива виделина въз сцената, широка, пуста и скръбна с изжулените си одрипавели декорации. Струи студено веене идеха от кулисите и из покрива, от препречените греди на който се полюшваше въжената трапеция. И сцената, и залата, също потънала в унил полумрак, докарваха неотразима тъга и меланхолия на човека. Мюсе казва: „Triste comme la porte d'une prison“[1]. Може да се каже: „Скръбно като празна театрална зала“ — пак със същия ефект... При вратата се чернееше куп артисти и артистки — тези последните завити с кожуси, — които гълчаха шумно и се посмейваха; това очевидно ставаше да си дадат храброст, защото на всеки миг се извръщаха безпокойно към пустата зала и се сшушукваха.

Съдържателят на арената, господин Седластон, се луташе безпокойно насам-нататък и правеше някакви излишни разпореждания — повече за апломб. При всяко отваряне вратата той се извръщаше неволно и осърнуваше: влизаше ту някой от трупата, ту стражарин — пазител на тишината, — ту някой любопитен,

[1] Скръбно като вратата на тъмница.

който назърваше в пустата зала и си отиваше. Тоя човечец с безцветна физиономия, в късо дрипавичко сетре, със смутен ход и смутени погледи сега, през едно и също представление минуваше в повече метаморфози, отколкото Юпитер при своите любовни похождения: той беше съдържател на арената, директор на трупата, акробат при въжеиграенето, палячо — при комическите излазъци; при требенето сцената — слуга, в пантомимата — маркиз или разбойник!

Господин Седластон направи знак на музиката, загнездена в галерията, над сцената. Тя засвири някак плачливо и тъжно, като на погребение, па подир една минута млъкна. Свирачите взеха да си прибират инструментите в кутиите, като роптаеха. Седластон бежешката се качи при тях и подир разпалени някакви препирни, съдружени с големи ръкомахания, сполучи да ги задържи.

Тъгата, меланхолията и студът се увеличаваха в залата; само публиката се не увеличаваше. На десет часа тя беше нарасла на единайсет души. Безнадеждна убитост лежеше по лицето на артистите; ония, които стояха при вратата, вече не се чуваха, те стояха умълчани и неподвижни. Жумящите ламби хвърляха още повече тъга в тая тъга. Седластон постоянно сновеше между залата и сцената и даваше разпореждания безцелни. Той сякаш искаше да следва мъдрата поговорка: „Залудо шетай, залудо не стой!“

Офицерът, едър господин, с пълно червендалесто, доволно лице, с черни мустаци, погледна златния си часовник и каза:

— Минува десет и четвърт! — После се обърна към съседа си и прибави с досада: — Три вечери наред идем, и все тая история: няма публика и ни връщат назад парите. Това е най-после подигравка с хората! Да знаех, нямаше в тая студена нощ да влача децата от оня край на града.

— Защо не идете на театъра в Славянската беседа? Там човек е сигурен, че не ще има подобна неприятност.

— Ходил съм там, но дойдох и тука.

— За разнообразие, разбира се?...

Офицеринът потресе главата си в знак на отрицание.

— Не ви се харесва играта там?

— Да кажа, че лошо играят, нямам право — подзе офицерът, като си притегли предниците на шинела. — Нашите актьори играят даже твърде сполучливо... Но, как да ви кажа, самите представления не ми се харесват...

— Драмите тоест?

— Да, драмите... Не казвам и за тях, че са лоши... Напротив, много добре са съставени... Но защо избират именно такива, които те правят да си излизаш от театъра като болен, с разстроени нерви и през нощта да не можеш да спиш от безобразни мисли?... Не съм нито страшлив, нито много деликатен темперамент — в Сръбската война аз гледах страхотии и оставах хладнокръвен, — но тука не мога да присъствувам спокойно на тези мрачни сцени и ужаси... Тая зима ходих пет пъти на българското представление и, представи си — все подобни неща: убийства, самоубийства, кръвопролития, отчаяния, полудявания, отравяния, даже един път изнесоха на сцената носило с мъртвец, и като същи мъртвец! Не запалиха само тамян. Драмата Клавиго беше. Кому не пропълзяха тръпки при това зрелище нощно време?... Не е нито хубаво, нито хуманно... Такива пиеси аз ги наричам просто спекулиране въз нервите на публиката... Тя съвсем не за такова развлечение иде в театъра. Па Гете бил авторът на тая драма. Какво от това? Аз казвам, че той е написал една отвратителна драма, може да е генинална, но е отвратителна на сцената! Нашият живот и така е препълнен с мизерии, проклетии и скърби... Нека литературата го описва, понеже уверяват, че тя отражавала живота, но нека сцената ни пощади от живото им възпроизвеждане. Съгласете се, ние бягаме от улицата, от нейната мизерна действителност и търсим в театъра успокоение, развлечение, го кажи, ако щеш — възвишение на духа в по-тиха и ясна област, а нам ни изпречват убийства, отчаяния, носила с мъртъвци и опела! И това знаете ли кога беше? През инфлуенцата, през най-лошото ѝ върлуване, когато пред про-

зорците ни минаваха на деня по трийсет-четирийсет погребални колесници!... Голяма приятност да се наслаждаваме от такава гледка, нали? Ná, и таз вечер в Славянска беседа се представлява драма, дето има едно убийство и едно полудяване...

— „Иванко"?

— Не. „Руска". Ето защо аз предпочитам арена Пизи. Грубо, дебелашко тука, но те правят да се смееш тези палячовци със своите вшутявки и плоски каламбури и плесници. А, според мене, смехът е здраве. Трябва да приучим нашите българи да се смеят, за да станат по-добри човеци... Да бях министър на просвещението, аз щях да отпусна помощ на тоя беден Седластон да ни прави да се смеем, както Беседата ни прави да настръхваме...

— Дело на вкуса — забележи равнодушно цивилният. — А! Публиката се умножава с още двама души!

В същия миг един от служителите излезе на сцената и захвана да повдига фитилите на предните две ламби, които разляха радостна светлина наоколо си.

— Браво! Маладец Седластон!... — викаше офицерът. — С четиринадесет души публика той решава да почне представлението. Я виж кураж!

Седластон се появи на сцената в чист, чер рединго вместо дрипавия жакет, приближи до рампата и произнесе глухо към празните столове на залата:

— Господа, тази вечер представление отлага се. Молим почитаема публика да извини и назад от касата да си парите получи.

Последните думи загаснаха в гърлото му и едвам се чуха.

— Това е безобразно, господине! — кимна офицерът, който очакваше съвсем друга изненада. — Сега е трети път, как вършите това с мене!... Защо туряте афиши, а после пъдите публиката?

— Няма человеци, не видите ли? — продума с виноват снишен глас нещастният съдържател, още поиздребнял и жалък от смущение.

Офицерът със семейството си и цивилният излязоха из залата и се спряха при касата. Касиерката, същата хубавичка девойка, която трябваше в розово

трико да играе на въжето, повръщаше стойността на билетите на неколцината посетители. Ръката ѝ притреперваше и на очите ѝ едвам лъщеше една сълзица.

Цивилният побутна офицера и му посочи афиша за тазивечерното представление, залепен на дъските. Той обърна вниманието му към някои редове с помалко едри букви, които по-преди не бяха забелязали.

Тия редове бяха изумителни, невероятни! Надали в света се е появявал афиш с подобно заявление:

„Умоляваме почитаемата публика да заповяда на представлението ни тази вечер от милост и човеколюбие, защото аз и семейството ми ще умрем от глад!"[1]

Това зловещо обаждане очевидно страдаше от голямо преувеличение, но то свидетелствуваше за безизходността, която го е диктувала.

Те се спогледаха смаяни.

Офицерът се потърка по челото:

— Ето и тука трагедия, жива трагедия... И от тази трагедия аз идех да искам развлечение... Батак живот!

Те си излязоха, без да погледнат на касата.

[1] Факт.

ДВЕТЕ ВРАТИ

В съдебното заседание на апелативния съд тоя ден се разглеждаше твърде проточеното, упорно и страстно дело на Дика Юрданов с Никола Заргов. Делото беше гражданско и вече три години и половина беше пътешествувало, докато дойде дотук, благодарение на изкусните увъртки и маневри на адвокатите им.

Но вместо това протакане да умори страните, още повече ги ожесточаваше и разпрата им ставаше по-непримирима и зла.

Адвокатите не с по-малко присърце бяха прегърнали интересите им и в увлечението на прениятa не си щадяха взаимнонападки, уязвления, укори в незнание, недобросъвестност, във фалшивост!...

Тая страстност се допадаше на страните. И истецът, и ответникът си честитяха вътрешно избора на защитниците си. Защото е известно, че само там, дето има чувство, има и сила; чувството е елемент, необходим в красноречието, особено в адвокатското, дето то, заедно с фразата, често служи да замести липсата от доказателства... Адвокатите, при това, си стреляха такива гневни погледи, щото мислеше човек, че само уважението към мястото ги удържаше да се не хвърлят един върху други с юмруци. И страните бяха доволни. „Зло куче стадо пази."

Разпалените прения се свършиха и съдът се оттегли в съвещателната стая.

Малцината присъствуващи в залата на заседанието излязоха в коридора да запалят по една цигара, доде съдът състави резолюцията си.

Заргов беше в твърде раздразнено състояние на духа. Той беше почти уверен, че ще спечели тука; но перспективата, че непременно ще се влачат и на повисша инстанция, може би с години още, го озлобяваше страшно против Юрданова и жажда за мъст му гореше в гърдите.

— Чакай — каза си той, — трябва да повдигна против него углавно дело, за което говорих с адвоката си. Аз имам всичките средства, за да го пратя в затвора за няколко години, аз ще го съсипя!

Работата се отнасяше за някакви тежки клевети против него, издумани пред свидетели от Юрданова в минута на едно изстъпление от гняв и омраза.

Това решение, взето окончателно, докара сякаш едно успокоение на Заргова; чак тогава запали една цигара и заходи из коридора.

*

Мина се време и съдът се бавеше. Заргов се умори от ходене и се опря при една врата със силно нетърпение, изобразено на лицето.

Както беше облегнат на вратата, той чу хората извътре и машинално погледна през дупката. В стаята двама души, приятелски сплели лакти, се разхождаха с цигара в ръка и разговаряха смехишката.

Заргов доста се зачуди, като позна в тях двамата адвокати.

— Що значи туй? — каза си той. — Одеве си хвърляха оскърбления публично, а сега такава нежност!

Той се спотаи и взе да се ослушва.

Разговорът между двамата защитници ставаше върху разходката, която се канеха да направят с фамилиите си в неделя на Горна баня; после мина на ѣдбата.

— Съдът се бави — каза Заргoвият защитник, като погледна часовника си; — сякаш че има някоя соломоновска разправия пред себе си. Както и да е, аз печеля. Вие ще касирате, нали?

— Разумява се — отговори защитникът на ответника.

— Макар че и там ще изгубите — изсмя се първият.

— Че тоя процес е изгубен по всичките инстанции, това знаех още когато го приех. Но аз не обезсърчих Юрданова... Защо? Аз ако го не взема, други някой подлец ще го вземе... Сега сме такава сган в столицата, щото върху куче да хвърлиш, нашего брата ще удариш. Благодари ми ти, че ти доставих една сигурна победа, и много добре заплатена, не е ли така? — казваше Юрдановият защитник.

— Да — усмихна се другият хитро, — за мене; после и ти да поскубеш една патка. И твоята, и моята са доста приходни, няма какво да се плачем.

— Тоя подлец има право, поне за мене — пошушна си горчиво Заргов.

— А бе чуй — пое пак защитникът на Заргова, — една нова афера, почерпи! Моят клиент ми иска съвет да подигне ли углавен процес против твоя.

— За клевета ли? Знам. Но той няма сериозни доказателства, ще изгуби там...

— В това и аз нямам никакво съмнение... Но той е много ожесточен...

— Аман, съветвай го да отвори тоя процес. Прекрасен случай — да поощавя още моята патка.

— Добре. Ще го подигнем. Аз ти се отплащам и ти доставям една победа бляскава. Видиш ли? Нашето е: „Сговорни калугери в сряда месо ядат."

— Благодаря... Но вие с госпожата ще бъдете на Горна баня? Ще ви се надяваме там.

— Тъкмо на десет часа в неделя заранта. Само ти днес се много разглаголствува, байно, и си позволи одеве такива деликатности...

— Аз отговарях на твоите... Нашата професия е такава. Каикчи-кавгасъ.

Двамата се изкискаха.

— Ние плачем на чужд гроб, разбира се — подзе Заргoвият защитник; — какво ми е мен да си правя лоша кръв за чужди бабини деветини? Ние сме като докторите: колкото боли тях сърце за клиентите, които уморяват, толкова и нам чини тровенето на нашите. Ние за очи колкото, джавкаме се... „Каквото сърце боляло, таквиз и сълзи проляло..." Но представи

си, тия хапльовци вземат за сериозно нещо нашата врява! Ти колко мислиш да отпънеш от твоя, за да го защищаваш по новия процес? Виж, ти ще го избавиш от „шест години затвор..." Дяволо! Искам процент от онова, което ще получиш... Инак няма да съветвам преследването.

— Не шавай де: що е попово, то е готово...

Заргов се отстрани от портата. Той се запъти към изхода на коридора, като търсеше с поглед някого. В това време се зададе срещу него от другия завой, който правеше коридора, противникът му Юрданов. Лицето му беше пребледняло от злоба. От три години как се влачеха по съдилища, колчем случайно се срещнеха, погледите разменяха мълчаливо искри от дълбока омраза и ярост дива. Те и сега бяха бледни от гняв и устните им трепереха.

Заргов решително пресрещна Юрданова.

— Юрданов! Предлагам помирение на каквито щеш условия! — каза му той и му подаде ръката си.

— Господин Заргов, благодаря, вие взехте думите ми из устата... Аз имах да ви направя същата молба... — каза Юрданов и стискаше крепко подадената десница.

Те се гледаха и двамата, взаимно учудени от добрата си воля и готовност за помирение.

—За да си обясните защо аз пръв правя тая постъпка и толкова късно — каза Заргов, — трябва да ви обадя един извънреден случай: сега като стоях там, чух през тая порта...

— Аз пък чух през другата... — пресече го Юрданов. — Ела да идем у дома.

И те слязоха бързешката из стълбите.

Само адвокатите им слушаха резолюцията.

ДРАМА

Една зимна вечер прозорците на салона, в който се даваше танцувалната вечеринка, пропущаха през своите спуснати червени завеси мътна, румена, празнична светлина в мрака на улицата. Гръмливи звукове от оркестъра изскачаха буйно на мелодични талази из балния салон и гаснеха далеко в тъмния и студен въздух на нощта.

Съпрузите Каржинови идеха пешком по сухата улица и бързаха към здането, дето ставаше вечеринката. Те вървяха мълчешката. Когато минаха под фенерите, човек лесно би забележил, че тя и той имаха физиономии изопнати и погледи гневни. Някаква неприятна семейна сцена очевидно бе предшествувала тръгването им за бала.

Във входа на осветеното здание и в дрехарницата госпожа Каржинова не погледна нито веднаж мъжа си; лицето ѝ пазеше озлобено, студено изражение. Неговото беше съвсем бледно; той ѝ стрелна няколко сърдити погледи, пълни с безмълвен гняв, но не срещна отговор в нейните, които презрително го избягваха. Когато пред огледалото жена му си привтъкваше набързо маргарната карфица в косата, той се приближи до нея и ѝ пришушна с покорен и умолителен глас:

— Калиопи! Не ме мори! Обещай ми, че няма да ме мъчиш!

Жена му мълчешката се извърна и тръгна към салона; той я последва с убито лице.

Наистина, едно неприятно спречкване беше произлязло тая вечер между Каржинова и жена му. Той беше твърдо решил да не дохажда на танцувалната

вечеринка; тя беше твърдо решила да се намери на нея. Оттам — разменени остри думи, подозрения против Калиопи в нечисти намерения, гордо възмущение от Калиопи против грубостта и несносния характер на ревнивия си мъж. Тя обяви най-после, че той, ако не желае, тя сама ще иде. С ярост и смърт в душата той отстъпи на упорството ѝ и се съгласи. Защото можеш слънцето да направиш да се спре — това чудо беше сторил веднаж Исус Навин, — нежели да спреш от бала една кокетка, готова и натруфена вече за него.

В салона лицата и на двамата изведнаж, като на актьори, кога излазят на сцената, измениха своето изражение. И двете станаха усмихнати, ясни. Само лекото нервно подръпване на горната устна у Каржинова издаваше тревогата на душата му. Игрите бяха захванали от половина час. Салонът, бляскаво осветен и накичен, ехтеше от оркестъра; под ритъма на звуковете изящно облечени двойки се въртяха, заградени от зрители в черни рединготи.

Веднага Каржинов пребледня повече. През рамото на едного той видя, че към Калиопи се приближи един висок чернобрад кавалер със скромно-нежна усмивка на лицето и ѝ направи нисък, наперен поклон. Тя стана и се хвана с него да играе.

— Да, това е, не се лъжех . . . — избъбла си Каржинов със зъби и се отмахна. Той мина в бюфета с решение да не поглежда вече в салона. Каква полза да гледа и да се терзае? Имаше нужда от уединение, за да остане сам с мислите си и с мъката си; но тук най-малко можеше да го намери — при толкова познайници. Той не можа да се стърпи, стана от масата, дето бе седнал от приличие при двама ближни приятели, и отиде пак в салона. Подир една минута Каржинов се появи с черти по-изопнати и по-развалени, но не смея да седне в бюфета, а излезе на двора. Там в тъмнината, с притиснати гърди и разгорещена глава, той закрачи из освежителния нощен студ. Имаше нужда да диша, но гърдите му задъваше камък. Осветените завеси на салона, през които проникваше мътна багрова светлина, гърмежът от музиката, глухият шум от стъпки и гласове в бюфета —

всичко това го раздразняваше, разстройваше, струваше му се като един враг, като един пъклен заговор против него, против неговото спокойство, живот, чест.

„Да, казваше си той, като ходеше между оголените дървета на двора, моето положение е положение на човек, който се дави и вижда, че няма спасение... Тя е интригантка, тя знае, че аз не желая това, че за това именно не исках да дойда тука тази вечер, както и аз знаех добре целта ѝ, причината на упорството ѝ: тя действително за това иде... Тя знае и аз зная. И нито тя има милосърдието да ме пощади, да ме не мъчи, нито аз имам куража да направя да се уважи моето мъжко достойнство — даже и с цената на един малък скандал. Един скандал? О, нито е за мислене!... Па каква полза от това? Тогава всичко ще бъде изгубено... А аз я обичам, аз не мога да живея без нея... Тя ме жертвува на своите прищевки, на своята мръсна жажда за интриги и кокетства и нито капка, нито капка — не любов, а състрадание човешко... Аз бих претърпял геройски, немешком, ако само моето сърце страдаеше; но тук е моето самолюбие! Но за нея ни едното, ни другото не струват ни бодка. А изход? Не виждам...“

Минутите и часовете минуваха дълги като векове за Каржинова. През една от почивките той от приличие се събра с нея. Влязоха в бюфета, без да говорят. Тя пи с голяма охота две чаши лимонада, нему се заключи гърлото и той не можа нито капка да глътне от пивото си. На боязливото му предложение да си вървят тя отговори сухо, че не ще още, и се повърна в салона, дето музиката засвири. Той я последва несъзнателно. Тя се пак улови с оногова във валса; отпусна си талията в ръцете му, прислони си галено главата до рамото му и се завъртяха като вихрушки. Сегиз-тогиз той ѝ избъбляше някоя къса дума и тя му отговаряше с една усмивка. На Каржинова се струваше, че всичката публика гледа на жена му и прониква интригата с оногова. Досрамя го и той пак влезна в бюфета.

Полунощ мина и Каржинов пак потърси Калиопи, за да си идат, но не я намери. Нямаше я ни в балния салон, ни в бюфета. Инстинктивно, като я търсеше с поглед из публиката, той чувствуваше и отсъствието на оногова и от това му олекваше. Но къде ще е Калиопи? В дрехарницата той узна, че тя си отишла. Каржинов остана треснат.

„Сама си отишла! — помисли си той болезнено. — От злоба, от яд...“

Па се облече и тръгна за у тях си.

Из пустите улици Каржинов вървеше цял потопен в мрачните си мисли. Той не усещаше целувките на мразовития вятър, който беше избухнал и го брулеше в лицето. Вятърът го зашеметяваше, заглушаваше, заслепяваше, а той мислеше бурната сцена, която го чака у дома му. Да, тя ще поиска да се представи сърдита, но той трябва да покаже характер.

Когато му отвориха, той влезе в стаята си, запали свещ и извика слугинята.

— Кога се завърна госпожата?

— Тя си не е още дошла — отговори слугинята, учудена от измененото лице на господаря си, и излезе.

Каржинов остана на мястото си зяпнал, неподвижен, вдървен.

— Свърши се тя вече! — измънка най-после с някаква глупава усмивка по лицето, па се тръшна на леглото си в най-дълбока безнадеждност. За него не съществуваше вече ни капка съмнение: тя го беше издебнала и отишла скришом с оногова... без срам, без страх, без милост! Подир тоя позор му оставаше едно самоубийство. Живот нямаше за него вече... Той си затули очите с ръце и заплака. Неудържими, луди хълцания подигаха високо гърдите му. Той поимá така около четвърт час; после сякаш се поуталожи. Стана, отиде в другата стая, дето спеше двегодишното му дете, и се наклони над него. Тоя тих, ясен образ го успокои повече.

— Не — каза си той, — това не е възможно; това е нашето дете и то ми дума, че моята жена, майка му, не е способна за такава подлост. Не може това, нали, Сандо? Аз клеветя майка ти! Нали си съгласен с мене? Къде ми беше ума, та предположих най-лошото. Тя ми е сърдита и в паметозлобието си, за да ми направи напук, защо да не е излязла с някоя от

приятелките си, която я е задържала у нея половин час? Защо да не е отишла право у сестра си, за да си поизгълчи? Как тъй, преди да си предположа най-понятното, най-естественото, аз помислих най-чудовищното? Постъпката ѝ, дето е излязла, без да ми се обади, е безобразна; но другото е невъзможно, немислимо... толкова е ужасно! О, безразсъден скот е баща ти, Сандо!

Заедно с такива мисли и тревогата на Каржинова намаляваше. Той слушаше собствените си думи и се самохипнотизираше чрез тях; той дохождаше в онова странно, безволно настроение на чувствата, в което човек се вдетинява и не може да не вярва онова, което му е необходимо да вярва. Друга алтернатива нямаше. Ясният образ на заспалия Санда сякаш немешката защищаваше майка си, той беше един безгласен и всесилен адвокатин неин. Може ли сега такова тихо, светло, ангелско спокойствие да пази лицето на сина му, ако майка му в тая минута беше такова чудовище, каквото я мислеше преди малко? Не, непременно би се отразила каква-годе сянка или бръчица по това чело, мислеше си Каржинов. И той, успокоен под чаровното покровителство на детето си, не смееше да отстъпи от него от страх да не би магията да изчезне и да го нападнат пак страшните терзания на съмнението.

Сред шума на вятъра на пътя се чу гърмеж от файтон, па се спотаи.

След една минута той позна стъпките на Калиопи. Вратата се отвори и тя влезна.

Каржинов, изправен като истукан, впери очи в жена си. Тя разбра какво означава тоя поглед.

— Да — каза тя сопнато и сърдито, като си развързваше ротондата, — не исках да ти обадя, не исках да те питам и излязох! Така ми беше кефа, така направих...

В тези дръзки думи, в този безочлив тон на Калиопи се криеше виноватост на гузен човек, който си туря маската на изкуствено негодувание, за да обезоръжи другиго. Но Каржинов нищо не забележи. Той, смаян, чакаше да чуе обяснението, което съставяше за него въпрос на живот и смърт.

— Къде беше? — попита той със сух, трепетен глас.

— С любовника си бях! — каза тя ожесточено. — Напусни ме!

— Калиопи! — извика Каржинов и падна на колене пред жена си.

РЕПЕТИЦИЯ

Третият акт на драмата се изигра при ръкопляскането на публиката. Четвъртият, който беше най-важния, пълен с много движение и критически ситуации, щеше да се почне след един четвърт. Извътре сцената, при спусната завеса, с голям тропот променяха декорацията: трябваше да представят един площад в Севиля ... При изхлузените кулиси, до ламбата, натрупани актьорите: едни с книги в ръка, преговаряйки за последен път ролята си, други — улисани в шумни приказки, в които често пробиваха раздразнени ноти. Скоро глъчката сдоби остър характер.

— Аз пък те съветвам, Бартович — казваше един дълъг, бледолик актьор, облечен във вехтък средновековен костюм, с някаква чудата капела с перо на главата, — да пазиш приличие и да не си позволяваш много ...

— Това е ролята, господин Влъхвов; ролята ми предписва нежност и аз постъпвам нежно ... На сцената доде сме, ти трябва да забравиш, че си мъж на Дáринка; тя е само дъщеря на Дон Фернандéца, а аз съм неин любовник. Тебе ти стига, дето си цар ... Всеки ролята си ... — отговаряше един нисък, рус, грапав момък, облечен също с костюм на испански гранд, с лице нацапано с дебел пласт белило и пудра.

— Нежност — нежност — подземаше царят, — но защо я прегръщаш истинската? Ти даже веднаж я целуна по ухото, Дáринка се дръпна, а ти искаше по устата! Забранявам ти, господине! — И царят доби свиреп вид.

— Бартович — обърна се към испанския гранд

един друг актьор, който изпълняваше службата и на режисьор, — на сцената подобни движения, които показват нежност, любов и пр., се правят престорени ... Ти само показваш вид, че прегръщаш, а всъщност не се долепяш ... Влъхвов има право.

— Разумява се, разумява се: „На голо шега не бива“ — обади се оттатък един друг глас.

Бартович изгледа презрително режисьора.

— Моля, урок не ща ... Ти когато отиваше, аз се връщах ... Колкото за в мимиката, господине, там аз съм гений.

Режисьорът погледна съжалително „гения“ и без да му възрази, обърна се към царя:

— Влъхвов, и на тебе позволи да ти направя една нужна бележка. Защо гледаш в сцената така кръвнишки? Гледай, напротив, ухилено, усмихнато. Тъй ти следва.

— Аз знам, знам хубаво ... Но тури се на моето място, когато този будала си позволява да прави скандали пред публиката.

— Млък, че ти изпивам кръвта! — изкряска Бартович и цял позеленя даже през белилото си.

— Не ревете там толкова като магарета, почтени господа! — обади се един друг дебел испанец, около когото владееше една лека атмосфера от винена миризма ...

— Дигобайчев! — забележи режисьорът на носителя на винената атмосфера. — Ти я прочети си още веднъж репликите ... Ти одеве, без да слушаш суфльора, приказваше работи, които хич няма в ролята ти ... Нямаш право да съчиняваш.

— Ти, господине, още трябва да ме похвалиш, че не се смущавам като папин, а ми тече из устата.

— Па остави турските. Драмата е из испанския живот, а ти: „динини иманънъ!“ Какви са тия читашки. псувни?

— А кому ръкопляска публиката? — попита Дигобайчев гордо.

— Тя ти ръкопляска, че я разсмиваш — отзова се един актьор, облечен в расо на инквизитор; — смеят му се, а той излазя с червената си муцуна и се кланя,

кланя... — И инквизиторът си изкриви лицето карикатурно.

— Бре, нищожно животно, тебе кой те пита бръснат ли е владиката? — изрева Дигобайчев и се спусна с юмрук към инквизитора.

— Господа! — викаше режисьорът към двамата.

Но в същия миг от другата страна царят и испанския гранд се счепкаха и се уловиха за косите; при тоя сигнал ратоборният жар зарази и останалите. Уловиха се с юмруци и с плесници инквизиторът и Дигобайчев, като увлякоха в борбата и ония, които преговаряха. Сякаш че демон някой влезна в телата на актьорите. Всичките ядове, завистн, злъчки на наранени самолюбия, накипели в гърдите им един против други, сега избухнаха в бесен неудържим бой. В продължение на една минута из кулисите и из сцената плющяха само удари от бушници и столове, размесени от псувни и от писъците на актрисите, затекли се да разтървават мъжете си или да им помагат в борбата.

В залата всичкият тоя смесен шум привлече вниманието. Публиката впери очи към завесата, тя искаше да разгадае какво произхождаше оттатък. Някои затропаха с крака.

— Това не първи път бива с нашите господа актьори — обърна се към другите един прекарал господин с простодушно лице, бузесто и с побелели бакенбарди; — не си учат навреме ролите, ами в антрактите все, пред самото излизане. Сега правят репетиция сбиването на тълпата в Севиля... Барем по-ниско.

В това време през дупката на завесата едно око погледна към оркестъра и чу се глас:

— Музика!

Оркестърът гръмна и заглуши шума от репетицията.

ЕДНО ЗЛОДЕЙСТВО

Илийчо Кондаков, млад човек на трийсет и две години, здрав, снажен, як — дето казват: камък да стисне, вода ще пусне — лежеше отпуснат на червения миндер у тях и пушеше цигара, като следеше с дремлив поглед синкавите облачета, които излизаха от него.

— Мамо, страшна скука ме е налегнала, кажи ми какво да правя? — продума Илийчо, като се извърна към една стара жена в черна рокля, седнала до прозореца с чорап в ръце.

Майка му го погледна през очилата си.

— Каква кука? — попита зачудена.

— Искам да ти кажа: тегота ми е, съклет ми е, омръзна ми всичко.

Майка му го изгледа още по-учудена.

— Твойто, Илия, се казва: неволия от слободия!

— Няма какво да правя!

— Какво ще правиш? Яж, пий и спи! Повече какво трябва на човека?... Нямаш грижа никаква... Живей си, както господ дал.

Старата госпожа Кондакова, както всичките наши почтени старци и старици, имаше свое ясно определено, непоклатимо възрение на живота. Яж, пий и спи! Ето смисълта му, ето върхът на човеческото благополучие на тоя лъжовен свят!... За честта на Илийча Кондаков трябва да кажа, че неговата концепция за смисълта на живота не се затваряше в тесните граници на тая епикурейска философия на баба Кондаковица. Илийчо беше в продължение на шест месеца дирил живота вън от чисто животните удовле-

творения на своята природа. Той беше го изпитал и в другите му разнообразни и възвишени проявления; но, като Соломона, най-после беше отчаяно отпуснал ръце и казал: суета сует! Беше му омръзнало: и разходки до пипиниерата, и таблата в Панаховото кафене, и политиканствуването, и сплетните, и даже картоиграчето! С една реч, всичките блага, които може да даде столичният живот на една ненаситна за вълнувания душа, като Илийчовата.

За да бъда справедлив, нека прибавя още, че по едно време Илийчу бе хрумнало да иде да се учи в Швейцария правото. Но за това нещо Илийчо сети, че трябваше умствена работа, напъване, търпение, остра памет. А миналата му деятелност не беше го приготвила за сериозен труд и той махна с ръка на тоя план.

И сега, прострян на миндера, инвалид на живота, Илийчо Кондаков, в меланхолията на благородния си и сит мързел, питаше с въздишка майка си: „Какво да правя?“ Да, с к у к а. А скуката на Кондакова произлизаше от една много сериозна причина, която го правеше човек, достоен за оплакване.

Бедният Кондаков беше пенсионер!

Пенсионер на трийсет и две години?

Законът беше немилостиво изритал тоя млад и здрав момък, в разцвета на силите, извън арената на честния човешки труд, в тлетворното блато на леността; беше превърнал този запас от снажност и енергия, способни да бъдат полезни още, в едно паразитно животно, впило кръвосмучната си муцуна в чиновническия фонд.

Ето на основание на какви изчисления законът беше извършил това злодейство въз един български гражданин: три години служба в качество на писец, две години служба в качество на архивариус, две години — помощник на съдебен пристав, една година и половина оценител в митница, две години началник на митница, две години ревизор в министерство, една година по ревизии — и разни командировки — костували нему четиринайсет хиляди километри пътешествие! (молим, сметнете прогонните) — и една и половина година и нещо още — чиновник със заплата

четиристотин лева. Всичко години прослужени на отечеството: петнайсет и нещо си. През тоя служебен срок Илийчо Кондаков не е получил от отечеството освен четирийсет и девет хиляди и осемстотин и деветдесет и два лева! — plus командировъчните.

Притурете още колкото обичате отгоре на тия суми, като знаете, че Кондаков беше натоварен да прави поръчката за снабдяване две правителствени учреждения с всичките им потреби и принадлежности. Това обаче между нас...

Да, има още главоболието да притежава една къща на два ката в центъра на столицата, няколко хиляди лева под лихва в здрави ръце и други подобни безпокойства, завещани от тегостта на служебната кариера.

Но държавата не може да бъде несправедлива към усилията и жертвите на своите добри синове и ето защо, щом той си подаде оставката и с нея — нужните служебни документи, побърза да му определи месечна пенсия, която не е повече от 317 лева.

И така, Илийчо Кондаков, ако господ го поживи още половина век най-малко — погледнете го и ми кажете какво мислите, — ще получи от държавата и от спестяванията на хиляди други чиновници: нещастни разсилни, писарчета, даскалчета и тем подобни полугладни труженици, дребната сума 166 200 лева; ще бъде принуден, нещастният, в продължение на петдесет години, в края на всеки месец — студ, вятър, буря било — да гази калта до окръжното ковчежничество с платежна заповед в ръката, за да има възможност до самата гробна дъска да пъшка — от мързел и тлъстина...

Сиромахът Кондаков!

„НОВО ПРЕСЕЛЕНИЕ“

Преди две години, като се разхождах из улиците на Ючбунар и зяпах безцелно по бедните дюкянчета и нещастни къщици, обсадени от зеленясали блата, видях над вратата на една кръчма черна табла с подобен надпис: „Кръчмарница Ново преселение“.

Тоя надпис ме порази не само по своята странност — в столицата съществуват какви не по-чудати и фантастични, — но с някаквата тъга и меланхолия, която идеше от него. Имаше ли той действително някаква смисъл или свръзка с живота на кръчмаря, или беше просто нелепа измислица, просташка кресливa реклама? Не знам. Но това название ме порази, сякаш то криеше една тъжна история. Виктор Хюго намерил на каменния зид на храма Notre Dame в Париж издълбана гръцката дума Ἀνάγκη и на нея фантазията му възсъздала цял мир от средните векове. Не знам защо ми се стори, че това „Ново преселение“ ще е един вид малко ἀνάγκη из мъничкото мирче, из бледното съществуване на някой беден наш брат македонец или други „гурбет“. А за да се проникнеше загадката, нямаше нужда от никакво дълго пътешествие из мрака на плесенясали епохи, а просто да се влезе в кръчмата и да се поиска една чаша вино.

Аз това и направих.

Вътре ме посрещна едър, шейсетгодишен човек, в шаячни вехти дрехи, побелял вече, с лице много набърчено, но добро и усмихнато и някак приятелско — тип на добродушна провинциална физиономия, каквато имаха нашите бащи и чичовци в турско време. Той беше кръчмарят.

Една петдесетгодишна май жена, пълна, с дебело и кротко лице, облечена в морава тъкана шаячна рокля, но твърде изжулена от носене и с кръпки по лактите, шъташе пъргаво нещо там. Тя бе жената на горния.

И двамата любезно ме срещнаха. Мъжът отвори една врачка́ и ме покани в гола варосана стаичка с масичка на средата, назначена, види се, за по-добри гости. Жена му ми донесе поръчаната чаша вино и влезна пак в дюкяна.

Аз веднага обадих на кръчмаря желанието, което ме накара да се отбия тук.

Той си поглади самодоволно побелелите мустаци и ми каза усмихнато:

— Любопитен човек сте, господине, виждам; и други са ме питали... А как мислите? Току-тъй ли е турено това там? Ние, господине, сме тракийци — аз и госпожата ми. Ваша милост декашен сте?... А, така ли? И вие сте от Тракията? Хубаво. То ние само тракийците знаем какво беше тая война и освобождението на България кой го плати... Разбирате кво искам да кажа? Тукашните хора, шопите, намериха всичко наготово, едно ох не рекоха, ами още разграбиха на турците къщята и дрехите. Един комин не им изгоря!... Сега и столицата направиха у тях! Диваци гледаш ги, ама върви им — нали рекли: „Роди ме, мамо, с късмет, па ако щеш, ме хвърли на смет!“ Видиш ли мене и жена ми? Остаряхме като кучета — не толкова от години, ами от лутане: четиринайсет години като катунари се скитаме, на чужди хора привикваме, на нови табихети се учим и все от аз-буки захващаме... Отпънахме се един път от гнездото си, па и до ден днешен се носим, където ни завей вятърът... Йовке! Я донеси и мене едно вино!

Кръчмарят пийна от чашата, обриса си мустаците с една червена кърпа, па продължи:

— Та ваша милост ме питате за името, дето съм турил над вратата. Да ви разкажа, та да видите, господине, моята история, тя е за приказ. Тя е да се опише, па да се чете. Преселения вавилонски!... Ние

сме клисурци, аз и жената. Сега ни гледаш тука кръчмари оръфани, че за пет пари един час стоим на крака на шопите, а друго нещо бяхме ние в Клисура. От първите. Дюкян пълен със стока, гюляаджилък, тепавица, воденица, търговия с Анадол. Нейсе... В седемдесет и шесто въстание правим. Не си ли чувал за клисурското „топчѐ“? От черешово дърво направихме топове. Добре. Дойде Тосун бей, направи плен и пожар Клисура — мойта къща, имот, стоки, всичко — пепел. Избягахме по риза, да прощавате. Чували сте и вие за клисурската развала.

Настанихме се в Сопот... Наздраве!... Сопот го не закачиха нея година. Отворих аз там дюкенче и залових стария занаят — терзилък. Бог да прости стар майстор. Ние, клисурци, всички сме терзии, терзии се раждаме от майките си... Хъ, в Сопот. Работим, бодем, хиляди игли за пара. Но как-как — изкарваме залъка... Па нали го рекли: „За́лудо работи, за̀лудо не стой!“ Колко време видяхме рахат и там? Мина година не мина, отвори се войната, русите минаха Балкана. Ония сопотненци, като ги хвана бяс — клисурският бяс! „Дайте да се подигнем против турците! Дайте да срещаме казаците с попове и с байраци!...“ Аз — парен каша духа — казвам им: „Стойте бе, налягайте си парцалите, царството българско и без нашата гюрултия ще стане, слушайте изгорял човек!...“ Кой иска да те знае? — „Ура, ура, ура!“ Една заран, като се рече: „Бягайте да бягаме!“ Сюлеймановата войска нападна, полето почерняло с башибозуци... Изскокнахме, господине, по чорапи с жената. Когато се качихме на Балкана и погледнахме — що да видиш? Цял Сопот пламнал! Гори като цигарена книга. Ето ти втора Клисура...

Челото на кръчмаря се позамрачи от тия тежки спомени, гласът му сдоби тон горчив, почти раздразнен.

Врачка́та се отвори и един ючбунарец се показа.

— Добър ден, Нягуле, как си? Какво има? — попита гостът, като показваше желание да влезе при нас.

Нягул — това беше името на кръчмаря — се намуси.

— Лошо няма — добро да́ ще господ! Йовке, я виж, нещо ти иска тоя приятел!

Ючбунарецът разбра по тоя студен прием, че е излишен тука, и се дръпна.

— И на Сопот казахме — подзе пак Нягул — вечна му памят. Сега накъде? Всичките бягат нататък. Сюлейман напира на Балкана. Едни бягат в Севлиево, други в Дряново и в Търново. Ние с жената — в Елена. То свят, бежанци, войска, натиск. Няма хляб. Изгорелите мрат по стотина на ден от тифус. Но, слава богу, там баре от турци сме запазени. Захванахме пък там нов занаят: да печем печенки на улицата. Свят много — яде. В малко време скътахме някоя и друга парица. Мина се два ли, три ли месеца — не помня, — една нощ като стана една врява, една олелия! — Какво е? — Турска войска нападна! Светополк Мирски се дига! Е, от трън, та на глог!... Бре, ставай мари, жена, па беж — пак голи.

Турците напуснаха Елена скоро, но нам се не връща́ там. Оживя ни страхът на сърцето. Сега да ти не разказвам къде се скитахме и губихме цяла година. То тегло, тегло. Всичкият свят се радва, България се освободила, само ние сме слисани, станали като гламави от сиромашия и кахър. Най-после намислюваме с жената пак да си минем в нашата Тракия, там не сме чужди. Ами де? В Клисура? Не искам да я видя... Госпожата ми пък иска... Хайде. Отиваме в Клисура. Ще се уморим да гледаме, брате мой, изгорели хора, запустели дворове, проклетия божия!... Заприличало на гробище... Па като реча: Йовке, тука не е за нас! Па продам по̀що-за́що мюлка и преселяме се в Пловдив. В Пловдив — Румелия беше тогава — да са живи приятели — добих една служби́ца... Полека-лека позакърпихме се. Ей, боже, починахме си там, рекохме: тук ще се живее, тук ще се мре. Няма вече страх от турци. Българско. Намерих черква да се кръстя...

— От главата си ти изпати, що ти трябваше да се месиш? — обади се Нягулица, като слагаше стъклото с вино, що поръчах, и две чаши.

— Кой ти се бе месил бе, жена? Мен политика то-

гава ми трябваше толкова, колкото и сега. Аз знам кой душманин направи това — от бога да намери. Иска да каже Йовка за Съединението — обърна се Нягул към мене, като наливаше чашите пак с изяснено лице. — Кой го не щеше? Радвам се и аз като всичките, отиваме да посрещаме княз Александра... наздраве, приятелю... Това вино е старо винце... аз го държа за благородни хора като ваша милост... Млада жена вземай, старо вино купувай, има си дума... Да ви е сладко... Един ден идат двама жандари. „Върви с нас!“ Тръгвам. В полицията... Какво било? „Ти си, казват, крил еди-кого си в двора си, дето го търси правителството, полицията го намери заровен в купището! Ти си против Съединението, ти си опасен, ти си предател“ — и тъй нататък захванаха те... Па в една циганска талига, па хайде в София с жандарин. В София ме приема друг, довежда ме на границата при Цариброд и ми казва:

— Забранено ти е да стъпваш в България!

Изгонен! Бре, сега, зави ми се светът. Отивам пеш на Пирот. Там, не щеш ли, сещам се, че имаме един нашенец — Нягул Трухчев, — заселен ототдавна, в добро състояние, бог да го прости, малко роднина ми се пада. Намираме се.

— Нягуле — казва ми, — зарежи нашата България. Там още сто години няма да се закроти. Това е един вулкан — каже. — Имам работа за тебе, в дюкяна си, свой човек ми трябва тука, верен нямам никого... Ела, няма да ставаш пишман... Мислих, мислих — добре ми казва човекът. Там сега, в Румелия, е много разбъркано, война с Турция очакват: пак някоя поразия и развала ще настане и който — Нягул ще си изпати — аз си знам честта... Всяко зло за добро, думам си. Телеграфиша на жената, продадѐ, щото може там, па стане, та дойде веднага при мене в Пирот.

— И аз, луда, защо ли те слушах! Да бях знаяла... Щото пара́ имах, похарчих я за пренасяне — забележи усмихнато Нягулица, която се беше прислонила до вратата и слушаше с умиление мъжовия си разказ...

— Сега остави, Йовке: „Варено, печено — нам било наречено.“ Ха, дойде жената. Рекох, вече тука ще побия кол. България мила, мила, ама не ми дава едно кьошенце да поживея и аз, както господ дал, на стари години. Ама сърцето търпи ли, брате мой, не можеш да го направиш друго. На бивола окото в просото и нашето — все насам. Па пустата им война отгде се взе! При Харманлий се очакваше, при нази пламна. Все тъй, гдето ида, нямам хаирлия крак аз... Милан бега от Сливница; хайде, доде той беше в българска земя, българите сега стъпат в сръбска земя. Превземаме Пирот. Кой да се намери да поведе гражданите да посрещат с хляб и сол? Нягул. Не му стигнал умът още... Стана ли, брате, мир, останаха ли сърбите сами господари в Пирот, па дръжте сега оние, дето са викали ура и срещали българския княз... Предатели! Аз и в Пловдив ми викаха предател... Моят сродник, горкият, го съдиха с военен съд и го обесиха, в двайсет и четири часа! Бог да го прости... А аз и жената плюем на краката си, па през баирите ноще, та в Цариброд, оттам в София... Йовке! Това преселение кое става? Къде е?... Ах, прощавайте малко, там да отпратим ония хора: Йовка е самичка.

Аз останах слисан и дълбоко замислен подир Нягуловото излизане. Тези безконечни преселвания от място на място в продължение на четиринайсет години бяха напечатани с някаква фаталност. Както на легендарния Скитник евреин, съдбата беше викала Нягулу: „Върви, върви!“, и той беше вървял. Клетите хора. Всеки етап, който е правила българската история през този срок, е бил ознаменуван за тях с едно преселение. И катастрофите, и радостните дни в нашия политически живот бай Нягул ги е плащал с едно разорение, с едно бягство. Аз си мислех, че съдбата на това семейство е съдбата на хиляди други семейства тракийски, които до днес не могат да си найдат безбедно пристанище, печални уломки от историческите бури у нас. Аз го гледах сега как благо и приветливо срещаше мюсериите си. Никой не би подозрял под благодушната му физиономия толкова претърпени патила. Той задушаваше тежките си мис-

ли и спомени, понеже имаше нужда не от тях, а от енергия и труд, за да доизкара честно своето скиталческо съществуване. През толкова грижи и бедствия той беше запазил добродушния хумор на простия българин и разговорът му, безизкуствен, посипан с духовити пословици, докарваше неизказано благодарение на оня, който го слушаше. И жена му беше разбрала добре призванието си — тая бивша клисурска чорбаджийка, сега кръчмарка в ючбунарските блата. Тя не по-малко от Нягула се видеше твърда и философка в превратностите на съдбата. Аз чувах ясното й, почти младежко чуруликане към мющериите, размесено с весел смях. Тези хора извикваха съчувствие. Куражът облагородява страданието, той му привлича не само съболезнование, но и уважение.

Честните клисурци, като се освободиха, дойдоха пак при мене. Аз се готвех да стана.

— Не, чакайте и ние да ви почерпим... Ние, като тракийци... Много ми стана драго... Донес, Йовке, пак от старото, и за тебе си вземи една чаша!

Ние се чукахме приятелски и пихме.

— Сега, слава богу, добре сте? — попитах аз.

— Нека да кажем „добре“, господине. Ама голички сме още. Нали знаеш? „Камък, дето се търкаля, мъх не хваща.“

— Откога сте отворили кръчмата?

— Има една година, и къщицата тука е моя. Аз най-напред бях в София, бях си купил след три години трудене една турска къщурка при Шарения мост, но прекараха линията през нея, та я взеха за улица и тогава още едно преселение тука.

Нягул и Нягулица се изсмяха.

— Това вече е последното, слава богу — забелязах аз, като си вземах шапката.

— И ази тъй съм рекъл: оттука крак няма да местя вече, светът да се преобърне. Заповядай...

И Нягул наля пак чашите.

— Ти, Нягуле, голям залък лапни, голяма дума не казвай! — отзова се булка Нягулица засмяна; па се извърна към мене и каза шеговито: — Последното

наше преселение, господине, ще бъде на Орландовци[1], само там сме сигурни.

— И то не се знае — забележи Нягул; — ако има второ пришествие, и оттам ще се изселяме.

[1] Новите софийски гробища са на землището на село Орландовци. Софиянци, кога се шегуват, само с това име ги означават.

БРАТАКОВАТА ТЕОРИЯ

В другата стая беше адски шум. Врява, писък, глъч от развилнели деца, които се борят и се бият. Сегиз-тогиз из тая заглушителна музика изскокваше във висока нота някое ругателство, което извикваше усмивка по лицето на Братакова — надуто, червено, прищяво, с някакъв рядък мъх от страните вместо брада.

До Братакова на миндера стоеше гостът и приятелят му Панчов, човек на средня възраст, с физиономия тиха, изразителна, с поглед умен. Той и сега, както винаги, заварваше у Братакова същия бесен шум — злата му чест го докарваше все когато децата бяха у тях си — и затова една скрита досада час по час прехвръкваше във вид на малки изправени бръчки по бледото му чело.

Насреща им на стол седеше госпожа Братакова, възрастна едра жена, с лице разпуснато и самодоволно, с лека изкуствена усмивка по него. Тя често поправяше нещо на новата си свилена рокля, син цвят, току-що облечена набързо поради идването на госта.

И нея, както и мъжа ѝ, врясъкът на децата я оставяше съвсем безстрастна. Очевидно те намираха твърде просто нещо това, дори приятно за госта им.

При един нов залп от викове, които заглушиха разговора им, Панчов прекъсна думата си и погледна строго и учудено, по-напред към полуотворената врата, после към домовладиката и жена му.

— Ето на́, днес — сряда — нямат училище и вижте какво са дигнали къщата на главата си... У нас е всякога така, господин Панчов — каза госпожа Братакова, като притваряше леко вратата, отдето идеше врясъкът.

— Славомире! Славомире! — извика мъжът ѝ.

Втурна се в стаята пъргаво десетгодишно момченце, зачервеняло, с израмчена жилетка, с подигнат крачол на единия панталон, признаци на борбата, из която излазяше.

Майката гледаше нежно малкия герой.

Славомир с игрив вървеж се запъти към баща си.

— Иди се поздрави с господин Панчова! — подкани го майка му.

— Стой там! — заповяда му бащата.

Славомир се спря, тури си ръцете отзад и гледаше хитро със знаменателна усмивка баща си. Явно бе, че той знаеше какво ще му каже баща му.

— Славомире, хайде кажи сега на господин Панчова „онова“.

— За Джамджова ли?

Госпожа Братакова се изсмя, па захвърля погледи ту на сина си, ту на госта, с щастливото изражение на човек, който готви някому приятна изненада.

Славомир си изкриви чертите на лицето, намуси се, за да добие сериозен вид, и с един глас, на който се мъчеше да придаде дъртешки тон и смешна грубост, захвана да подражава с карикатурни преувеличения говора и движенията на едного от своите наставници.

Баща и майка примираха от смях.

— Страшен артист — каза Братаков на Панчова; после се обърна към сина си: — Я разкажи сега за бунта, ти какво прави в бунта?

— Знайте ли, господин Панчов, наш Славомир е вече и бунтовник? — обади се майката засмяна.

Славомир заразказва с увлечение участието, което и той беше вземал в един училищен бунт, извършен от учениците от петия и шестия клас (Славомир беше от първи клас), и как уловил за „козята“ брада един учител, и как и той викал на директора: „Долу!“ Разказа още с кикотене как издебвал учителя си по история (Славомир се учеше слабо) и изменявал с изкусно издраскване бележките му за него и нулата направял на 5. Подир това, без да бъде поканен,

насърчен само от благоволителните погледи на родителите си, разказа и други свои подвизи, юмручни и хитри проделки, на които бяха жертва другарите му...

— За възрастта си-извънредно развит — забеляза Братаков, когато Славомир мина в другата стая и си зае мястото в борбата и във врявата.

— Хитро е като дърто — допълни майката.

— А пък другият, Борис, за кавга умира, влече си пояса за кавга — забеляза Братаков.

Панчов нищо не продума през всичкото време на Славомировото самовъзвеличение.

— Чини ми се, че много ги изгалвате — рече той, когато госпожа Братакова излезе. Той пръв път си позволи тая скромна бележка на приятеля си.

Братаков го погледна въпросително.

— Според мене — подзе Панчов храбро, той сега реши да изкаже едно мнение, което отдавна стеснението го не остави да каже Братакову — ти разваляш децата си, Братаков, извини... Не туряш никакво ограничение на техните инстинкти, а у децата най-първо лошите инстинкти се събуждат и развиват после в наклонности, в пороци, които сетне ни училището, ни животът можат да поправят.

— Кое ти наричаш лоши инстинкти? — попита Братаков, като заглади силно мъха по изприщеното си лице.

— Например, всичко това, на което вие се възторгвахте, ти и госпожата, ей сега ей, в Славомирча: подигравките с по-старите, побойничеството, обиждане другарите си, лошите изражения и прочие. Ако ми позволиш — аз знам, че бащината любов всичко извинява и търпи, — но на твое място не бих с такова поведение изхабил децата си... Например, аз не бих допуснал и това...

Панчов не довърши, а само посочи с поглед стаята, дето се дигаше врявата.

— Бре, я мълчете там! — извика повелително Братаков към децата, па се обърна към Панчова.

— Видиш ли, Панчов — подзе той, като си пак заглади лицето, — аз имам съвсем друго мнение по тоя въпрос. Ти казваш, че от бащинска слабост оставям

да правят това. Лъжеш се. Не от слабост или от обич, а нарочно. Не искам да им стеснявам природата. Защо? Аз не желая синовете ми да бъдат ни светци, ни божи кравици. Тия черти у тях, които не знам защо наричаш лоши инстинкти, аз, напротив, ги виждам като едни зададки от голямо значение за тяхното бъдеще у нас. Това са техните оръжия, с които ще ги пусна в живота. Нека още отсега привикнат на дръзкост и дяволщина, за да не се поддават лесно на подлеците и шарлатаните, на които обикновено стават жертва тихите, нравствените и овчите натури. Нека бъдат вълци, а не овци! Аз желая да знаят да обиждат, та тях да не обиждат! Нека бъдат побойници — те да бият, не тях да бият; да бъдат шарлатани, за да живеят чрез глупостта на другите... Да презират всичко, да не признават никакъв авторитет, ни идол, ни предразсъдък, подир който се влачи стадото на глупците... Защо да се срамуват? Нека бъдат безсрамни, но да знаят да си бранят интересите... Ти знаеш ли, няма да повярваш! Славомир един път ми удари два юмрука, защото, без да ща, му съдрах тетрада.

— А, това е вече върхът на чардафонщината! — извика Панчов, повече и повече слисан от всичко онова, което чуваше, но без да се надява да чуе и последното.

— Да, удари ме — продължаваше развълнувано Братаков, с лице още по-разчервеняло — и аз в душата си рекох: „Браво! Като би баща си, той ще бие всекиго, няма да се остави да го мачкат.“ Поплювковците, срамежливите и честните будали — на днешно време, който е честен, е будала — всякога са плячка на смелите вагабонти... Знам, ще хванеш да ми говориш за принципи! Пардон. Техният принцип трябва да бъде един: да си оплетат кошницата. Според мене, това е главната добродетел на настоящия век. А най-умната добродетел е: да им бъде добре... Добре ли е да се оставят телешки други да им разбият живота, да останат на пътя голи и нещастни? Да бъдат вечно обидени, онеправдани, излъгани от съдбата, да скимтят като обрани просяци и целият свят да им бъде крив? С една реч, искам децата ми

да бъдат съвременници на своето време и синове на своята среда...

— Но ти сам не си такъв! — извика прехласнат Панчов. — Ти би се отвращавал от баща си и от себе си, ако би ти дал такава отхрана!

— Не! Аз съжалявам, че не са ми я дали — отговори Братаков в силно раздразнение; — нямаше така да пропадне мизерно целият ми живот — от страх да не докача еди-кому си интересите, от стеснение да не наруша еди-кой си принцип и глупост... Да!... Това е моят поглед на възпитанието, господин Панчов; който дава днес друго, той прави престъпление против доброто бъдеще на децата си; а аз не съм враг на моите...

Прението се продължи доста време. Панчов излезе твърде възнегодувал от къщата на приятеля си.

САВО

Бедна, задушена стаичка в една от старите махали на София. Множество излинели фотографически образи по стената и една карта на България, начертана от невеща ръка; в ъгъла — железен креват с тантелообточен чаршаф. През двете ниски, наравно с почвата прозорчета, през които влазя една тъжна и кална виделина, виждат се почернели, гнили покриви и изпокъртени зидове, които притискат старата, тясна и нечиста уличка.

При ниския миндер, постлан с извехтяла басма, едно чернооко, мършавичко, с кротък поглед момиче, подгънало колене, беше занято над книжа и тетради, разхвърляни по миндера.

През отворените врачка на една друга, още по-малка стаичка като кòторка, през която се излазяше на двора, чуваше се шум от женска шетня и требене.

— Еленке, не е ли дошло време за училището? Я виж да не закъснееш — обади се един пискли женски глас из кóторката.

Момичето се сепна, погледна стенния часовник и скокна веднага.

— У, осем вече минало! — извика то уплашено и бързо хвана да си прибира тетрадите.

— Виж каква си зáхлас; комай те подсещам два пъти веке — измъмра я майка ѝ; — може ли такива работи да се вършат? Нá, книги на миндер, по маса... неуред. Да дойде човек, та ще се засрамя.

И с тия думи Еленкина майка влезна в стаята. Тя беше дребна женица, чернооka, с кръгло повехнало, изпито лице, но с правилни черти, с остатки от

прежна хубост — облечена в износена рокля. Само погледът, блестящ, необикновено светъл, хвърляше живост, енергия в уморената физиономия на тая жена.

Еленка изхвръкна из вратата с книжата си под мишница.

Почти в същия миг вратата се чукна. Еленина майка отвори, като си дозакопчаваше роклята на гърлото. Един нисък господин в дълго палто, със строг и сериозен вид, с голяма рошава брада, пусната на свобода, се показа на прага и влезе в стаята.

— Вие срещнахте Еленка? Тя закъсня като никога, а вие рано идете... По-добре... Вижте ме, аз не съм се още прибрала... Боже, какъв неуред у нас! — гълчеше засмяна Еленината майка, като нареждаше с пъргави движения някои неща на местата им.

— Е, защо сега тия церемонии, Савò? — каза гостът и седна небрежно на миндера, дето одеве работеше Еленка над уроците си.

— Забравихте ни, господин Балчев — каза Савò с усмихнато намусване на лицето; — една неделя и повече има вече... Чак вчера ви видяхме на улицата.

— Къде бяхте вчера с Еленка? На разходка?

— На разходка, господин Балчев — каза Савò, като клекна при мангала, за да прави кафето. — Какво, цяла неделя в училището, с уроци, занимава се; тук у дома — пак все над книгите. Не вдига глава. Предала се цяла на науките си и ми се хвали, че ѝ турят добри балове... Умна е, трудолюбива е, няма да остане тя като майка си сляпа... Та ви казвам, господин Балчев, изведох я на разходка къде Шарения мост — там ни и видяхте — да поглътне малко чист въздух и да промени... Тя с това занимание, каквато е слабичка, прави ми грижа... Само тя ми е, всичката надежда ми е на Еленка... Още една година ѝ остава, за да изкара шестия клас. И тогава само ще си кажа: ах, боже, ще си отдъхна аз, клета вдовица! А то, каквото съм изпатила, додето я отгледам и възпитам, господин Балчев, само аз зная...

Очите на Савò светнаха още повече и овлажняха.

Гостът, който слушаше безстрастно, попита повече, за да покаже интерес:

— Ти желаеш да постъпи учителка?

— Тя сама желае, господин Балчев. И какво да чини друго? Да я женя ли? Петнайсет години едвам има... Заповядайте кафето... Па и аз желая. Да имам вече една поддръжка. Малко ли години се наказвам аз и се бия като вода о бряг, само Еленка да възпитам?... А вие как се поминувате, господин Балчев? Извинете, като се загълча, па няма край вече! — изсмя се Савò яката и звънливо. — Не мога, та не мога да се отуча от това дрънкане, трябва да съм родена на някоя воденица. И Еленка ми все забелязва: „Мамо, смущаваш ме!“ Такава съм си родена от природата. Ако няма с кого, с котката хвана да приказвам... Къде бяхте толкова време? Всяка заран, като изпращам Еленка, все поглеждам... Тая заран, като напротив, тя тука... На портата ли я срещнахте?

— Да.

— Магарицата!... Хареса ли ви се кафето ни?

— Ти си майсторка на кафето, Савò, аз такова кафе само у теб пия — каза гостът със самодоволно ухилване.

По нехайния начин на обръщението си към Савò, напротив, приветлива и все деликатна в говора си, той имаше вид на човек, който се чувствува с някакви права в домът...

— Гледахме вчера с Еленка и плат за рокли, ней и мен — подзе Савò... — Много хубавички и не скъпи... Мислим: утре иде Великден, пък ние: „Катаден Мара лепа, на голям ден — слепа...“ Ами само зазъбици брахме, не виждаме... — И тя се изсмя весело.

— Разбирам... кой е този, Савò, нали е Грудев от Пловдив? — попита Балчев, като посочи един портрет в черчеве от раковини.

— Той, господин Грудев — каза Савò, като се изчерви; — подари ми го, когато живеехме в Пловдив... Там изработи мъничка стипендия на Еленка преди осем години... Познавате го? Добър човек, приятел ми беше... помагаше ми; то да няма добри хора на тоя свят, аз не знам какво ще се чини. Ná, и завчера казвах на баба Фонка за вас — баба Фонка ми до-

хожда на гости с чорапа, — казвах ѝ: „Бабо Фонке, човек без око да остане, без приятел да не остане...“

— Как! Не трябваше! — издума укоризнено Балчев.

— Не, не споменах името; само тъй... — каза позачервена Савò. — Ние с баба Фонка си бъбрим... и тя вдовица, както мене, утешава ме... когато не е тука Еленка... Тая карта е на България, хубава ли е?

— Доста сполучена.

— От ръката на Еленка... Изкусна е във всичко... И аз се гордея, тя ми е едничката надежда...

... Когато Балчев си излезе, Савò остана доста време замислена върху цвета на роклята, която щеше да купи на Еленка за празника; ла мина в другата стаичка, дето вреше тенджерката, за да приготви обеда.

*

Вечер. Есенен вятър духаше и разнасяше по покривите сухите листа, грабнати от дърветата. Вратата се отвори и Еленка си дойде от училището. Тя бе навела очи към земята. Майка ѝ я погледна учудено.

— Какво има, Елено, ти си плакала?

Еленка се тръшна на миндера, закри очи с ръцете си и хвана да поима с глас.

Савò я гледаше смаяна.

— Кажи ми: кой те е докачил, Елено?

Еленка плачеше.

— Погледни ме мари! Отговори! — извика Савò нетърпеливо.

Еленка не преставаше да хълца, без да погледне нито един път майка си.

Савò кипна. Тя се развика разярена. Еленкиният плач и упоритото таене причината му я накараха да излезе извън себе си. Най-после Еленка издума със задавен глас, като си криеше очите:

— Едни ученички ми казаха... Оскърбиха ме...

— Кой? Какво са те оскърбили? Гледай ме! Какво?

— Ти знаеш... Аз знам...

И момичето с отчаян плач си повали лицето на възглавницата.

Савò побеля като стена. Устните ѝ се разтрепераха нервно, кожата по лицето ѝ се изопна и слепна и сдоби безжизнен цвят.

Тя разбра. Няколко мигновения тя стоя неподвижна с разперени ръце и с очи, безсмислено вторачени в Еленка.

— Знаеш? — извика тя в изстъпление от гняв. — Срамуваш се от майка си! Не ме поглеждаш? Питаш ли мене как ми е, широко ли ми е около врата?... Добре, знай да знаеш! Майка ти няма мирази цели петнайсет години да те гледа, да те отхранва, да те възпитава, да не останеш като нея парцал на света... Срам те е? Искаш дрехи чисти, прилични, да се не срамиш в гимназията; искаш книги, учебници скъпи и прескъпи, трябва как и как да те поддържам да свършиш... Баре една стипендийка не можахме да сполучим тук... За тебе ми е бил живота досега... Срамуваш се от майка си! Заплюй я! Тъй!... Тъй ми се пада, че не те пратих на чужди врата слугиня, каквато аз съм била... Сега съм лоша. Плачи, плачи де! Знаеш? Е, знай... Такава съм, ти недей бъди такава! Аз съм парцал! Аз съм вдовица... Вдовица всеки я гони и я гледа накриво... На вдовица и полите ѝ са душмани... А ония, дето те оскърбяват, не знам ли ги? Билетчета приимат и пращат... Но мене видено!... Защо плачеш мари? Боже, боже, какво да сторя? И все така!... Аз съм проклета майка!

И Савò седна на кревата си и затули с ръце очите си: тя заплака. Съвестта не прие оправданието...

*

От тоя ден вече Еленка чувствуваше една стена от студ, че я дели от майка ѝ. Тежкото съмнение, което от няколко месеца насам беше се загнездило в душата ѝ като една ехидна, изчезна: тя стоеше пред истината! Тя се покори. Тя вече не загатна, нито даде знак, че помни и че знае нещо...

Само Балчева нямаше смелост да погледне в очите, кога го срещнеше из тяхната улица. Ако можеше, тя забикаляше да го избегне. Даже тя трепваше от всеки мъж, който имаше каква-годе прилика с него...

Мина се още време и привичката стори своето: равнодушието замести предишното възмущение в душата на бъдещата наставница...

НЕ ПОЗДРАВИЛ

Есенното слънце превали вече зад Люлин планина. Скалистите чуки на Витоша се вапцаха в леко румено озарение; гъста сянка лягаше върху зелените ѝ хълбоци. Нейният меко чупен профил по-рязко се открои в сладката синева на небето; най-дребните ръбове на скалите, набучени по гигантския ѝ гръб, се изписваха ясно там. По тоя час Витоша от София се вижда най-хубава, най-величава и сякаш живуща под мрачнозелената си мантия от сянка и със своето чело, увенчано от последния румен блясък на умиращото слънце, с което тя разменя последни думи от някой таинствен разговор... Но още малко и зайдялото зад Люлин слънце потопи в ясно-топъл златист цвят целия небосвод зад Витоша. Витоша се изпречи със страшния си и строг облик още по-величествена в тоя лучезарен фон на вечерните небеса, който ѝ правеше един ореол от слава... Сякаш че зад нейния могъществен гръб някой далечен, презморски пожар заливаше лазура с равния, префинен отблясък на своите невидими пламъци. Какво чудно, ненагледно зрелище!... Но минава още малко време, и тая фантасмагория на светлината се губи, небесното пространство над планината постепенно се обезцветява, посивява, затъмнява и вечерницата изневиделица, като един ослепителен лучист елмаз, блясва и провисва се над самия гръб на планината подобно на едно електрическо кандило, спуснато от небесния връшник, когато още ни една друга звездица не е изпъплила на него...

Но аз се отклоних да говоря за колосалната Ви-

тоша, когато намерението ми беше да говоря съвсем за дребно нещо: за Славча Плужев.

Познавате ли Славча Плужев?

Не?

А между това вие всеки ден го срещате.

Славчо Плужев е чиновник — той и не може да бъде друго! — Славчо Плужев е дребничък, с къса снага и с къси крака, които все бързат, когато вървят, и по начин, щото да не настъпват и една мравка; Славчо Плужев има валчесто, с тъмна кожа лице, без никакво нападателно изражение — напротив; тумчест, власат нос, сплюснато чело, дори над самите вежди, черни, широки, сключени, завоювано от леса на косата; погледът му е боязлив и в непрестанно движение, като на солдатина, защото Плужев внимава да не пропусне някого без поздравление — бил той от неговото ведомство или от друго, все едно — всеки може да ти напакости. И в учреждението Плужев е пример на чиновнишко смирение и благонравие. Някои слободни присмехулници шепнешком го наричат зад гърба му ту „Алексий божий человек“, ту „света овчица“, но доста силно, за да ги чуе; но Славчо се преструва, че нищо не е чул, и продължава да е почтителен и сложен към тях. Каква полза от препирни и свади с пакостен човек? „Дето ще му речеш Гаго, кажи му Аго!“ — дума шопската поговорка. Блага дума и поклон вреда никому не донасят. Плужев знае много добре и практикува винаги и всякъде това...

Не пречупва ее гръбнакът
от един учтив метан.

И ето защо, благодарение на това мъдро правило, той не е имал до днес за нищо да се разкайва, от ничие незадоволство да се безпокои, за нищо да се коси. Той живееше в своята тиха, безтревожна, спокойна атмосфера, да прощавате — като бъбрек в лой.

*

И тъй, Славчо Плужев, вечно тихият, добрият, безобидният, скромният чиновник, се завърна тая вечер

у дома си извънредно смутен и с уплашено лице. Пръв път жена му го виждаше така отпаднал и убит духом, станал още по-дребен, отколкото си беше.

Хрумна ѝ, че има да чуе едно голямо нещастие.

— Славчо, какво е? — попита тя в силно безпокойство, а ушите ѝ слушаха, още преди мъжът ѝ да зине да каже думата: „отчислен“.

Славчо клюмна глава безнадеждно.

— Ела да ти кажа вътре, Пено! — едвам издума той.

Пена го подири с повлечени крака от страх.

Славчо, като се намериха двама в стаята, разгърна ръце, плясна ги и извика трагически и със заплакан глас:

— Ах! Какво направих аз, клети! Какво ще ми дойде до главата!

„Това не е вече отчисление, тук има нещо по-страшно!“ — помисли си Славчовица. Изписаното по лицето на бедния ѝ съпруг отчаяние не ѝ оставяше никакво съмнение за ужасната беда.

— Мигар в комплот се е месил, па сега са го подушили! — каза си тя настръхнала, като си припомни, че сега ставаше една много шумна политическа съдба...

— Чакай да ти кажа, че как съм дошел от Градската градина до дома, не знам на земята ли съм стъпал или на какво. Като излязох тази вечер от канцеларията, отидох да се поразтъпча насам-нататък... Едното ми око все играе... Разтаках се тук-там, па минувам край Градската градина да си дойда. На тротоара, знаеш, много свят, като мравки. Пак ми играе окото... Мисля си аз: има нещо тука... Един иде срещу мене, поглежда ме, и аз го поглеждам, отминуваме. Не знам какво ме бъзна. Обръщам се пак да го погледна. Той се спрял, същият, на пет крачки от мене и приказва с нашия началник на отделението. Пено! Министърът! Министърът бил, с когото се срещнахме!

Жена му опулена чакаше да чуе страшното, което иде по-нататък.

Плужев си закри очите с ръце и остана тъй не-

подвижен: само едно задушено пъшкане изскачаше измежду пръстите му.

— Що се умълча? Кажи по-скоро, че ми вадиш душата от страх.

Плужев погледна жена си гневен.

— Какво още да ти кажа? Глуха ли беше? Министърът ми, ти казвам, мина край мене и аз му не свалих шапка!

Пена си издъхна. Сърцето ѝ се поотпусна.

— Ти си глупец, Славчо. Аз те знам, че си прост, ама толкова не те мислех! — измъмра го тя. — Какво има от това толкова страшно, та си се разкиснал такъв?

— Как какво има? Моят най-висши началник ме среща, поглежда ме, чуваш ли? Поглежда ме, и аз го поглеждам, чуваш ли? И аз го поглеждам в това време и не го поздравявам. Трябва да бъде някоя само гламава жена, та да не може да разбере и да се хили.

— Добре, че що го не поздрави, като си го видял? Де ти беше ума?

— Ума ми, нали ти казвам? Бях се замислил над това пусто игране на лявото ми око какво ще ми донесе. И докато да се сетя, министърът ме погледна право в очите, и докато да се сетя... той замина.

На Пена стана жално за мъжа ѝ.

— Не грижи се — каза тя, като поиска да го поуспокои с по-благ начин; — първи път ли се случва някой да е замислен, да е разсеян нещо и да не поздрави някого?

— Случва се, но никой, никой няма право да бъде разсеян и да не поздрави, когато този някой е негов висш началник. Аз в месеца свалям един милион пъти шапката — ти пак вземи, та я очисти с газ, — на сляпо и сакато се кланям, сега един път се случва да ме срещне министърът ми, очаква поклон и не приема. А той ме представил за награда!

И Славчо изпъшка.

— Аз ти казвам, че той дори не е забелязал това; големците не забелязват такива малки работи.

— Именно големците... затова са и големци, за-

щото забелязват и най-малките работи... Ние, дребните хора, сме късогледи и късоуми. Колко пъти аз, като отивам на служба, минувам край „Свети Крал“, без да го видя! После се чудя: бе кога минах край черквата? Ти добре ми каза: хапльо съм аз...

— А аз, като дойде одеве, рекох си: тя се свърши — наш Славчо е изпъден, а къщицата ни — още не сме си я отплатили.

— Ти си го рече и го вярвай — продължаваше Плужев да се наддумва с жена си, като желаеше да убеди и нея в близостта на катастрофата; — аз съм вече отчислен, пропаднал човек... Да, забравих да ти кажа: когато се извърнах, та го видях, той казваше на началника тия думи: „Утре приготви бумагата, да подпиша...“ Бумагата, разбираш? Моята присъда аз чух... И стори ми се тъй, че ме погледна сърдито, като светкавица бързо, ама с крайчеца на едното си око... Ах, нещастен аз!

Пена напусто се опита да му разпръсне страхуването. Безпокойствието и нея улови: възможно е всичко. Малко ли чиновници всеки ден вадят за още подребни причини и съвсем без причина!... Ни тя, ни той не вечеряха. Плужев си легна като в треска. Бляновете му, смътни и мъчителни, бяха пълни с намусения образ на министъра, който го гледа с крайчеца на едното око, с министерския разсилен, който му носи „бумагата“ на нещастието му, с тротоара на Градската градина, който играе валс под нозете му, и с мрачната маса на „Св. Крал“, на покрива на който някакви си католишки попове изнасят тялото на умрелия Плужев — неговото! — за да го закопаят на керемидите!

Заранта той се събуди с очи хлътнали.

— Пено, сбогом — каза той с плачовен глас, като тръгваше за министерството, и на очите му блеснаха сълзи; жена му и тя се не удържа и се просълзи. Сякаш че се деляха за сетен път и Славчо тръгваше на война...

Прощаване на Хектора с Андромаха!

*

Пена чака с неизказана тревога връщането му за обед. Когато го видя, че се зададе от вратнята, сърцето ѝ примря: мъжът ѝ пристъпи няколко крачки, бледен още повече, па се опря до стената да не падне.

Тя разбра нещастието и се спусна към него.

— Скоро доктора! Тичай! — заповяда тя на слугинчето, додето поддържаше Славча, който се мъчеше да се закрепи прав.

— Не, не бива! — избъбра той немощно.

Пена плачеше.

— Майчице!... Не грижи се, Славчо! Ти да си жив.

— Не плачи мари! — пъшкаше Плужев, като с една ръка си стискаше лявата страна, а с друга бъркаше в джоба на палтото си. Той извади оттам разтворен министерски плик и го подаде на Пена.

— Чети „бумагата“ — шъпне той.

— Остави сега, знам! Ти да си жив... — хленчеше тя.

Плужев следваше пак да вади нещо от джоба си.

— Стой сега мирен... Докторе, по-скоро виж какво му стана! — обърна се Пена към доктора, който влизаше.

Той им беше съсед.

Докторът хвана пулса на болния. Но усети, че ръката на Славча отпусна нещо в неговата ръка. То беше черна плоска кутийка. Докторът я отвори и каза:

— Орден! Поздравлявам те!

Министерското писмо беше обикновено съобщение, което придружава наградата.

. . . . . .

Славчо пролежа две недели от палпитация на сърцето, предизвикана от потресението на великата ненадейна радост, сменила тъй внезапно безнадеждното отчаяние и страх. От такъв двояк удар в едно време Плужевата слаба, непривикнала на никакви вълнения природа биде сломена.

Той умря след шест месеца от последствията на горната болест.

ПРЕКРАСНО!

Студен, ветровит зимен ден.

Никола Нилов, книжовник известен, празнуваше днес, защото беше Свети Никола. Дори до пладне той имá радостта да посреща и изпраща купове гости и да разменява с тях същите учтивости и изжулени фрази за студа, за снега, за вятъра... Мускулите на устата и бузите му бяха се уморили от усмивки, а главата му се зашеметила от дима на цигарите. Той се мълчешката даваше на чортовете, задето не прати с време едно обявление в Свобода, за да не труди никого. В устата му се въртеше постоянно готовата закръглена, осветена фраза: „Никола Нилов има чест да обяви на приятелите си, че не ще може да приема посещения на именния си ден.“ Но късно сега.

За щастие, природата излезе съюзник Нилову. Подир пладне времето от лошо — стана отвратително. Бесни, снежни фъртуни зафучаха със страшен рев и пометоха улиците. Всичко живо се изпокри. На всяка минута нови избухи на разярената стихия покъртваха из основа къщата, през прозорците на която се виждаше само един мътен, снежен хаос.

Нилов, седнал спокойно пред печката, с удоволствие слушаше тоя рев на урагана, който му повръщаше свободата. Няколко време вече Нилов тънеше в сладостно-дремливо замечтаване, под музиката на веявиците, когато на вратата се почука:

Нилов се сепна, навъси се и си каза:

— Кой ще е тоз герой, та иде в такова адско време?... — па отиде да отвори.

Влезе един момък на двайсетина години, рус, бледен, с поглед плах и смутен, облечен в палто, цяло засипано със сняг; той си каза бързо и неясно името, поздрави с празника Нилова и на поканата му седна.

Той се озърташе свенливо, като че не намираше какво да каже. Нилов му предложи папироска с обикновените изтрити въпроси за здравето и тем подобни.

— Благодаря, добре съм... Не пуша — отговори момъкът, па с неуверен и треперлив изначало глас захвана така: — Господин Нилов, аз нямам чест да ви бъда познат... Но аз съм ваш горещ поклонник... Аз с възхищение чета вашите творения... От дълго време желаех да се удостоя... да се запозная с вас... Аз съм гимназист-от VI клас на X... та гимназия. Вчера дойдох... по работа... и главното ми желание беше вам, тоест... да се представя. Момъкът червенееше все по-силно и мачкаше с ожесточение шапката си от ярешка кожа.) Аз... да ме извините... вие сте ми ръководител и образец... Аз се занимавам с литературата. Усещам голяма наклонност, господин Нилов, имам желание да се посветя на писателство... по силите си... Но не знам... Позволете ми няколко минути... да ви прочета един мой трудец. (Гимназистът извади из палтото си един ръкопис.) Аз ще ви моля да ми кажете откровено мнението си.

— С удоволствие, но видите, че в тоя час не може. Гости ми идат... — каза Нилов, като се чувствуваше и така вече уморен днес.

— Господин Нилов! Две минутки само! — извика умолително Галианов — така беше името на гимназиста. — Аз утре рано тръгвам... Аз бих ви оставил ръкописа си, но желая да чуя от вашия жив глас мнението ви за моята дарба или бездарност. Вашето мнение ще бъде присъда окончателна за мене. От нея ще зависи да продължавам ли, или да се откажа... и да се призная за непотребен човек на света...

Като видя, че Нилов още се двоумеше, той прибави:

— Моето честно слово: щом се появи гост, аз ще ви освободя.

Нилов клюмна с глава съгласително. Галианов зачете със запалено лице. Това беше една повест. Нилов

опря очи в гимназиста и заслуша с внимание. Първата прочетена страница от ръкописа му стигна, за да си състави мнение за достойнството на повестта и дарбата на автора ѝ. Без да вдига очи от него и с вид на човек, който продължава да слуша, Нилов хвана да размишлява; той не чуваше нищо вече, углъбен в мислите си; четенето на гимназиста му звучеше като едно далечно, непонятно, равномерно бръмчене на пчела. И когато Галианов сегиз-тогиз вдигаше заискрели очи от ръкописа и със задоволство срещаше Ниловите вперени в него, Нилов правеше следващите разсъждения:

„Повестта слабо, детинско нещо. Дарба съмнителна или съвсем нищожна. Моли ме да му кажа мнението си. Доколкото видя, това момче е екзалтирано: гладно е за литературна слава... Въпреки скромността, която изказва, то вярва, че обладава талант... Иска да чуе присъдата ми... Ще ли го свести тя? Не вярвам... Аз ще успея само да раздразня болното му авторско самолюбие и да хвърля в душата му отровата на съмнението... Не казвам, че ще си направя от този обожател един непримирим враг, което малко ме интересува впрочем... Отровата на съмнението — то е страшно нещо! Аз сам съм изпитвал лютото ѝ гризене. Имам ли право да направя тая жестокост? Тоя момък иде при мене (може би само за мене е дошъл в София) с онова трепетно чувство, с което опасно болният иска да прочете в очите на един вещ доктор съдбата си...

После, мога ли да предскажа на вярно какво ще излезе от него? Талантът се проявява не изведнъж, а постепенно, при непрестанен и несъкрушим труд. А талантът, ако вярваме философа, не е друго нищо, а дълъг, упорен, гигантски труд и търпение. Слабо, да. Но то е начинанието... Шилеровци и Гетевци не трябва да дирим у нас. Те са писали безсмъртни неща още на петнайсетата си година. Защото средата им е била друга; а у нас и на двайсет и петата година ние сме деца още мустакати, неразвити, с мозък, неспособен да мисли правилно, неспособни да напишем една фраза без няколко оскърбления на граматиката и логиката... Любопитно е дали другарите му на Га-

лианова могат и толкова да скопосат. Та и аз, не червя ли се сам, като си припомня с какви неща съм захванал в годините на Галианова, които, за щастие, не напечатах — не по свое нежелание? Такива нелепости не срещам аз у Галианова... И защо да му пророчествувам, че времето и постоянният труд ще му откажат онова, което дадоха на мене? Едно насърчаване за него ще бъде може би лоста, който ще му подеме духа. Нека го насърча. Една топла дума може да направи чудо — ако има и естествена дарба, — а една тежка дума нищо добро няма да постигне. Вика се, да правиш зло за злото..."

Размишленията на Нилова бяха пресечени от чукане на вратата и от тропотене на много крака зад нея. Чак сега видя Нилов, че времето утихнало. Галианов стана. Навлязоха гости. В стаята стана шумно от кръстосването на поздравления и разговори за фъртуната. Когато Нилов свърши ръкуванията, гимназистът, с мушнат вече ръкопис в джеба, подаде му ръката си с поглед въпросителен и безпокоен.

— Прекрасно, прекрасно!... Господин Галианов... Сбогом, господин Галианов!

И Нилов се спусна да посреща нови гости.

Галианов излезе с възторжено лице.

*

Мина се месец. Никола Нилов забрави съвършено Галианова. Един ден, когато беше занят с писане, пощата му донесе голям увит пакет, препоръчан. Нилов го отвори с любопитство. То беше един дебел ръкопис, подписан от Галианова. Нилов се намръщи:

— Ето сега, имай си работа да му преглеждаш ръкописите на тоя господин и води преписка с него.

В едно дълго писмо, приложено там, Галианов, като благодареше в горещи изражения Нилова, че го е „възкресил за нов живот", молеше го „да прегледа тоя му нов труд", написан под впечатлението на „лучезарните слова", казани нему от Нилова, които „огряват като слънце душата му и геният му". След получаването отговора му, щял да му изпрати още един разказ и една драма в пет действия, на която планът бил начертан вече.

Нилов се улови за косата:

— „Лучезарни слова"? Какви лучезарни слова? Ах, да, спомням! Аз му казах „прекрасно!" така, машинално, в залисията от гостите... Тя ме направи да му не кажа онова, което се следваше и което мислех, ами това глупаво „прекрасно". Аз имам тоя скверен обичай да употребявам тая дума навсякъде, без нужда и без място... И слугинята, когато ми обади колко е часът или какво е времето, казвам „прекрасно", и печена пъстърма когато ям, казвам „прекрасно", и когато ми остане калоша в калта — „прекрасно". Иди сега разправяй това и разубеждавай този Галианов; търси прилични форми и извръткци, за да понижиш температурата му. Право дума народната мъдрост: „Бърз кон се стига, бърза дума не може." Сега ще хванат да валят пакети с разкази, петоактни драми и детински драскотии... Та това момче е било графоман, маниак за литературна слава! Той вече си приписва „гений"! Каква безразсъдност направих! Не, аз трябва да му пиша едно сериозно писмо, да го отрезвя и да туря точка на тази застрашителна кореспонденция. Аз и така съм слисан с мои главоболия.

Нилов нито погледна ръкописа и го хвърли в едно чекмедже.

Но той не написа писмото до Галианова. Дваж захващá и го съдирá. Идеше му мъчно, чогло да каже неприятност, па и да тегли назад злочестото си „прекрасно". Нападаше го един вид малодушие, което го раздразняше...

— Нека върви!... Нямам време... — избъбра той с досада.

Нилов не чакá дълго. Предвещаните съчинения — разказът и драмата — plus едно стихотворение (ода), което прославяше Нилова, довтасаха във всичката си свежест. Те бяха девствени от каквито и да било поправки — както излезли из душата, тъй си остали и на книгата.

Нилов ги гуди да делят затвора с другите ръкописи.

Писмата от Галианова честяха. Мълчанието на Нилова го не обезсърчаваше; той си го обясняваше чрез занятията, които поглъщаха „ръководителя и об-

разеца му“ (титли, що даваше в писмата си Николову). Той даже престана да му иска одобрението, като нещо излишно; продължаваше само да увеличава съкровището в чекмеджето...

На третия месец Нилов получи първата част от един колосален роман „из народния живот“. Той зафучи с яд ръкописа, който плюсна на земята, сякаш изплака, и остана отворен на втората си страница. Без тая случайност Нилов не щеше да узнае, че Галианов посвещава романа си нему.

— Подлост! — избърбори той.

Следващето писмо беше трагическо. Галианов обаждаше за изключването му от гимназията и хвърляше молнии против учителите и тяхното „варварство“ и „невежество“.

— Няма съмнение, че за непосещение класовете — каза си Нилов; — това отдавна се очакваше... Но може би туй нещастие да му бъде за добро, той може да се свести и да погледне по-здраво на положението си.

Но Нилов изпусна писмото, като че ужилен от оса: по-нататък Галианов му обаждаше твърдото си решение сега, като е пълен господар на волята си, да се премести в столицата и под „великодушното покровителство“ на Нилова да продължава своите подвизи за обогатяване българската книжнина.

— Кой ще ме избави от този страшен Галианов? — извика той безнадеждно.

Положението ставаше сериозно. Нилов забеляза в Галиановите писма признаци на разстроена мисъл, на болно и разкипяло въображение. Той си наумяваше първата им среща, тогава нямаше у Галианов нещо подобно... Спомни си благосклонните размишления, които правеше тогава за него, и ги намери нелепи.

— Не беше ли по-добре тогава другояче да погледнех на делото, без сантименталност? Да кажа на негова милост: „Любезни приятелю! Вие сте разумен човек и няма да се сърдите за откровеността ми. Без да си губите времето безцелно, учете се, учете се, натъпчете си мозъка със знания... Наместо лош писател, какъвто непременно ще излезете, станете полезен гражданин, честен човек.“ Такъв един душ би го по-

разил като молния, но може би би го спасил. Той би останал само с първия си ръкопис и не би бил изгонен днес от гимназията. Наместо това „прекрасно“... По-добре е да сгрешиш и обезсърчиш десет таланта, нежели да окуражиш една бездарност. Талантите как-как ще си пробият път, но бездарността ще изхаби непременно живота на галиановците. Сега е късно вече, кураж нямам, та и очи нямам да се срещна с този нещастен Галианов... Не, аз не желая да се видя с него! Дявол да го вземе, но той ми вече причинява гризение на съвестта.

Нилов разбра от следващето писмо, че Галианов скоро тръгва за столицата. Беше пролет вече. Той имаше намерение да направи разходка извън България през май. Той измени плана и напусна София един месец по-рано. Той почти бягаше!

Остави само една записка на Галианова и разпореждане да му се предадат книжата.

*

Нилов продължи бавенето си в Баден повече от два месеца. Прекрасните гори, паркове и жизнерадостност на това място го задържаха неодолимо... Той всяка неделя прескачаше в близката Виена, да чете у Менделя българските периодически издания. От тях узна с изумление, че Галианов издава периодическо списание в София, дето печата ръкописите си. Посвещението беше махнато от романа.

— В немилост съм паднал — усмихна се Нилов, — и добре тъй, слава богу; но има си хас Галианов да ме гледа като един завистник!

Само два много кратки и немилостиво презрителни отзива бяха извикали тия недозрели произведения и друго нищо не срещна Нилов.

При завръщането му в София, още по-скръбна изненада го очакваше: узна, че Галианов е в лудницата. Необузданият бяс от грандомания, при дълго пресилено мозъчно напъване и растяще раздразнение от несполуките, и крайно унизителният прием на

литературните му незрелости погубиха тая млада, разгорещена глава...

Нилов не намираше душевен мир.

Един ден Галианов издебна пазачите и избяга в Корубаглар, та се обеси на едно дърво.

Гръм порази Нилова при тая вест. Той се почувствува страшно виноват. Голям дял отговорност, стори му се, лежеше и на него за гибелта на това момче.

— А беше толкова лесно да го вразумя — бъбреше си той, — като му кажех слово трезво, разумно, човешко, а не това безсмислено „прекрасно!“ Аз съм нравствения убиец на Галианова.

Тежината на това съзнание премазваше, задушваше Нилова. Вечерта от напрегнато самоизмъчване и въртене на съвестта помисли, че и той сам може да полудее, ако това нравствено изтезание се продължи. И една необорима жажда да си изповяда някому „греха“, да се обвини, да се накаже, та с това да му олекне малко, се появи у Нилова с голяма сила. И веднага му хрумна едно невероятно решение: той грабна перото и надраска с трескава ръка следващата записка:

„Господин градоначалник!

Уведомявам Ви, че истинският виновник за трагическия край на Галианова съм аз. Признавам престъплението си и чакам покорно вашите разпореждания.

Н. Нилов“.

Беше късно. Той остави записката на стола, за да я изпрати утре по назначението ѝ. Подир това той сякаш усети облекчение.

*

Сутринта Нилов се пробуди в силна треска. Тя го държа една неделя. Това произведе благотворна реакция, след която Нилову се повърна повече спокойствие и самообладание. Той се сега учудваше на странната си постъпка, като прочиташе забравената на масата записка...

Нилов не употребява вече и в съчиненията си думата „прекрасно“.

ОТРОВЕН

Той умря стар и нещастен, да, твърде нещастен. Той беше човек отровен — не от човеците и не от живота — а от своето себелюбие. Като казвам себелюбие, казвам много слабо нещо за онази змия, която му гризеше сърцето. Полезен деятел на своето време, ревнител на народния напредък, той беше престанал да вярва в тоя напредък от деня, в който се видя принуден да се откаже да му служи... От него ден настана едно охлаждение към всичко, що го окръжаваше, и се запали в душата му култът на самопоклонението. Той увери себе си, че е бил всичко и че без него — нищо, че подир него е турена точка на всяко добро движение. Оттам — незачитането настоящето, оттам — отрицанието на бъдещето. Той се заключи тясно в миналото си като буба в пашкула.

Уви, той би останал пак много щастлив в тая затворена атмосфера на самосъзерцанието си, ако шумът от биенето пулса на обществения живот не нарушаваше покоя на егоизма му. Обвивката му не беше ни доста корава, ни доста непроницаема, за да го запази от неприятното засягане със света. И на всеки час той се сблъскваше с нови явления в околната среда, непонятни и противни нему, той чувствуваше край себе си силата на новото течение на живота, което всичко увличаше в устрема си и само него отминаваше и оставяше. Други силни мишци движеха кормилото на народното съзнание, други имена носеше славата на крилата си и тия имена му се чинеха като една хула въз неговото. Неспособен да се отнесе великодушно към буйните напъни на младия живот и да

приветствува в тях надеждите на бъдещето, той се отдаваше жертва на най-черна завист и горчива омраза против новото. Уединението вече не го запазваше от живи страдания, той виждаше наоколо си равнодушието и забравата — че никой не делеше раздразнението му, не се покланяше на кумира му; още по-малко се досещаше да суди лек на парливо-болящата рана на честолюбието му. И понеже му се виделе, че никой не беше с него, той се обяви против всичките. Той запрезира обществото, но това презрение не можеше да му запълни страшната нравствена пустиня, на която кръгът всеки ден се разширяваше около му.

Нещастен човек! Той би могъл да избегне всичките тия терзания, ако природата да беше турила капчица любов в душата му, както беше вляла поток клокочещ егоизъм.

Той умря отровен, убеден, че е непризнат — сам непризнал нищо, — в пълен разрив с времето, с поколението, на които той не схвана значението, както и те престанаха да подозират съществуването му... Той даже нема́ отрицателното утешение да бъде изложен на гонения; никой го не гони́. Гонят само живущата сила, която взема участие в еволюцията на обществения дух и мисъл. Никой не кътне една почтена останка от миналото; плесента и мъхът нямат неприятели.

Но при все това жално. Едно подобно съществуване, до половината напълнено с жива деятелност и посилни заслуги, имаше право да види другата половина напълнена с мир и благодатно съзнание за извършена длъжност към общото дело, подзето и тикнато напред сега от цяло поколение нови работници. Това вътрешно удовлетворение би осветило старите му дни, би възрадвало душата му при вида на величавото здание, на което той помни само основите и сам е положил в тях енергията на младостта си и огъня на своята вяра в идеалите. Не, той не види зданието, той вижда само себе си и се вижда много голям, защото е един в пустинята, която си е образувал за свое нещастие.

Когато се завръщаха познайниците му и съгражданите му от гробищата, дето бяха изпратили смъртните му останки, всекиму от тях се въртяха в ума фразите от надгробното слово, фрази тържествени, празнични и студени. Но никой не намираше в душата си искрено и топло слово на съжаление за изгубването на покойника. Дали съзнаваха, че той отдавна е бил такъв и че небитието му сега влиза в нова фаза, или подозираха свирепата ненавист, що мартиризираше тая бедна душа дори до освобождението ѝ?

— Вечна му памет! — казаха някои тъжовно.

— Мир на душата му! — продумаха други.

Един от присъствуващите се приближи до една група литератори там, от изпращачите на покойника, които тихо нещо си шушнеха, и ги стресна с неочакваните и зловещо знаменателни думи:

— Господа български деятели, умирайте млади!

ДОКТОР АНДРОЗОВ

Доктор Андрозов се твърде смути, когато, като отвори Поделковата вратня и влезе в двора, видя оттам през отворения прозорец на стаята, дето лежеше болният му, че блещукаха вощени свещи, а в същия миг замириса му на тамян!

— Умрял е! — избъбла той и бърже се повърна по стъпките си и излезе на пътя.

Защото не са едните дяволи, които бягат от миризмата на тамяна...

Стряскането му, слисването му бяха големи на доктор Андрозова. Снощи той беше оставил болния си в значително подобрено състояние, тифозната криза беше преминала благополучно и той обяви тържествено на домашните на Поделкова, че опасност няма вече и даже не счита за нужно да посещава Поделкова. Домашните и сам Поделков обаче помолиха доктора да заобикаля пак всеки ден. И докторът днес с най-голямо спокойствие бутна вратата им, когато зърна в стаята зловещите признаци, които означават присъствието на покойник.

Как тъй, въпреки всичката му увереност и дългата му лекарска опитност, болестта внезапно беше вземала такъв гибелен обрат, щото тъй скоро беше уморила Поделкова?

Доктор Андрозов беше в твърде скверно състояние на духа!

Право да кажем — досадата му произлизаше не толкова от скръб или съжаление за смъртта на един негов клиент: почтен е броят на ония, които той не бе могъл да спаси от косата на смъртта. Докторите имат

своята философия, която ги успокоява: „Ние изцеряваме ония, които са способни да бъдат изцерени; на осъдените душа не можем да дадем.“ Тъмни, неопределени фрази, но достатъчни, за да възстановят душевния мир на доктора... Народната мъдрост, и тя се е притекла на помощ на философията на докторите, в много по-абсолютна и отсечена форма: „Ако има век, ще има и лек!“ — казва тя за болния.

Досадата на доктор Андрозова произлизаше от това, че той имá глупостта да се цапне рано-рано у Поделкова, когато Поделков беше прострян вдървен и окръжен с вощеници и със заупокойни молитви. Навярно видели са от къщи, видели са позорното му бягство — знак на нечиста съвест — непременно така щяха да си го изтълкуват огорчените домашни на покойния.

Такава случка беше първата в дългогодишната му докторска деятелност. Когато Андрозов оставяше вечерта един свой болен в опасно положение или се съмняваше макар на косъм в осъмването му, той се пазеше да не иде сутринта у болния, доде го не повикаха нарочно. Когато понякогаж, по някое нравствено побуждение или по друга причина, се решаваше да наруши благоразумното си правило, той по-напред с голяма внимателност слухтеше и душеше, за да улови какъв-годе признак за „умряло“ в къщата и само когато наблюденията му го успокояваха, буташе портата.

Защото има ли по-неприятно нещо за един доктор, по-глупаво положение, отколкото да се окуми в дома на един свой болен, който има нужда вече от поп, а не от доктор? После, сърдитите погледи на домашните, прикритите или явни натяквания и вайкания, винаги жестокооскърбителни за доктора!

В случая Андрозов беше уверен, че е карал Поделковото лекуване с голямо внимание — Андрозов беше винаги внимателен към богатите болни (Поделков беше богат) — и ако е умрял тъй внезапно, то е, защото е бил о с ъ д е н да умре. „Ако има век, ще има и лек.“

Но както и да е, нему му беше много скверно и горният афоризъм недостатъчно го примиряваше с

факта (Поделков беше богат). По една неумолима асоциация на идеи той си припомни сега пък случаи на сгрешаване или нерадене от негова страна със смъртотворни последствия. И въпреки нежеланието му, неприятни спомени се будеха, шатреха в ума му; работи, отдавна минали и забравени, сега възкръсваха в поразителна яснота и реалност пред него. Той си припомни например, когато веднаж подир вечеря, при кафето си, една бедна сиромахкиня от тяхната махала се втурна у него и с уплашен глас го повика при зле болния си син. Това обезпокоение го ядоса и той попита грубо: „Имаш ли пет лева?“ „Един лев само имам, „майка!“ „Нямаш? Аз не ходя!“ Сиромахкинята си излезе разплакана. През нощта момчето умря, лишено от навременна медицинска помощ. Друг път на една невеста от Ючбунар, поради повърхна и небрежно направена диагноза, той предписа вместо нужното лекарство съвсем друго, пагубно в положението, в което се намираше болната. Той разбра грешката си, когато я завари, че бере душа... Ами нещастният Калудов?... Ами евреинът Нахим? Те спят сега на Орландовци и той знае от що... И други, и други... Истина, всичките тия бяха бедни и незначителни хорица... Но тия спомени ядосваха доктора — не че съвестта му имаше някаква намеса тука — а тъй, просто му теготяха със своята досадливост, както една упорита муха, която ти каца постоянно на носа, или леплива паяжина, закачена на шапката ти...

Едвам беше извървял петдесетина разкрача, преследван от подобни мисли, докторът видя, че отсреща се зададе Поделковата женена сестра, която бе видяла, че излиза от братови й. Когато снощи той напусна болния, тя беше там и чу тържественото му уверение, че брат й е спасен. Очевидно, тя не знаеше още скръбната новина, та лицето й беше така спокойно, стори му се, даже весело. Той пребледня, обзе го малодушие, помисли даже да удари на друга страна, да я не срещне, но беше късно. Тя го приближи.

— Добрутро, господин докторе, как е бачо? — попита тя, усмихната вече.

— Госпожо, бях... Брат ви е... тая заран... Човещина...

Андрозов смънка думите си, той не чувствуваше земята под себе си. Но като забеляза уплашеното лице на сестрата, той излъга, за да се избави от неприятности:

— Брат ви... доста добре е...

Лицето на сестрата се проясни.

— Да, и аз бях у дома тая заран и бачо е още по-добре. Та затова наредихме да му се свети масло... Нека господ си има милост за него, пет деца дребни има...

— Да? — извика докторът с такъв страшен глас, щото го чу цялата улица. — Да идем, да идем!

И той се повърна скоришката с Поделковата сестра и влезе в стаята на оздравяващия болен.

Два свещеника четяха молитви за здраве сред дима от кандилницата и при няколко вощеници, турени на постлана с месал маса. Поделкову беше толкова подобряло, щото беше можал да стане прав и да присъствува на маслоосвещението.

ВАСИЛИЦА

Гъстък и напит със спиртна пара въздух цареше в кафене „Едирне“ на Витошка улица. Лампите светеха мъжделиво над насядалите около кръглите маси пивопийци. В ъгъла банда цигани свиреха заглушително с дрезгавите си инструменти, под ритъма на които две циганки играеха из ивицата празно място между масите. Тучените им зилове на пръстите с шеметното си дрънчене, сляно с гърма на музиката, произвеждаха една бясна шумотевица, която разпалваше безстидно-сластолюбивите пориви на тяхното кормотресие...

Когато оргията на играта престана, един от пивопийците направи знак и по-младата от играчките дойде и седна при него. Тя бе белисана, червисана, помадосана, с изписани сключени вежди и със синя дамгица на челото — защита от уроки. Една тъпа и дървена усмивка стоеше като замръзнала въз тая отвратителна маска на лицето на баядерката, в която само едните черни очи оставаха естествено и живо нещо там.

Оня, който я повика, на средня възраст човек, с червено, пияно лице, със силно пречупен потен нос, под който висяха мустаци, олигавени от пиво, с оскотено лице и поглед, които ти казваха, че човешкото достойнство е казало вече сбогом на обладателя им, поръча бира за циганката. Тя гаврътна чашата със същата безсмислена усмивка, след като се чука шумно с черпителя си, който взема да ѝ гълчи някакви любезности, на които тя отговаряше с климане и с равнодушно озъртане насам-нататък.

— Василе! — извика един стиснат, боязлив глас от вратата.

Черпителят на циганката се обърна сепнато и погледът му стрелна някого при вратата. Там се подаваше сега бледно, кротко лице на млада жена. Като видя, че тя привлече любопитството, внезапен гняв хвърли в кръв лицето му; той скочи от масата, отиде при нея и като я тласна грубо назад, изръмжа:

— Какво дириш тук мари?

— Хай да вървим, Василе — каза жената, като го дръпна за ръка.

Той се изтърва и я замери с един страшен поглед.

— Махай се! — и той я затласка в гърдите.

— Пребий ме, няма да си ида: ти ще дойдеш с мене, имаш къща.

— Ти се порази оттука, ти си жена... Какво дириш по механите? Идеш да ме шпионуваш? С циганката зер, нà, с циганката!... Ако ме не рачиш такъв, напусни ме... Пилей се!

И той ѝ посочи стълбите.

— Наздраве, Василе! Наздраве! Да живейш ти! — викаше му циганката, като дигаше чашата. Гледката на тая семейна сцена я докара във весело настроение: тя се изкикоти безочливо и тури на главата си Василевата шапка, останала на масата.

При тая безсрамлива дързост на циганката Василица позеленя и се спусна въз нея с намерение да я удуши. Цялото кафене обърна внимание сега на Василица. Веднага тя се изгуби из вратата, тласната от един тежък юмрук във врата, чу се уплашен вик и плач, последван от бързо тропотене надолу из стълбите.

Когато се намериха на пътя, Васил захвана да я удря немилостиво, при напразните ѝ усилия да се изтърве из ръцете му; тя успя да стори това само когато няколко други ръце се намесиха и дръпнаха озверения ѝ мъж. Тя позна в избавителите си двама жандари.

— Върви с нас!

— В участъка! — заповядаха стражарите на Василя, като го уловиха под ръце.

Василица се изпречи пред полицейските хора и извика:

— Няма работа той на участъка!

Стражарите я изгледаха сърдито.

— Той е пиян и те биеше; прави скандали на улицата... Махни се!

Василица не отстъпваше.

— Не ме е бил, оставете го! Отиваме у дома!

— Ами кой нищеше като каняк?

— Аз плачех, но той ме не биеше... Аз плачех само да го накарам да се прибере у дома.

Стражарите изгледаха презрително Василица, която стоеше още гологлава, разпъхтяна, готова да защищава мъжа си. Като видя, че има покровител, пияният Васил се окуражи и хвана да се опира да не пристъпя напред; но яките мишци на стражарите победиха: той биде повлечен като мърша.

— Жена мари! Жена мари! — чуваше се уплашения глас на Василя.

— Не можете вие да ми отнимате мъжа, аз се не тъжа от него... Пуснете ми го!... Боже, боже! Цяла неделя не се е прибрал в къщи и не съм го видяла, а сега пък ще иде да спи в полицията... Оставете го! Оставете го! Оставете го!

И с пронизителен вик Василица, като една усорлица, се хвърли на стражарите и изкопча Василя из техните ръце.

Стражарите се спогледаха учудени, изненадани от такава нечувана дързост. Ставаше нужда да прибягнат до нова строгост, за да направят да се уважи в тях закона; но човещината преодоля в тяхното нямо съвещание.

— Хай пилейте се!

Васил и Василица още преди това се бяха запътили нататък. Като минаха пряком Витошка улица, те влезнаха в една от улиците, които отиват за Ючбунар. Василица поддържаше мъжа си под мишница, който отиваше покорно; но видя, че той беше поизтрезнял и стъпките му ставаха по-твърди, и го отпусна. Срамно й беше да се обръщат към тях редките минувачи, които ги срещаха така хванати.

— Василе, ела в себе си, не ме мъчи и не ме осра-

мотявай така... Нямаш ли милост за мене и за детето? Слушай, кажи ми, нали няма вече така да правиш? — говореше му тя кротко, приветливо, като искаше да го види в лицето при светлината на фенерите.

Васил начумерено кракеше и мълчеше. Той не поглеждаше към жена си и избягваше погледа й; сякаш че усеща срам от поведението си. Те влязоха така в мъртвия Ючбунар и наближиха къщата си.

Василица също се смълча; но тя беше щастлива, че довежда блудния си мъж в домашното му огнище.

Васил захвана да приказва, най-напред със сумтене, а после по-високо:

— Аз тия жандари... С какво право, санким?... „Върви в участъка!“ Защо? Не съм ли свободен човек?... Господа, с какво право?... Па и ти сега ще речеш, че ме си отървала, нали? И ми се гордейш, и дигаш нос, като че ли...

— Не бе, пиле, какво ще ти се гордея? Аз съм твоя жена... Аз ако ме не боли сърцето, кого други... — казваше му благо и умолително тя, като съзираше с безпокойство раздразнени ноти в гласа му.

Васил забави крачките си и продължи с повече гневност:

— Какво ме прикоткуваш? Аз тая нощ щях да спя при магаретата, ти да не беше... И сега какво си мислиш! „Нека знай той жена му каква е жена, а себе си да види каква маскара е!“ Хубаво, госпожо! Ама аз не ща жени да ми заповядат, не ща да ме отървават от жандарите. Разбираш ли ти? Аз не приемам! Моята чест не приема!...

— Не думай тъй, Василчо, зло ли сторих? — казваше му булката, като го хвана за ръка, уплашена от тона му.

Васил се дръпна грубо.

— И ти защо дойде там, а? — пое той с внезапно ожесточение. — Каква работа има една жена при мъжете... да я гледат всичките мъже като мечка и аз да ставам за смях.

— Бе, Василчо, няма те цяла неделя... какво да сторех? Причерняло ми пред очите. Помисли си, венчани сме...

Така дойдоха до самата порта на къщицата си.

Прозорците ѝ се чернееха към улицата зловещо. Вееше някаква запустялост от тоя дом на сиромашията и скръбта. Василица отключи вратата и попипа на лавицата за кибрита.

— Василе, къде отиваш нататък? — викаше уплашено жена му.

Васил се повръщаше по стъпките си.

— Ти стой там, да не би да мръднеш! — отзова се той, като се отдалечаваше бързо.

— Къде пак бе! — изписка жена му.

— Там... забравих да заплатя бирата си. Аз на жена не се покорявам... Навирила нос! Дявол ще те вземе тебе! Аз ти казах: напусни ме! Иди по̀врага! Аз искам да съм мъж тука, глава да съм — лукова глава, ама глава да съм!... Гиди, проклета дъще, ти ще ме засрамваш, а? — мълвеше Васил с растяща ярост и примешаше псувни въз жена си; а в ушите му дрънкаха зиловете и в очите му биеше светлината от ламбите на кръчмата и му се мяркаше варосаното лице и писаните вежди на играчката-кукла.

Василица остана в къщата.

Свещта не се запали.

ПУСТОДИМСКИ

На масата до прозореца, от който се виделе част от голото Софийско поле и щърбия масивен гръб на Витоша, стоеше втората книжка от новото списание „Зарите на истината“.

Из сиромашката и тъжна стаица, облечен в изжулено сетре с мазен вратник, с мършаво с великопостна бледност лице, безцветно и незначително, разхождаше се угрижено редакторът на списанието Станчо Пустодимски.

Редактор беше станал Станчо от два месеца насам, подир като беше променил разни поприща с еднаква несполука. Появлението на списанието му нема́ никакъв отклик; публиката се потаеше, печатът се умълчаваше, като че нищо необикновено няма на литературния хоризонт. Вместо да валят поръчки, заедно с пощенски бонове, около Станча царуваше една атмосфера на забравеност и тъга, много обезсърчителна. Против обикновението у нас, Станчо беше предприел списание не от жажда за слава или от желание да служи на истината — недейте гледа названието, — нито пък от слободия, а по съвсем практическо съображение: да удари някоя парица, да се храни от перото. Може би с това да намереше своята Калифорния. Сметката му излезе сбъркана: десетината наполеона — всичкото му богатство — хвръкнаха за двете книжки, които му не повърнаха нито едната пета, и Станчо Пустодимски биде принуден да прегърне режима на най-строга сухоежбина.

Недоумението и досадата на Пустодимски за това равнодушие на обществото произхождаше и от това

още, че той като догадлив човек, който познава гъдела на хората, беше турил пиперец в гозбата: посипал беше нарочно списанието си с нападки и груби ругателства против събратията си и списанията им, изпсувал безстрашно кумири, считани дотогава неприкосновени на пиедестала си, оплюл храбро симпатии обществени, принципи, традиции; потъпкал беше по атиловски религия, корони, олтари и най-много българската граматика!

Но при всичкия тоя лаком стръв, подхвърлен на жестокото любопитство на публиката, „Зарите на истината“ (или на „истенната“, както стоеше на корицата на първата книжка) срещнаха едно презрително мълчание и пощенските бонове се бояха от стаята на Пустодимски като дяволът от тамян.

Вратата се бутна и пощенският раздавач се появи на прага — той така рядко се появяваше! — и му връчи две писма, адресувани на редактора на списанието „Зарите на истината“.

Не без вълнение ги разпечата. Първото писмо съдържаше стихотворение от някой ученик, пратено за списанието с молба да му изпрати оная книжка, в която бъде обнародван трудеца му във второто — един селски даскал го питаше какво плаща за преводи, та да му прати един превод от руски език — за млекопитающите животни!

— Идиоти! — избъбла Пустодимски и захвърли с негодувание писмата зад масата.

Току в същия миг на вратата се показа раздавачът за препоръчани писма. Лицето на Пустодимски светна. „Няма съмнение, пощенски бонове“ — помисли си той, като отваряше бързо плика.

— И тоя глупец-идиот! — изкрещя вън от себе си Пустодимски, като се обърна към пощенския служител. — Можеш ли да си представиш такъв инат? От единайсет години насам този локантаджия ме гони с писма за някаква си нещастна сумица, която му дължа! Сега захванал да ги праща препоръчани!... А аз съвсем друго очаквам...

— Е, господине, знайте какво казва една дума? „Стар плет изгнива, стар борч не.“ Разпишете се, моля ви.

*

Положението се влошаваше от ден на ден.

— Слушай, Станчо — каза му един ден приятелят му Начев, в отговор на негодуването му против невниманието на обществото; — тук има едно недоразумение. Защо си предприел списание? Не казвам, че не е твоя работа (Начев щадеше самолюбието на бедния редактор); напротив, публиката като че не е способна да оцени твоите идеи... Много са рано излезли... Зарите те оставят гладен и одърпан... Каква полза? „Умна була в празна кула!“ Остави другите да озаряват тълпата, на които корема е сит; а ти подири работа по-благодарна, дето да ти даде възможност да си изкараш залъка. Аз мога да ти препоръчам такава.

— Аз от литературата не излизам навън — отговори навъсено Пустодимски.

— И това е литературен труд — т. е. труд с перото; само че с него ще бъдеш сигурно полезен на себе си.

— Кажи.

— Господин Баталов ме просеше вчера да му препоръчам някой интелигентен момък да му съставя прошения... Дава сто лева месечно... Аз помислих за тебе. Виж, и то е един вид съчинителство...

Пустодимски се намръщи.

— Това е едно унижение за мене — каза той.

Но след дълги убеждения Пустодимски се вречe да си помисли тая нощ и ако се реши, утре да иде в писалището на адвокатина.

*

На другата вечер Начев дойде при него.

— Ходих! — каза Пустодимски ядосано.

— Е?

— Представи си какво магаре тоз Баталов. Предлагам му услугите си. Кара ме да му съчиня там

едно прошение за проба. Унизително! Както и да е... Сядам, написвам. Той го прочита, па с един сериозно телешки вид „Господин Пустодимски, казва, в моето писалище ние държим друга, стара граматика!“ Па захваща: „Тук що няма ѣ? Там що си го турил? В и м а т ѣ не се турят!... Там няма свръзка; там излишно повторение, а там пък хич смисъл няма!“ Пък аз — ти знаеш колко презирам тия граматически глупости — гледам го и се смея... И помисли си, той още няма хабер за З а р и т е н а и с т и н а т а! Простак!... Плюх му на суратя, па излязох.

— Да, Баталов е по природа педант — забеляза Начев, като щадеше самолюбието на бедния редактор. — Значи, нищо не е станало... Има още една работа, тя е по-подходяща за тебе, ти пак около редакция ще се въртиш...

— Де?

— И недей се отказва.

— Кажи!

— При „Любословие“.

— При д-р Ставрева?

— Да.

— Ставрев! Когото аз изругах в З а р и т е?

— Той не знае, не е преглеждал... Снощи той ми каза, че му трябвало деятелен агент за провинцията, за събиране абонаментите на списанието му. Аз мислех за тебе... Чакай, недей се въси! Виж, по тоя начин пак оставаш в областта на литературата и работиш... тъй да кажа, за разпространение на светлина и истина. Ставревият журнал няма друга цел. И ти не се отклоняваш от задачата си — всичките пътища водят за Рим — завърши изкусно Начев, като щадеше самолюбието на бедния редактор.

●

Цяла година вече Пустодимски работи пъргаво за разпространение истината и светлината чрез Ставревия журнал. А което е най-главното, трудът му го възнаграждава и коремът му е доволен от света...

Но Пустодимски даже не подозираше друго едно нещо това, дето се обезсмъртява името му! Понеже и той увеличи с едно название чудовищно дългия опис на българските периодически „мухи еднодневки“, който опис от поколение на поколение, от век на век ще занесе името на това списание и на редактора му Пустодимски до второто пришествие...

КОПРИВА

Трънчев попита:

— Познаваш ли таз госпожа?

— Не. Шик, прелестно облечена.

— Аз казвам: великолепно.

— Някоя големкиня?

— Да, и аз затова ѝ свалих шапка... На всеки случай...

— Тя забеляза твоята вежливост и ѝ стана приятно... Та и аз неволно слезнах от тротоара да ѝ дам път... Има в нея нещо наложително. Аристократизъм... Ах, чакай, и стражарят ѝ направи чест. Имаш право.

— Аз ти казвам... Големкиня е.

Госпожата, която даде повод на тоя разговор между двама млади хора — Трънчев и Трифонов — минаваше вече нататък, съдружена от една друга госпожа, по-просто облечена. Наистина, първата привличаше общото внимание по богатството и модността на накита си (ротонда-боа — маншон — прелест!); както труфилото ѝ, тъй и маниерите и цялото ѝ същество издаваха охолната слободия и горделивост на едно високо обществено положение.

Тоя ден беше света неделя. Двамата приятели се отбиха у Панаха да четат вестници, после седнаха да играят на табла.

Когато стана часът единайсет и половина, станаха и излязоха.

— Тук ще е — каза Трънчев, като се спря пред една къща в улицата**, със скромен изглед отвън, с четири прозорци, окичени с цветя в гърнета, вехти и напукани.

— Казаха ни надясно от фурната: тази е — потвърди другият, като търсеше да види на вратата картичка.

— Сега е най-удобно време за това посещение... А ние ще го пропуснем в безполезно лутане... Тия еднообразни софийски улици!

Поозърнаха се, за да питат някого. Тогава съгледаха в дъното на двора вехта, прихлупена къща с две стаички. През прозореца им се мярнаха хора. Трънчев отиде да попита там. Той прегази с мъка една локва пред самата врата и почука на нея. От слабото побутване тя сама се отвори и пред очите на посмутения Трънчев се представи една скромна гледка на сиромашка трапеза: мъж и млада жена обядваха на една масичка, половината от която бе заловена от книжа и други вещи.

На тая импровизирана трапеза, в една пръстена разлата паница, стоеше някакво ястие от буренак, което изпущаше пара. От нея Трънчев разбра, че това ястие беше варена коприва. Това беше всичкият им обяд на тия сиромаси хорица. Стаицата, малка и бедно постлана, с едно желязно легло в ъгъла, с въздух, позавонял на кухня, служеше за гостна, за спалня и за трапезария. И облеклото на двамата хора, които Трънчев завари при трапезата, хармонираше с бедната обстановка на жилището им. Мъжът, облечен в лекяв сюртук над бяла колосана риза, на която за икономия ръкавите и яката бяха извадени и турени на леглото; съпругата му в една дрипава басмена рокля, прислана с избеляла престилка с вехти петна по нея, получени от службата ѝ в кухнята. Тип на бедно чиновнишко семейство. При появлението на Трънчева жената се изчерви цяла, като че я уловиха в някакво престъпление, и се вмъкна засрамена в другата стаичка, която служеше за кухня.

Трънчев се извини и попита за къщата на големеца.

— Насреща, през пътя, в двора!... — оправи го мъжът с лека досада и хлопна вратата подире му.

Трънчев се върна при другаря си с някаква особена, зачудена усмивка по лицето.

— Ти, Трифонов — обърна се той към другаря си, като излязоха на улицата, — слушал ли си пословицата „Коприна носи, коприва яде“?

— Да. Какво?

— Там живее „големкинята“ и мъжът ѝ. Обядваха. Знаеш ли какво им беше обяда? Коприва! Когато „големкинята“ позна, че аз съм оня, който ѝ се поклоних одеве, тя сякаш потъна в земята от срам, бегà веднага. При първо виждане не можах да я позная — толкова се беше предрипавила... Любопитно е кои са тия господа. Трябваше да дойдем в София, за да видим такива чудеса.

Те се спряха пред портата, която им беше показана.

— Не му знам името, един писар не знам в кое управление — отговори на питането им слугата, който излизаше из двора на големеца.

— Трънчев — забеляза Трифонов, — това да ти е урок; друг път пести поклоните си — за истинските големци.

— Няма нищо бе, брате: казвай всекиму аго — да му е драго! — отговори шеговито Трънчев, като бутна високата вратня.

ЧЛЕН 33

На 188... г. столичният ежедневен вестник Български страж печаташе едно дълго антрефиле, което се захващаше с тия думи:

„Духът на кражбата, грабежа и разбойничеството е проникнал даже и в ония свещени учреждения, които имат назначение да преследват тия престъпления и да защищават обществото от злодейците. Завчера в тукашния окръжен съд един от служащите е направил кражба със счупване (взлом) и си е присвоил правителствени пари. За наказание тоя чиновник е само уволнен. Това възмутително деяние не показва друго нищо, освен че днес няма гаранция за имота и интересите на никого против хищенията и грабежите, които се явно покровителствуват от човеците на закона... Това е едно знамение на времето...“

И все в такъв дух вестникът следваше да развива своята благодарна тема, да прави широки обобщения от случая, язвителни и еластични загатвания за правителството и със злъчния език на партийната страстност да хвърля тежката си присъда върху целия систем на управлението...

Прокурорският надзор се възмути и повдигна съдебно гонение против вестника — за оклеветяване държавен служител.

А ето каква беше работата:

В това оклеветяване имаше „от крилце перце“. Преди няколко дни разсилният на окръжния съд Дамянов, както се види, в нетрезво състояние счупва чекмеджето на масата в съвещателната стая, в което се пазела някаква сума като вещественo доказател-

ство по едно углавно дело, разпилява същия ден половината, а другата занася у тях си. Щом жена му се научава отдека идат тия пари, дохожда в ужас, тичешком ги занася на съда и пада на колене, разплакана, обляна със сълзи, да моли прошка за мъжа си. Виноватият разсилен, допреди тоя случай познат като честен и пъргав служител, горчиво разкаян и уплашен, също иде подир малко, та си изповядва греха и се моли да имат милост за челядта му. Съдът, пред вид на предишното му добро поведение и по съображение да се избегне врявата на такъв процес, задоволява се с по-хуманно наказание: уволнение само на разсилния.

Дошла до ухото на опозиционния вестник, тая случка, както подобава, биде подхваната, раздута с много ловкост и сламката ставаше планина.

*

Голяма тълпа слушатели се трупаха в деня на гледането съдбата в съдилището.

На стола на подсъдимите, между двамата си защитници — потулните редактори на Български страж — седеше явният му — Исаиев.

Исаиев, човече просто, малограмотно, бивши берберски слуга, със смутена физиономия и плах поглед, който сегиз-тогиз учудено бягаше по голямата тълпа присъствуващи, беше се принудил от сиромашия да приеме на себе си високата чест и опасно величие да се подпише — той дотолкова можеше — отговорен редактор на „Български страж".

И от пет месеца насам, сиреч откак съществуваше вестника, срещу тоя сиромах прокурорът беше възбудил куп углавни съдби за оклеветяване чрез печата и присъдите на окръжния съд, които още висяха на по-висшите инстанции, бяха толкова много и тежки, щото, ако се потвърдяха окончателно и влезнеха в законна сила, числото на годините на затвора му в Черната джамия щеше май да достигне годините на знаменития Латюда.[1]

[1] Французки дворянин, който за някакъв памфлет, напечатан против госпожа Помпадур, беше затворен в Бастилията и прележал там 36 години.

И от сегашната с дба Исаиев нищо не знаеше: ни какво е писано във вестника, ни какво ще го питат в съдилището. Вестникът го пишеха други и в съдилището щяха да отговарят други вместо него. От него се бяха искали само две леки неща: да подпише гризовката — той дотолкова можеше — и да бъде готов да влезе в Черната джамия, срещу месечна заплата!

И той беше готов. Смущаваше го само тоя свят...

Обвинителният акт, както обикновено бива, дълъг, уморителен, преплетен с цитати от набедената статия, съпоставени с членове от закона за печата и обязателно безграмотно съставен, биде прочетен от члена-докладчик на съда сред общото внимание. Прокурорът и в обвинителната си реч поддържа и доказа, че вестник Български страж е наклеветил злоумишлено един държавен служител, и искаше за отговорника максимума от наказанието, предвидено в член 28 на закона за печата: „Който лъжливо предпише другиму някое престъпно или друго опозорително действие, счита се за клеветник и се наказва със затвор от един месец до една година и с глоба до 1000 лева."

Защитата не счете за нужно да говори дълго. Съдът беше сам констатирал кражбата на Дамянова и не можеше по никакъв начин да признае за клевета твърдението на вестника. По това съображение защитата и не беше направила отвод на съда, като съпричастен в подсъдното дело.

Но председателят й зададе трети път въпроса: може ли да представи неопровержими доказателства, с които да подкрепи набедата против разсилния?

— Господин председателю — каза защитникът, — за да ви отговоря, ще повторя молбата си, която имахме чест да ви направим и тук, и в писменото си обяснение по-рано: да се повика самия разсилен Дамянов, в качество на свидетел, и под клетва да се изпита — истина ли, или не е онова, което се съдържа в статийката ни. Това е нашето главно доказателство...

Шушукане из публиката. Мнозина се извръщат някъде към дъното на стаята. Какво има там?

ство по едно углавно дело, разпилява същия ден половината, а другата занася у тях си. Щом жена му се научава отдека идат тия пари, дохожда в ужас, тичешком ги занася на съда и пада на колене, разплакана, обляна със сълзи, да моли прошка за мъжа си. Виноватият разсилен, допреди тоя случай познат като честен и пъргав служител, горчиво разкаян и уплашен, също иде подир малко, та си изповядва греха и се моли да имат милост за челядта му. Съдът, пред вид на предишното му добро поведение и по съображение да се избегне врявата на такъв процес, задоволява се с по-хуманно наказание: уволнение само на разсилния.

Дошла до ухото на опозиционния вестник, тая случка, както подобава, биде подхваната, раздута с много ловкост и сламката ставаше планина.

*

Голяма тълпа слушатели се трупаха в деня на гледането съдбата в съдилището.

На стола на подсъдимите, между двамата си защитници — потулните редактори на Български страж — седеше явният му — Исаиев.

Исаиев, човече просто, малограмотно, бивши берберски слуга, със смутена физиономия и плах поглед, който сегиз-тогиз учудено бягаше по голямата тълпа присъствуващи, беше се принудил от сиромашия да приеме на себе си високата чест и опасно величие да се подпише — той дотолкова можеше — отговорен редактор на „Български страж".

И от пет месеца насам, сиреч откак съществуваше вестника, срещу тоя сиромах прокурорът беше възбудил куп углавни съдби за оклеветяване чрез печата и присъдите на окръжния съд, които още висяха на по-висшите инстанции, бяха толкова много и тежки, щото, ако се потвърдяха окончателно и влезнеха в законна сила, числото на годините на затвора му в Черната джамия щеше май да достигне годините на знаменития Латюда.[1]

[1] Французки дворянин, който за някакъв памфлет, напечатан против госпожа Помпадур, беше затворен в Бастилията и прележал там 36 години.

И от сегашната с дба Исаиев нищо не знаеше: ни какво е писано във вестника, ни какво ще го питат в съдилището. Вестникът го пишеха други и в съдилището щяха да отговарят други вместо него. От него се бяха искали само две леки неща: да подпише гризовката — той дотолкова можеше — и да бъде готов да влезе в Черната джамия, срещу месечна заплата!

И той беше готов. Смущаваше го само тоя свят . . .

Обвинителният акт, както обикновено бива, дълъг, уморителен, преплетен с цитати от набедената статия, съпоставени с членове от закона за печата и обязателно безграмотно съставен, биде прочетен от членадокладчик на съда сред общото внимание. Прокурорът и в обвинителната си реч поддържа и доказа, че вестник Български страж е наклеветил злоумишлено един държавен служител, и искаше за отговорника максимума от наказанието, предвидено в член 28 на закона за печата: „Който лъжливо предпише другиму някое престъпно или друго опозорително действие, счита се за клеветник и се наказва със затвор от един месец до една година и с глоба до 1000 лева."

Защитата не счете за нужно да говори дълго. Съдът беше сам констатирал кражбата на Дамянова и не можеше по никакъв начин да признае за клевета твърдението на вестника. По това съображение защитата и не беше направила отвод на съда, като съпричастен в подсъдното дело.

Но председателят й зададе трети път въпроса: може ли да представи неопровержими доказателства, с които да подкрепи набедата против разсилния?

— Господин председателю — каза защитникът, — за да ви отговоря, ще повторя молбата си, която имахме чест да ви направим и тук, и в писменото си обяснение по-рано: да се повика самия разсилен Дамянов, в качество на свидетел, и под клетва да се изпита — истина ли, или не е онова, което се съдържа в статийката ни. Това е нашето главно доказателство . . .

Шушукане из публиката. Мнозина се извръщат някъде към дъното на стаята. Какво има там?

Председателят пази леденото си изражение. Той не е доволен от тоя отговор.

Кратко съвещание с тих глас между него и членовете.

— Съдът не може да допусне подобно доказателство — обръща се председателят към защитника.

Недоволно шушукане из публиката; мърдане някакво.

Председателят налягa звънеца.

— Тишина!

— Ако желаете друго доказателство още по-убедително и неопровержимо, то, господа съдии, аз го имам готово в самите вас...

Председателят се намръщи.

— Моля, моля...

Прокурорът поиска думата:

— Понеже господа защитниците се втеляват и публично показват, че не знаят най-елементарните неща, то аз ще им прочета 33-и член от закона за печата, който посочва единственото доказателство, което се изисква от отговорника и което е длъжен да представи, ако иска да не мине за клеветник. Ето как гласи член 33:

„Истинността на престъпното деяние се доказва само с присъда, влязла в законна сила, неопровержим документ."

И прокурорът, след като хвърли горд и съкрушителен поглед на защитата, седна.

Председателят попита:

— Имате ли препис от поменатата в член 33 от закона за печата присъда, влязла в законна сила — против Дамянова, — потвърдяваща кражбата, която му приписвате?

— Нямаме, господин председателю, препис от подобна присъда; но такава присъда съществува вече...

— Де е тя?

— Тя е написана не на канцеларска хартия, а във вашата съдейска и човеческа съвест...

Тоя отговор произведе поразително действие...

Развълнуван шепот из публиката. Няколко ръкопляскания се раздадоха.

Председателят изгуби предишната студена маска на лицето си; почервенял, сърдит, той удари силно с длан много пъти звънеца. Тишината се възцари.

— Нямате ли друго нещо да прибавите за свое оправдание? — попита председателят с глас, на който напразно се мъчеше да отнеме гневния тон.

Това беше обикновения последен въпрос, който съдът задаваше на обвиняемата страна, преди да се оттегли в съвещателната стая.

Преди да зине да отговори защитникът, в тоя миг ново едно мърдане, и сега по-силно, измежду зрителите привлече вниманието. Някой като че си пробиваше път през навалицата. Навалицата, вместо да го оттласне, напротив, с учудване отстъпваше и даваше проход на оня, който искаше да излезе напред.

Когато той излезе на мегдан, всички познаха разсилния Дамянов.

Съдът се намръщи. Председателят устрели със строг и повелителен поглед Дамянова. Тоя поглед беше една мълчалива заповед да се махне оттука, дето съвсем му не е мястото. Дамянов не разбра, види се, това и вместо да изчезне, приближи още и каза с разкаян и разтреперан глас, който се чу из цялата зала:

— Господин председателю, вие ми опростихте прегрешението и благодарим ви; опростете и на негова милост (той посочи отговорника), сиромах чиляк е, грях е от бога да го опропастяваме... Писал за моята кражба... и истина писал! Не е излъгал! Не отказвам: направих прегрешение на стари години, посрамих се и вас посрамих... Ама защо сега да теглят други заради мене? Нà, намерих, връщам ви и другите двеста и двайсет и пет лева... та по-малко да ме бори съвестта!...

И Дамянов сложи парите на зелената маса.

Едвам успя да издума тия думи, сподирени от залп внезапни ръкопляскания, разсилните, по заповед на председателя, който, зашеметен от тая изненада, не се сети в първия миг да я даде, изтеглиха грубо назад Дамянова.

Шум! Звънецът напразно дрънчеше с бяс, той не можеше да укроти вълнението, причинено от тая сцена, единствена и първа в съдебните анали на столичните съдилища. Безсилен да въдвори тишината, председателят дигна заседанието и съдът се оттегли на съвещание.

Глъчката из публиката се усили. Голям куп забикаляше Дамянова: едни му стискаха ръката за доблестта му, други му задаваха въпроси и слушаха подробности по кражбата му, която той с християнско смирение разказваше във всичките й тънкости и която всеки му вече прощаваше в съвестта си. По мършавото му старо лице, хлътнало като на болен човек, засъхваха няколко сълзи, пролени одеве при зелената маса. Мнозина мислеха, че тая изповед Дамянова с такъв театрален ефект бе устроена от защитниците на отговорника, но това не беше истина: Дамяновата постъпка беше изненада и за тях.

Както и да е, сега всички бяха уверени, че съдът ще изнесе оневинителна резолюция. Правдата, фактите, человеколюбието, обществото — всичко налагаше, заповядваше, препоръчваше, одобряваше, просеше една оправдателна присъда за отговорника на опозиционния вестник.

Само законът беше на друго мнение.

Когато всичките горни казваха н е, той казваше: Д а, в и н о в е н в к л е в е т а!

Законът по печата, член 33.

Законът, да. Като една ужасна, непоклатима гранитна канара, изпречена пред съвестта на съдиите, той оставаше глух и безчувствен на всепобеждаващия глас на неподкупната логика, на заповедта на божествения разум, на красноречието на очевидността. Те представяха истината; законът олицетворяваше абсурда!

Борба на Аримана с Ормузда . . .

Нека да видим кой от тях ще победи там, в оная стая, дето съдниците, излегнати на меки кресла, с цигара в ръцете, сега решават съдбата на сиромаха Исаиев.

*

Председателят опря лакти на масата, заглади с важно и замислено лице прошарената си рунтава руса брада, която завладяваше съвсем бузите му, и подхвана, без да вдига гърбатия си нос от масата:

— Господа членове. Ето накратко обстоятелствата на делото, което предлежи да разрешим справедливо. Изслушахте обвинителния акт на прокурора, чухте и обвинителната му реч. Исаиев се обвинява в оклеветяване чрез вестника Б ъ л г а р с к и с т р а ж, на който е редактор и отговорник, разсилния при нашия съд — Дамянова; обвинява го, както чухте, в счупване чекмеджето на тая маса и изваждането от него, с цел да си ги присвои, парите, оставени тук на съхранение, които бяха 380 лева. Чухте и защитата. На въпроса, отправен към отговорника, може ли да представи присъда, влязла в законна сила, удостоверяваща факта на кражбата, Исаиев, т. е. защитата му, отговори несериозни работи . . . Исаиев не обладава прочее нужния неопровержим документ, за да подкрепи твърденията си във вестника. Отсъствува му всяко законно доказателство! . . . Така, той се намира под тежестта на член 28 от закона за печата, който гласи следващото: „Който лъжливо припише другиму някое престъпно или друго опозорително действие, счита се клеветник . . .“ Колкото се касае за неуместното появяване на Дамянова, то и неговите думи не могат да се считат като нещо станали и съдът има право да ги не признава на това основание, че Дамянов чрез едно по-раншно съдебно постановление беше отстранен като свидетел и какъвто и да бил участник в това дело. Той се яви тук не повикан чрез призовка и говорй, без да е дал клетва. Съдът следователно не може да вземе тоя факт в ни най-малко внимание, а трябва да основе заключенията си само въз ония факти и речи в днешното заседание, които са станали съгласно с приетата съдебна процедура . . . Желая да чуя и вашето мнение, господа членове.

И като се обърна към по-стария член, председателят прибави:

— Никифорчев, слушам ви!

И се облегна с тържествен вид на креслото си.

Никифорчев, трийсетгодишен момък с черно подпухнало лице, покрито с не скоро стригана брада, със сиви очи, на които погледът по привичка падаше все надолу, изтърсвà си няколко време пепелта от цигарото и подзе с гъгнив глас:

— И според мене, това дело стои много ясно и изричните предписания на закона за печата нямат нужда от никакво тълкуване. Жално е, че подсъдимият Исаиев не се е съобразил със законите, които са в сила у нас. Той е ударил на янлъш порта. Истина ли е, не е ли, че разсилният Дамянов е произвел кражбата, не знам; но Исаиев е прибързал много и преди да я разгласеше в колоните на Б ъ л г а р с к и с т р а ж, за да я чуе целия свят, трябваше най-първо да дадеше доношение на прокурора и ако той не пожелаеше да дава под съд Дамянова, то тогава той сам, Исаиев, да заведеше на своя сметка дело против същия (разумява се, за тая цел според член 8 от допълнението на Временните съдебни правила той трябва да се сдобие предварително с писменото съгласие на господина министъра, който има право да дозволи или не притеглюването на съд чиновника му); след изпълването на тия формалности той трябва да чака после нужното време, докато съдбата мине всичките инстанции, и само когато се сдобиеше с присъда, влязла в законна сила — но само тогава, — поле му широко: можеше да пише колкото ще за кражбата, без да мине за клеветник.

— Вятър варен, сняг печен... — забеляза най-младият член.

— Не прекъсвай, Орловски!... — издума председателят.

— Член 33 е ясен в това отношение — продължи Никифорчев. — Истина, Исаиев така може да чака няколко години и да остарее по съдилища, докато тури в джоба си присъдата, за да може публично да осъди Дамянова, но това не значи нищо. Тука има един принцип: защитата честта на държавния служител. На тоя свещен и мъдър принцип и почива законът за печата; 33-я му член е един сигурен и непро-

ницаем щит, който пази главите ни от ударите на злоумишлениците и дрисканията на празноскитащите се вестникари. Няма да бъда аз, който ще плюя на тоя благодетелен закон... Моето мнение е това, господин председателю: Исаиев е виноват в лъжливо и злоумишлено оклеветяване бившия разсилен на окръжния съд Дамянова.

Председателят се обърна към другия член, помладия:

— Господин Орловски, вашето мнение!

Орловски, момък около двайсет и пет годишен, висок, тънкоснаг, с твърде мършаво, бледно и почти жълто лице, с черни като въглен коси, бухнали на къдри, в живите движения и във физиономията на когото не личеше ни сянка от условната съдейска сериозност, разчеса нагоре с ръце бухналата си коса и заговори:

— Моето мнение. Аз съм партизанин на „щракането на идеите“. От свободното щракане на идеите изскача светлина. Това е аксиома, господа. Свободата на печата — кланям се пред нея. Явното проглашение на истината е най-желателното нещо. Аз искам да погледна на въпроса съвсем пряко; аз няма да заобиколя, както господин Никифорчев, самия факт, който е предизвикал всичката тая работа, нито ще покажа тая резерва в признаване действителността му. Да, кражбата е истинска, очевидна, о ч е в а д н а. Това още счупено чекмедже говори за истинността ѝ; Дамянов я призна и по-напред, и сега пред нас; уволнението му показва, че и ние сме признали престъплението му; тия същите повърнати от Дамяновата жена пари свидетелствуват; и ние, и хората, и господ вижда, че Б ъ л г а р с к и с т р а ж е казал цялата истина; и правосъдието, и логиката, и разумът ни заповядат да издадем оправдателна присъда за Исаиева, отговорника на Б ъ л г а р с к и с т р а ж; безбожно и безчестно, и възмутително ще бъде против съвестта си и съзнателно да осъдим тоя невинен човек да гние за права бога в тъмницата.

Да, господа, защото аз почитам свободата на явното мнение, поклонник съм на свободата на съвестта и на словото, свети принципи на деветнайсетия

век, на който аз съм син... Но над правосъдието, над логиката, над разума, над хората, над господа стои законът за печата с 28-и член, оженен за 33-и! А аз съм чиновник и не съм турен тук да съдя законите, а да ги изпълнявам... Господа, признавам Исаиева виноват в наклеветяване!...

— Присъединявам се към вас: виноват! — издума важно и председателят.

*

Сред гробната тишина, в присъствието на двеста души благоговейни слушатели, председателят произнесе резолюцията. Тя признаваше Исаиева за виновен в наклеветяване Дамянова в кражба и го осъждаше на десет месеца тъмничен затвор.

Fiat justitia, pereat mundus!

ПРОСИТЕЛ

През големите прозорци на учреждението пролетното слънце хвърляше широки снопове златни зари в коридора и по варосаните бели стени.

Тълпа млади, възрастни и даже прекарали хора мълчаливо стояха до единия зид и се сепваха, колчем се отваряше средната врата на коридора: някои нетърпеливо ходеха назад-напред и хвърляха завистливи погледи към ония щастливци, които биваха извикани от разсилния и влизаха през средната врата.

По лицата на тия „жаждущи смятения води“ се четеше и нетърпение, и досада, и немощно покорство на съдбата, и някакво озлобление против съседите си... Гледаха се едни други недоверчиво, измерваха се с неми, бързи погледи; едно напрегнато, нервно безпокойство даваше неприятен печат на физиономиите: сякаш че тези хора седяха на тръни...

В чакалнята стая на един доктор човек може да забележи такива болезнени лица.

В стаята, към вратата на която бяха вперени всичките очи, стоеше чиновникът, от когото зависеше раздаването няколко новооткрити длъжности. За тия няколко длъжности бяха подадени около петдесетина прошения; кандидатите бяха много повече от числото на свободните места и чиновникът от няколко дена се занимаваше с преглеждането прошенията и приложените при тях документи или препоръки и с пробира на кандидатите.

Няколко дена наред и кандидатите, още от сутринта и до обед, висяха пред вратата на чиновника

и с мъчително свиване на сърцето очакваха да чуят какво решение се е дало на тяхното прошение. И всяка заран тия просители се срещаха същите тука, със своите нервни физиономии, принудено и нетърпеливо държане и ненавист в погледите.

Разсилният излезе из стаята на чиновника и обяви:

— Няма да приема вече днес; утре елате!

Просителите посърнаха; едно глухо мърморене се разнесе от купа им, прилично на боязливо ръмжене от зле прикрит гняв и незадоволство.

И пак мълчешката, оклюхнали, угрижени, заслизаха с клюмнали глави из каменната стълба, подобно престъпници, които са чули своята присъда.

*

Един от тия тъжни човеци, момък с дълго, изпито като от безсъници, небръснато отскоро лице, с хлътнали очи и уморен и безпокоен поглед, с изражение на тъпа безнадеждност, заедно с другите, и той излезе на улицата.

Там се спря, поозърна се смаян, като изтърсваше с ръка несъзнателно варта от лакътя на извехтялото си сетре, останала от облягането на стената в коридора, па тръгна с машинални стъпки, без да дига очи.

— И днес пак тая история: елате утре! А днес и утре всички служби ще бъдат дадени, и пак ще остана на пътя, и пак чакай месеци и години даже, докато се отвори нова служба нейде, та пак да се повтаря същата комедия!

И той произнесе една дебела псувня, ненасочена против никого; но от тая псувня сякаш му падна част от теготата, що притискаше гърдите му.

Прочее, Пенчо Знаховски — Пенчо Знаховски викаха тоя момък — изпсува сред улицата някого и от това му поолекна.

*

Има четири години, откак Знаховски го извадиха от служба за дребна причина; от четири години насам Знаховски очаква и търси нова, слухти и души и щом се появи такава, подава прошение, хлопа по порти, тъпче прагове, за да намери ходатаи и застъпници, които да подкрепят постъпката му. Няма ведомство, учреждение, канцелария, дето да не лежат негови прошения за служба. И все напусто. Отпращаха го с празни ръце, понякога с уверения да го имат пред вид за следващия път, а по-често — съвсем без никаква, макар и лъжлива, надежда!

Четири години как Пенчо дели времето си между висене по вратите на канцелариите и излежаване по кафенетата и картоигране... Тоя лениво-ожидателен живот му стана привичка, необходимост; затъпи в душата му всяка бодрост, всеки дух на предприемчивост... Той нито смееше да си помисли, че освен чиновничество или търсенето му може да съществува друго поприще на света за него; и забравяше Пенчо, че преди да е бил чиновник, той е бил ученик при берберин, после бакалин, после дребен сарафин в Силистра, дето най-напред получи длъжност, благодарение на един покровител.

А сиромашията беше влязла в къщата из всичките врати, из прозорците и из комините. Четири деца, стара майка и баща, млада жена очакваха хляб, който понякога им не идеше, понеже картите не идеха на Пенча... О, в такива гладни вечери Пенчо беше груб, нетърпим! Той не можеше да гледа домашните. Хубавичкото, кръгло, с алени устни лице на жена му, което при всичката оскудия и неволи в къщата, като напук, цъфтеше, му додяваше, раздразваше го с тоя щастлив вид, за който Петрунка не беше виновата. Това мило, покорно същество в къщата не можеше да му докара вече радост. Казват, че любовта бяга от сиромашията. О, и сиромашията често бяга от любовта — като болестта... Зъбът на глада гризе не само телесния организъм; неговото разрушително действие отива още по-дълбоко, до тайника на душата, дето се крие светото чувство на любовта и при-

вързаността... На Пенча Знаховски беше всичко противно у дома и той сам си беше противен, и светът му беше противен! Дявол ги взел всичките!... А службата, която сега просеше, би спасила положението и нов живот би настанал за него. Възкресение... От две недели Пенчо проси; от две недели той ляга, става, живее, умира с тая върховна надежда. Важният чиновник, от когото зависи съдбата му, му дава уклончиви отговори... Защо? Какво има да мисли? Има и друга кандидатура, подкрепена от влиятелно място? Или се съмнява в Пенчовата благонадеждност? Или има свой някой протеже?... Ах, как той не може да търпи тоя чапкънин Чардашевски! Да му прави мили очи!.. А между това тази служба е спасението. Как-как трябва да се получи; пропусне ли я... но той даже не смееше да помисли за такъв случай... Не, трябва да се действува, всички средства трябва да се употребят!

*

С такива едни размишления в главата Пенчо Знаховски се спря пред една порта, отвори я боязливо и влезна в двора... След няколко минути той излезе бледен и бързешком се запъти из друга една улица. Там се пак спря пред друга порта и влезе... Подиробед Знаховски тръгна пак! Той дигаше на крак цяла София! Трябваше да се измоли, спечели, грабне службата — възкресението! Ненадейно лицето му се осветли от вдъхновение някакво и той не се спря пред никоя порта вече, ами се запъти у дома си.

Той се реши да пусне в дело, както струват толкова разумни хора, друго ходатайство, почти винаги увенчавано с успех; той даже се чудеше на своята несъобразителност, как по-рано не се е догадил...

Може би друг път да занимаем читателите си със съдбоносното решение на Знаховски и сетнините му — ако тяхната прозорливост предварително не го проникне, което ние ще съжаляваме, защото другата половина от този разказ ще изгуби за тях интереса, който би й запазвала неизвестността.

ПРИЯТЕЛСКИ СРЕЩИ

ФЕЙЛЕТОН

Журналистът Ставров, който е добър книжовник и още по-добър наблюдател, ми разказваше един ден следващето:

— Без да страдам от аристократическата болест — катар на стомаха — и макар да се радвам винаги на добра охота, т. е. да нямам нужда от съветите на доктора си — а това не ще да каже, че няма защо да завиждаме на камъка, — аз имам правило всеки ден да обикалям по три пъти Градската градина. Правя това разтъпкване обикновено по-ранко, докато тротоарът е по-свободен от върволяк, с тих ход, спокойна съвест и с вида на човек, който не желае никому зло.

Но ни един път не се е минало, без да срещна няколко приятели и разменя няколко любезни думици с тях... Това е голямо утешение на човека — да се чувствува не самичък, обиколен от участието на други хора, на които той не е чужд и те не са му чужди. Но искаш ли да ти кажа право? Това внимание на приятелите — вземай тая дума в смисъл на руското „знакоми“ — би ме много повече покъртило, ако да не бъркаше едно нещо, едно нищо нещо, съвсем дребно... Как да ти кажа — чувството, съзнанието за привичността, машиналността и изтритостта на тия дружелюбни отношения.

Те обаче и такива биха гъделичкали моята човешка суетност, без да удовлетворяват себелюбивото чувство у мене, ако да не вееше от тях такава монотония, такава безпощадна стереотипност! Например

аз винаги зная кой мой приятел какво има да ми каже, аз предусещам мислите му, аз даже ловя във въздуха думите му, преди да е зинал да ги произнесе — тъй редовно и безпогрешно тия мисли, тия думи и тия фрази се повтарят все същите при всяка среща с него. Моята увереност в това отношение е толкова голяма, щото и аз си приготвям отговора в устата, за да го кръстосам едновременно с неговия въпрос, и никога се не измамвам.

Ето господин Фърков, който ме пресреща с леко ухилено лице, с поглед, приятелски устремен към мене, със своите две прави бръчки над носа — обикновения знак на дружеско настроение, — аз знам, о, аз съм готов да се закълна, че ще ми зададе тия два въпроса:

— Как си? Добре ли си?

— Добре. Слава богу... — му хвърлям аз кратките и приготвени още от двайсет разкрача отговори.

Аз съм уверен, че Фърков, като ми задава тия питанета, съвършено не мисли за здравето ми, нито го интересува то в нещо; той даже не сеща значението на въпросите — още по-малко на отговорите, — защото в тоя същия миг той поздравлява други троица минувачи по тротоара, бута с бастуна си едно листче от акация, паднало на земята, и си поглежда часовника, който е две минути напред от пощенския.

— Какво има ново? — пита той.

— Не знам нищо — отговарям аз, — а ти?

— Нищо не знам.

Това е знак, че консултацията върху моето здраве е свършена. Аз казвам „сбогом“ и продължавам пътя си.

Кога доближавам до градинския вход, който е срещу улица „Любен Каравелов“, забелязвам високата повелителна фигура на Далякова. Ето неговото грапаво, мрачно лице, неговът строг поглед и стремителен нос, впити в мене, и аз виждам отдалеко на устата му насочен против мене, като запънат арнаутски пищов, въпроса:

— Къде се дяваш?

Но ей приближи ме, стисна ме крепко за ръката и пищовът гръмва:

— Къде се дяваш?

И веднага отговорът пада като узряла круша:

— Тук съм!

— Къде се губиш? — гръмва пак арнаутският пищов: той е с две цеви.

При тая вариация аз мънкам нещо, сконфузено бъбля, но умен отговор не намирам.

Потруди се и ти да го намериш на такова страшно питане: „Къде се губиш?“

Аз се не губя никъде; не съм изгубен човек; напротив, твърде почтен гражданин съм, плащам данък на царщината, работя по няколко часа на ден, явявам се всекидневно при градината, даже дваж или триж през неделята ходя до езерото!

Но немилостивият пищов се пълни и се готви още един път... Тогава, като се виждам в чудо и за да предваря гърмежа му, аз схитрювам и попитвам носителя му:

— А ти, Даляков, къде се дяваш?

— Аз съм постоянно тука, у Панаха...

— А ходиш ли към езерото?

— Много рядко... Какво ще видя? Гъските? Малко ли ги виждам тука?

О, духовит е Даляков!

— А из кои улици ходиш?

— Какво ще ти ходя из улиците? — отговаря Даляков... — Аз все се питам къде се губиш... не те виждам.

И Даляков се озърта.

Аз едвам сдържам негодуванието си против Далякова, който си въобразява, че аз знам табла, пуша тютюн и обичам Настрадинходжови остроумия в тона на Бойка Нешов, и искам да го притисна до стената и да му кажа:

„Даляков, освен Панаховото кафене на тоя свят съществува и българската столица, и Софийско поле, и Витоша, и небето, и петте части на света! Но пушекът на Панаховото кафене ти премрежва очите и ти не видиш ни тях, ни приятелите си... Моля, кажи ми тука, да знам веднаж завсегда: кой час и къде — в канцеларията или у Панаха — да дохождам всеки ден да правя acte de présense пред тебе, само

и само да ме не мислиш за губещ човек и да ми го не казваш, колчем при всяка наша среща аз ти наумя за съществуването си!"

Доде сглобявам тая демостеновска тирада в ума си, аз видях, че арнаутският пищов измени посоката и се насочи към една друга жертва, която си подаде ръката Далякову и преди да се изпразни в лицето ѝ, отминах напред.

Слава тебе, боже!

*

Няколко безвредни шапкосваляния, няколко неми, приятелски леки поклюмвания разменям с някои господари и се разминуваме благополучно. Но населението по тротоара все нараства, минувачи на групи и отделно спъват равния ми вървеж и аз си мисля дали не ще е благоразумно да ударя през градината, която е почти пуста... Но докато размишлявам това, една ръка ме стисна за лакътя. Поглеждам: наляво от мене приятелят Кривомаждраков.

„А! — думам си. — Кое ще бъде първото, за да се приготвя... Докторската консултация ли, полицейското дознание ли, или метеорологическото наблюдение?" Защото тоя страшен Кривомаждраков всичките ги изрежда, но не всякога по същия ред. Той прави като Фридриха Велики с трите си въпроса към солдатите, които всички сме чели в Олендорфовата метода... Това помисляне става със светкавична бързина в главата ми, защото в същия миг, когато го погледнах от лявата си страна, той зададе въпроса си.

Полицейското дознание! Свети Спиридоне!

— Де се дяваш?

— Аз?... Тука.

— Тука? Не ходиш ли никъде?

— Аз?... Извини... аз ходя.

— Де се губиш, та те не виждам? — повтаря приятелят, като се озърта внимателно, за да приеме и отдаде поклоните.

Мене ме избива пот. Как да му отговоря?

— Ами ти де си, та се не виждаш?

— Аз? В „Червен рак" сме всяка вечер с Толова, Цаклевича и Далякова... пием бира като честни хора... — отговори с най-естествения вид на света приятелят.

— Благодаря.

— Защо не идеш там?... Губите се все.

Аз измънквам нещо с виноват вид.

Но веднага по очите го познавам, че готви другото. Кое? Аз се приготвям... за консултацията. „Благодаря, добре съм!" — стои фразичката в устата ми, изгладена, лъскава, полирована, валчеста като билярдова топка.

Не, метеорологическото наблюдение:

— Днеска времето е хубаво...

— О, твърде хубаво — повтарям покорно.

— Още тая заран беше ясно.

— ... беше ясно, благодаря бога.

— Утре е неделя... Дано се задържи: искам да се разходя до Княжево да направя една баня... Имам ревматизъм в лявата кълка.

— В лявата кълка? Радвам се... дано се задържи... — бъбля напосока и несъзнателно, за да се приравня към разсеяното състояние на духа у Кривомаждракова.

— Да, да — бъбли той, като маха на три страни шапката си с лява ръка, а с дясната подхванал лакътя ми. Аз съм покъртен от тая нежност.

„Понеже думата дойде до кълка и ревматизъм и до болка, то по асоциация на идеите докторската консултация трябва тутакси да замести горната приятна тема на разговора ни" — мисля си аз и пак приготвям билярдовата топка.

И не се лъжа.

Кривомаждраков ме притиска още по-сърдечно до гърдите си и като гледа някъде другаде, съвсем на противоположна посока — както ми се стори, силеше се да прочете отдалеч надписа на Хитровата фотография, — попита ме:

— А как си?

Бух! Билярдовата топка.

— Добре ли си?

Бух! Билярдовата топка.

Аз имам две. Ако стане нужда третя — нямам вече. За да се не намеря в такова критическо положение, аз питам — вежливост за вежливост:

— Ти добре ли си?

— Не с м е добре... — отговаря разсеяно приятелят, защото шапките играят наоколо.

— Ти остави кълката настрана; ти сам добре ли си?

— А, аз съм добре... Само кълката е малко...

— Ти само да бъдеш добре.

— Благодаря.

— Няма защо.

Пауза.

Пак — но това е вече извън програмата.

— Какво ново? — ръгва ме внезапно носителят на кривия маждрак.

— Нищо не знам. А ти?

— Не знам нищо.

— Благодаря.

Нова пауза.

*

Ето ме в градината: приятелските поздравления добиха застрашителен размер. Из безлюдните алеи е спокойно. Аз дишам свободно... Рунтавите шапки на акациите покровителствено засенят скамейките, които приветливо те канят да поседнеш и вкусиш от усладата на самотията... Но аз искам да се разтъпквам и завивам покрай павилончето на книжаря Чипева. Там само, по близните седалища, пооживено: ред социалисти гледам в ръцете с вестници. Ударям на северозапад из хубавата алея, която извежда на изхода — най-близкият до Александровския площад. Тя е пуста също. Но изведнаж...

О! Ето го.

Ето го, изскача като изпод земята, като влъхва някой из гората, гигантската фигура на приятеля Буботовски. Буботовски! Знам, разбойнико, какво ще ме попиташ и аз съм във всеоръжието си, готов с отговор... Трябва да се призная, че срещата ми с Буботовски едната не е съвсем празна и банална. Първо, защото първият му обикновен въпрос не е повторение на онния, които ми се зададоха преди малко, диша, тъй да кажа, на новост, макар не твърде прясна, но все диша на ново нещо. Второ, винаги тя има благодеятелно последствие — за моя стомах, — не поради някакво нравствено въздействие, а защото ми дава възможност да украся трапезата си с най-изрядните си закуски и разядки. Ето защо аз с удоволствие дочаках въпроса на Буботовски:

— Накъде отиваш?

(Буботовски винаги се интересува за моите движения из града.)

Последва обикновеният отговор:

— Отивам да видя за н е щ и ч к о.

Хитър съм аз!

Буботовски ме разбира — умният човек от половина дума разбира, — той ме разбира, още преди да му отговоря. Месестото му голямо лице се обля с блажено сибаритско изражение, очите му станаха зейтинени.

И веднага настана дългият доклад по днешната инспекция на всичките бакалници в улица „Леге“, „Дондуковска“, „Левска“, „Търговска“, славни със закусочните си „деликатеси“, дарове от благословената България, от „тихия бял Дунав“, от Черно море и Босфора и от Средиземно море. Аз в няколко минути съм всецяло осветлен върху качеството, цената, вкуса, аромата, местонахождението на пресносолите пъстърви, копривщенските луканки, старозагорските белове, видинския чер хайвер, сарделите и раците, и авгатара... Подир тоя доклад най-мъчният софийски Лукул трябва да остане задоволен и да му се напълнят устата с плюнки, докато трае това дълбокохуманно изложение.

Подир като ми дава подробни насочвания, препоръки, съвети, забележки, все от гастрологически характер, за да улесни избора ми, Буботовски ме остави със сияещо лице на човек, който е направил щастлив някого — без да му костува нещо.

Буботовски не пита за политиката.

Който е враг на стомаха си, нека се занимава с българската политика.

— Сбогом! — обръща се той.

— Сбогом!

— После ми кажи мнението си!

— Непременно.

— Сбогом! Ха, забравих! Ти обиколи и магазин „Свищов“, шунка има там чудесна, но я яж с английски мущард!

Аз се извръщам и изглеждам с умиление колосалната му фигура, която се леко посгъва, за да избегне закачките на някои клони, надвиснали безочливо над алеята.

Прекрасен човек. Право ти казвам, обичам го този великолепен Буботовски. Той е добър човек, той е милостив, той знае да се радва на великите блага на тоя божи свят, които пълнят и сушата му, и водите му, и небето му, желае и другите смъртни да им се наслаждават до воля и не си разваля никога доброто сърце освен в редки, извънредни, важни случаи, например, когато цариградската пъстърва не може да дойде поради карантината.

Не! Обичам го тоз Буботовски!

*

Посещението си до чревоугодните точки на софийския пазар аз отлагам за по-късно или за други ден и предпочитам да продължавам разходката си. Аз отивам към градинския изход, за да изляза на тротоара при Александровския площад.

Не щеш ли? „Вот тебя здравствуй!“ Толов! Приятелят Толов се подава на изхода, като жив и здрав, спира се, ухилил се лукаво, вперил иронически, злоради погледи в мене, и маха ми с ръка да дойда, понеже, дяволът, съглежда намерението ми да се спася с бягство из някоя друга алея.

Аз бягам не от слободия и не от диващина, а от истинска опасност.

„Знам те аз, коварно човече, защо ме спираш и какво значи тая ехидна усмивка, думам си аз, тъй прилична на твоето добряшко, пълно лице! О, знам какво ми носят твоите богохулствени уста, но няма какво да правя: ти ме видя и, после, приятел ми си! О, приятелство, тежък е понякога товарът ти!“

Ти ще си обясниш безпокойството ми, като ти кажа, че колчем се срещам с Толова, първата му дума, която ще капне от устата му, е да ми съобщи за някоя печатна псувня против мене.

— Видя ли какво са те надялали?

Това е вместо добрутро, добър ден и добър вечер! Защото Толов не пропуща ни една зложелателна критика, ни едно ругателство, изказано срещу мене в списания и вестници. Той ги чете очевидно с възхищение и търси първия случай да ми обади тия неприятности. Сякаш че е взет из героите на „Салюстовата кихавица“! При всяко наше срещане той има поне една новинка, защото той чете всичките списанийца, и най-дрипавите, и най-нищожните. Като предполага, че някои от тия последните не чета или ми са неизвестни, той нарочно ги взема в джоба си и любезно ми ги предлага, за да ги прочета ... Аз такъв вид приятелско усърдие и деликатност не мога да разбера, той просто ми отравя кръвта!

Какво ми трябва да знам кой идиотин що му е скимнало да пише в идиотското си вестниче! Защото колкото безсмислена да бъде една псувня или хула, тя е такава и ме гневи. Аз не вярвам ония, които се увиват в тогата на високомерното спокойствие и уверяват, че имат един непробиваем щит срещу бесните удари на враговете си: щитът на презрението към тях! Тоя щит, колкото и як да е, не може да запази егоизма им съвсем: все една мъничка болежка ще изпита той от тия бодвания, одрасквания, ухапвания на злобата и ненавистта. Моментални и слаби са тия усещания, но достатъчни да извикат една болезнена бръчка по челото ти, да отнемат един драм от охотата ти. Каква полза тогава? ... Мене ме и хвалят в други списания, но този разбойник Толов никога не показва вид, че е срещал такова нещо, или се пък не сеща. Всичкото му услужливо внимание състои в това, да ме запознае с укорите. И аз знам защо предпочита да ми съобщава последните пред първите: похвалите не дават повод за никакво злословие, което така сладко пада на душата на повечето хора, а докаченията са съвсем друго нещо, по-

интересно. Първо, те дават един приятен случай на приятеля ми да види в каква форма ще се изрази моят яд против хулителите; а нему — да ги поизругае, както той знае — не по лична вражда, а просто от потребност да кажем зло за някого... И винаги със съчувствен, съболезнователен вид! Аз се отърсвам с пословици повече: или отговоря небрежно, че „кучетата лаят, керванът си върви", или пък: „Защо съм вълк, кога ме не лаят кучетата", или пък друга такава философия кучешка... Но главното е, че аз винаги се разделям с Толова в раздразнено състояние.

Ето и сега неприятното, което ще ми съобщи, е печатано преди две недели в списание „Нова зорница", но той сега ме среща и гледай с каква ревност бърза да ми предложи услугите си!

Приближава ме. Ето лукавата, предателската усмивка, която ще придружи първата му фраза.

— Четохте ли какво ви са накастрили в „Нова зорница?" — пита той и чака да види какво ще кажа.

Друг път беше одялали, сега накастрили! Той има и още варианти на тоя глагол: начесали!

И кой беше седнал да казва, че българският език бил беден? Само за думата глупав ние имаме толкова още разнообразни термини: простак, добитък, овца, гарга, пуяк, тъпоглав, празноглав, Тонко, незлобив, будала, хапльо, Михал, галфон, панин, гламав, дивак, наивен, невинен, добродушен, честен — тия три последни термина работят в столицата...

Но на думата си... И чака Толов да изхуля редактора, да се наслади от съзерцанието на унизителния гняв, който ще пламне по лицето ми. И той е приготвил няколко съболезнователни думи за мене и толкова ругателни за оскърбителя ми.

Но този път реших да му не давам това удоволствие. Аз отговорих сухо:

— Всичко е право казано там.

Внезапността на такъв неочакван отговор просто го зашемети.

— Как? Право?... Съвсем напротив! Тоя господин... Аз ви уверявам...

— Сбогом, бързам — казах аз и тръгнах бързешком, като оставих приятеля да се съкрушава и да уверява нещо...

— Чакайте! Чакайте! Моля ви!

Кой ме вика?

Озъртам се.

„А! Пашаков, литераторът! Разбрах."

Той тича запъхтян.

Той тича запъхтян, пък аз се потя какво да му отговоря на въпроса. А въпроса на тоя приятел е инак обезпокоителен, опасен. Той ще ме пита как намирам новото му произведение, което преди десет дена излезе в едно периодическо издание.

— Как намирате новото ми нещичко?

С тоя стереотипен въпрос приятелят ми се обръща към всичките си приятели, в реда на които и аз имам чест да бъда.

Той даже не попитва по-напред: „Четохте ли?" — като не му минува през ума, че е възможно да не сме чели творението му. И като пита, той има такъв уверен вид, че си се възхитил от прочита, така тържествено гледа и очаква да приеме и твоите лаври, в изражението на физиономията му има такава наложителност, почти повелителност, щото и най-храбрият се стеснява да бъде откровен и неделикатен.

— Прекрасно!

— Не съм чел по-образцово нещо.

— Моите поздравления!

— Чудесно! Възхитих се.

И капят ли, капят хвалбите.

Защото повечето от тези честни хора, едни не са чели съвсем творението, други са съвсем на друго мнение за него; но Пашаков е такъв искрен приятел и такъв любезен джентлемен с всичките, щото комплиментът е обязателен и лъжата никога по̀ на мястото си, отколкото тука. Защо да му правят непри-

ятност? После, какво има от една похвала? Тя нищо не костува... „Казвай му аго, да му е драго“ — учи народната мъдрост.

По сияещето му лице аз разбрах, че Пашаков се прегъва под товара на лаврите си, деликатна дан на услужливото приятелство.

Той наближава, а аз скърцам със зъби като грешник в ада и мърморя:

„Каине! Предателю! Убийцо! Черкезино! Разбойник кръвнишки! Какво да ти кажа, като съм прочел само четири реда от съчинението ти, а останалите да знам, че в Черната джамия ще ме хвърлят, няма да се реша да ги прочета!... Какво да ти кажа сега, нещастнико? Нудиш ме да излъжа, приятелю; караш ме да откупя удовлетворението на твоята авторска суетност със собственото си самоопозоряване, защото лъжа от любоугодство е самоопозоряване, извършено от човека въз себе си... Да ти явя истината, която ти не искаш и не желаеш даже за лице, нито си приготвен да я чуеш; трябва ми героизъм, за който аз не съм приготвен сега...“

Тъй бъбря аз и моля провидението да се намеси в тоя критически миг, да ми помогне в голямата беда, да ми прати някои други приятели — да ме отърват от този; или — да избухне някоя ужасна буря, трескавица, гръмотевица, молнии, землетресения, катаклизми, светопредставление най-после, за да не може да стане разговорът!

Уви, напразно! Улицата съвсем пуста, мъртва, сякаш коварно, нарочно иска да огради разговора ни от всяко смущение и отвличане...

А небето? То си остава ясно, тихо; никога не ми се е сторило толкова глупаво да виси над земята. Нито косъм облачец няма, каква мълния?... Страшна мълния сега се олицетворяваше от щастливото, светлото, приятелското лице, което две крачка и едно палто носеха по тротоара.

— Е, как намирате моето н е щ и ч к о?

Ушите ми пищяха, сякаш ставаше някъде буря.

Боже господи! Прати ми избавление тоя път! Смили се над мене грешнаго!

— Здравствуйте, господари!

И с тия думи две ръце се слагат, едната на моето дясно рамо, другата на Пашаковото ляво.

— Цаклевич! — извикваме и двама.

— Спасен съм — пошушвам си ниско... — Юпитере, благодаря ти!

Цаклевич е общ приятел на всичките ми приятели. Весел, шеговит, неотегчителен, не чете списания и критики, не пише съчинения. В противоположност на всичките други той не иска сведения за здравето ми, за местонахождението ми, за движенията ми; той не пита за новини столични, а, напротив, дава ги — като му ги поискаш и без да му ги поискаш. И тия новини винаги са предложени в привлекателния вид на извънредно събитие, посолени с множко пиперец и духовито прикриващи съвсем други явления.

Така преди една година и половина нещо тоя безценен Цаклевич не беше ли привел във вълнение цялото софийско общество по случай на... Впрочем, нека да кажа как мен съобщи новината.

— Новото знаеш ли? — връхлетява ме той насред Александровския площад, а лицето му разиграно от радостни чувства.

— Не знам.

— Почерпи. Знам те, че си русофил и тая новина ще те зарадва.

— Що има? — питам аз.

— Много важно събитие за цяла София и за България... Княз Леон или Лев Серебрянний — какъв ще е този княз? — пресича се Цаклевич.

— Руски, разбира се — отговарям аз, — в Русия мисля, че има княжеска фамилия Серебрянние.

— Да — подзема Цаклевич тържествено, — днес на гарата е пристигнал княз Лев Серебрянний, бил е приет с почести от властта и цял конвой е придружил колата му в града... Важно, уверяват, има... Но какво е собствено, не се знае знае ли се.

— Нов опит за помирение? — шепна аз повери-телно.

— Както щеш, го обяснявай... Аз ти казвам факта — продумва той таинствено.

И ми стисна ръката, понеже се готви да си върви.

— Къде е слязъл? — питам аз.

— Право в ковчежничеството!

И Цаклевич си отива.

В ковчежничеството? Там му дали квартира? Не разбирам... Смята ме тоз перазеник.

Ето по кой начин Цаклевич ми обади за пристигането от Европа вагона с новонасечения сребърен лев!

■

Приятелят ми Ставров, подир още бъбрене, ме остави; той отиде да си прави обикновената разходка около Градската градина. Сега е сред зима, но той не отстъпва от правилото си.

Вярвам и вие да сте се здрависвали с него там.

ДРАСКИ И ШАРКИ

ОЧЕРКИ ИЗ СТОЛИЧНИЯ ЖИВОТ

Част втора

МАРАТ

Ужасният революционер, като довърши с трептяща от гняв и злоба ръка и под пожарните светкавици на погледа си члена във вестника си, както винаги напоен с отрова на дълбока омраза и замирисал на гилотинска кръв, изтропа нервно по оцапаната маса.

Отвори се вратата и влезе старата му слугиня, мегера с изпито и свирепо лице, грозна с побелялата развята коса, отвратителна, гнусна.

— Предай члена в печатницата! — заповяда Марат, па се тръшна на сбрания и овалян чаршаф на леглото си, уморен, зъл, разтревожен.

Тъй, както беше простян в неподвижно положение, с глава небрежно увита в нечиста кърпа, намокрена с оцет — компрес, с който лекуваше хроническото си главоболие, — с хлътнали очи, безчувствено вторачени някъде си, с бледно-болезнен цвят на сухото си лице, изнемощяло от неумереност и бдения, загрозено от постоянна раздразнителност, той приличаше на мъртвец — умрял или който възкръсва.

Защото в дълбочината на хлътналия му поглед светеше мрачен, зловещ пламък — едничкият признак на живот в тая човешка мърша.

Той продума:

— Утре сто врàта още ще легнат под острилото на гилотината! Глави, глави, глави! Кръв, кръв, кръв! . . . Ужас и унищожение! Ето основанията, въз които ще може да се закрепи здраво зданието на нашата велика революция!

Като каза това, страшният редактор на „L'ami" du Peuple се повдигна малко на костеливите си ръце.

Сякаш че горните свирепи думи бяха галванически ток, който приведе в движение това обезжизнено тяло.

Марат хвана да се съблича, за да се окъпе по обичая си. Когато ризата се свлече от плещите му, представи се не тяло, а скелет. Тъй беше мършав! Той пристъпи бавно няколко крачки, преметна сухи, космати пищяли и се топна във ваната и седна в хладката вода, която изжубурка странно. Сега се подаваха от страшния якобинец само две заострени, безмесни, жълти рамена и над тях изсушена, грозна глава, въз едно ухо на която висеше краят от дрипата, що опасваше горната й част.

Марат не губеше времето си и когато се къпеше. Спасението на революцията и Франция заемаше всичките му минути. Пресегна до близката маса, взе перото и хартия, подпря я на кората на една подвързана книга — Русовия Contrât Social, — облегната на цинковата вана, за да му бъде сгодно за писане.

И захвана Марат да пише имената на подозрените, които щеше още тая нощ да посочи на комитета в Якобинския клуб и утре вечер да прати на гилотината. Защото в ония времена правосъдието беше бързо и републиката в опасност. Намирахме се в най-цветущия период на терора. В няколко минути хартията от двете страни почерня, загъмжа от имена!

Кръвнишкият революционер, без даже да прочете написаното, хвърли небрежно списъка на жертвите на масата. Утре или други ден най-късно на Place de la Revolution ще се бърчат в окървавения кош още стотина глави, които тая вечер живи и здрави лягат на възглавницата, някои може би размътени от тайно безпокойство, други пък може би ще сънуват най-сладки сънища . . .

И след тях — други глави! И по-други ден, и недели, и месеци, и години още ще падат по един знак, даден от тая тясна задушена изба. Защото Шарлота Корде не беше дошла още тук на гости . . .

Когато Марат излезе из банята си . . .

*

Боже мой! Къде се завях! В коя епоха се запиля моето своенравно и вироглаво въображение! На какво зрелище мрачно заведох читателите си! Ето що значи силата от зловещото обаяние на тия настръхнали великани от Френската революция!

А аз действително за Марата захванах да пиша!

Но не за оня, що видях на булевард Монмартр в Гревеновия музей! Не Марат на Мишле, на Тиера, на Френската революция от миналия век!

За един наш Марат! (Защото и ние имаме маратовци.)

Милолик, румен, с мустачета помадосани, с коса фризирана, която пада на игриви висулки въз челото.

Вместо оваляния парцал — астраханско калпаче, кокетски кривнато на главата — кошер на бръмчащи рояци от грандомански мухи и шантански песни.

Като оня от миналия век, и той пише вестник.

И убива.

Вестникът му — една митральоза, която на четири страни сипе, изригва, блюва, пръска кал!

Един вулкан от смрад.

Един водопад от безчестия.

Той убива — не живота, а чуждите чести, а чистите имена, а невинността на младото поколение, а морала човешки и божествен; той каля всичко: принципи, чувства, истината, обществото — безсилно да се забрани, което го ненавижда, което го плюе, което му се бои.

Заран пред огледалото той допълня в ума си списъка на жертвите си, захванат снощи между две тунелни нимфи.

Няма почтен човек, който, като си ляга вечер, да е сигурен, че като се събуди утре, няма да види името си зацапано с една клевета, достойнството си понизено с една хула, душата си размирена от едно негодувание. Няма деятел, държавен или мисловен, ни заслуга, ни дарба, ни пол, ни възраст, която да бъде на затул от пръските на тоя фризиран хермафродит, апокалиптическа блудница, гейзер от сквер-

нословия и абоминации; не остава незасегната от него ни светиня, ни въжделения народни, ни неприкосновеността на душата, ни покоят на домашното огнище, ни тайната на съпружеското легло, ни нощното гърне под него!

Той поднася лакома пища на низките инстинкти на тълпата, на болното любопитство на улицата и на смрадния вертеп; рабско оръдие на омразата, сладострастно гладна за позор, за зло, за низост...

Вестникът му развали атмосферата, подигна утробите.

Ни едно негодувание, ни едно озъбване, ни един юмрук не се изпречва пред него. Всеки се бои. Всекиму иде на ума оная дума: „В рядка кал камък не хвърляй!...“ И той е неуязвим!

Гений, заслуги, самопожертвования за общото благо, капитали от енергия и сила, безукорна честност; полвек, отдаден на служба на народа, подвизи — трябват на други, за да спечелят славата или поне да избягнат плесента на забравата!

На тогова нищо подобно не беше нужно — за да стане велик; той не влезе в арената на честната, човешката деятелност.

Той слезе в гириза.

И граба́ смрад и хвърля!

*

И Марат е тържествуващ, омерзителен, знаменит!

Ах, още тая „Епоха-кърмачка“!...

УЧИТЕЛ ПО ИСТОРИЯТА

На мегданчето между хотел „Македония“ и градската баня един ден видях куп хлапета, наобиколили една подвижна панорама. Силно любопитство се четеше по лицата на повечето от тях: те, с петте стотинки в ръката и с тревожно нетърпение в душата, чакаха да им дойде реда и те да гудят жадните си очи на двете уголемителни стъкла. Те хвърляха завистливи погледи на двамата щастливци — две руси чорлави главички, които сега бяха залепнали носовете си на тях, обаяни, унесени в блаженство от чудесиите, що виждаха под монотонния бъбър на стопана на панорамата.

Но що виждаха именно, аз не знаех и малко ме интересуваше да знам. Вниманието ми сега привлече друго нещо: самата панорама и обладателя ѝ. Панорамата — боже мой, каква панорама! — вехто, дрипаво, разнебитено ковчеже, прогнило от старост, излузено от търкане и странствувания, със следите на хиляди потове и мазнини, каквото може да обладава само една чудотворна икона. Тя се държеше един лакът високо над земята, подпирана от дървено магарце, и то с печата на безконечни скитания по света. Тоя беден дрипел-панорама, тъй унизена, тъй злочеста, възбуждаше почти съжаление; сякаш едно живо същество, което носи незаличимите рани от окаян живот.

Стопанът ѝ, който я въртеше и когото тя хранеше, хармонизираше поразително с нея. Той беше старо, излузено човече с дребно лице, много сплескано от страните, с побеляла коса и мустаци. Погледът му, разсеян, тъп и равнодушен, падаше безучастно върху минувачите или върху хлапетата, които се редяха

пред стъклата, а безкръвните му уста обаждаха автоматично и безсъзнателно, с ленив и уморен глас, за хиляден път съдържанието на картините, които се редуваха в ковчега пред възхитените очи на зрителите.

И на него тоя кир и вехтина, и окаянство! И по него страшните следи, оставени от верига години на тегла и бедувания! И той игралце и жертва на немилостива съдба, която го принудила да свърже последните дни на живота си с това изглозгано ковчеже и да чака от него препитанието си!

По чуждото произнасяне някои думи, които уличният гърмеж остави да дойдат до слуха ми, разбрах, че този човек не беше българин, а другоземец. Но какъв? По облеклото му — озобана шапчица от черна кожа, късо изжулено палтенце, изрусяло от времето и стихиите, със зинали джобове и окъсели стари панталони, — както и по невчесаната му рядка брада и неприятна физиономия, би го взел човек за софийски евреин от типа на битпазарските търгувачи. Но това предположение беше недопустимо: подвижният и спекулативен ум на евреина не би избрал такъв занаят за прехрана, първобитен и несложен, колкото и неблагодарен.

— Излозение на Цикаго!

— Боет на Дахомея от французи!

— Боет на Тонкин!

Додето артистът произнасяше вяло и напевателно тия фрази, от които всяка съответствуваше на новото завъртване ключа на панорамата, аз впивах очите си в чертите на лицето му. На всяка минута те ми ставаха по-малко чужди. Те будеха в ума ми неясни, мъгливи спомени за някакъв забравен, отдалечен период на моя живот, заглъхнал в мъжделивостта на миналото. Някакъв свеж дъх от моето детинство лъхна въз мене.

Но в каква свръзка беше това лице с възпоминанията ми от онова време? Аз даже взех да виждам познайница някаква и в панорамата! Да, въпреки неузнаваемия си от оваляност и кръпки вид, в нея се запазваше нещо видено и познато за мене; някои белези в тая машина, които не можах да разбера кои

са и де са, ми говореха, че тя е същата оная, що съм видял и почти любил някога — де? кога? — не помнех.

— Смирт на руски цар Александър втори!

Изведнаж този глас, монотонен и плачевен, сепна душата ми, дръпна булото от очите ми: аз разбрах кого имах пред себе си:

Той беше Йоргу Панормаджият!

*

Има възпоминания от детинската възраст, които упорито траят и пребъдват във всичката си пленителна сила; те преживяват много други по-силни и порезки от последващите епохи на нашия живот; могат каквито щат потреси да произлязат в нашето нравствено същество, люти страдания да изнурят, оболят и изтрият нашата душа, но тия възпоминания стоят живи, макар и спящи в нея като старинните надписи на излузен от вековете мрамор, покрити с праха на времето.

*

Помня, бях на седем или осем години дете, когато в селото се разнесе чудата вест, че дошъл панормаджия. Тая дума, пръв път чута тогаз, пленяваше с вълшебна новост. Помня как светът се стече към тая невидена дотогава машина, през стъклата на която се виждаха световни чудесии и работи необикновени. Това беше празник велик за моите връстници. Баща ми ми даде десет пари и с тях се вредих да погледам в тайните на тоя ковчег. Той беше същият, който виждах сега пред гостилницата „Македония“, но нов още; стопанът му беше същият, но млад още. Викаха го Йоргу „Панормаджият“. Той тогава не знаеше български и обясняваше по турски картините на панорамата си, пак с тоя пискливо-плачевен, напевателен тон. Картините, които поразиха там моето детинско въображение, бяха: Венеция с лагуните си; образите на Наполеона III и императрица Евгения;

боеве от Кримската война и пълководците ѝ; епизоди от Типосаибовото въстание в Индия; Гарибалди и други още съвременни тогава исторически събития и личности. Тоя рояк от нови впечатления се запечата неизгладим от моята душа. Аз вече знаех най-новата история, седем години преди да захвана в трети клас изучаването на най-старата. Куп исторически ликове и имена, тъй чужди на моето детинско разумение, се вкорениха в паметта ми. И с каква реалност! Грубо отлитографираните изображения, които един механически ключ изкарваше няколко секунди пред омаяния ми поглед, и заменяни с други, обладаваха живот, душа, движение; хората и местностите бяха действителни и обаянието им неизразимо силно. Моят неопитен вкус и доверчива душа се поддадоха на пълнейшата илюзия и даже този знаменит човек Йоргу, носител на един нов свят в нашето заглъхнало, покойно село, сдоби за мене тайнствено величие и ми вдъхваше непостижимо благоговение. Как, човек, който живее тъй близко, в постоянна интимност с велики хора и истории?! Появлението на тая панорама в село състави велико събитие за мене.

Но образът в панорамата, който най-силно удари въображението ми и заедно с гръмотевичното си име се запечата в прясната ми душа, беше Наполеон Бонапарт. Екът на това име, въпреки далечината на епохата и местата, дето бе гърмяло, бе проникнал и в тоя ъгъл и останал пресен до него ден, като символ на сила и страхотия. „Сякаш че е някой Гунупарти!...“ „Гунупарти“ се наричаше Бонапарт при Балкана, както при Нил — „Бунаберди“. Само легендарните имена претърпяват такива метаморфози...

Помня, че картината представляваше сцена от връщането из Русия на Великата армия: снеговито поле; в дъното тъмни редове от разбъркана войска; кола и талиги спрели; най-близо пуши се огън, на който се греят няколко войника, с глави, увити в парцали. До тях, прав, стоеше човек в замислено положение, с чудата някаква капела на глава, със сиво палто и едната ръка увряна в пазухата...

— Наполеон Бонапарти!... — викаше Йоргу.

*

Трийсет и пет години близо са минали оттогава. Образът на Наполеона Бонапарта — на Йорговия Наполеон Бонапарт — стои живо издълбан в душата ми. Той именно ми се изпречва винаги, когато това име се произнесе, колчем ми се мерне в историята или в поезията колосалната фигура на тоз извънреден човек, в култа на когото са живели народи, поколения, велики глави — Хюговци, Байроновци, Хайневци — и от чието шеметно порабощение не е се отървал дори и краят на тоя скептически век. Аз се чудих в парижките музеи на великолепните платна на Жиродетовци, Рифетовци, Мейсониеровци и другите пластични възпроизводители на Наполеоновата епопея; но те, ако предизвикаха възхищението на очите ми, не намериха място в душата ми, дето е останала господствуваща фигурата от Наполеона на Йорговата панорама.

*

Но аз прибързах, трябва да се повърна назад.

Тринайсет години подир Йорговото епохално посещение селото ни, аз пак видях Йорга на узунджовския панаир с панорамата му. Тогава вече бях „господин“ и „търговец“ и ме досрамя да се наведа сред улицата, във върволяка, да надникна през стъклата. Аз само се запрях, та послушах Йорга, като изреждаше картините. Сега бяха други: боевете от Френско-пруската война и първите генерали на двете неприятелски воинства; капитулирането Наполеоново пред краля Вилхелма; застрелването на Максимилиана и убийствата на Линколна и сръбския княз Михаила; и някакви битки на англичаните с африкански диваци. Досетливият човек! Той не бе искал да остане назад от времето си. Извънредно внимателен и чутлив към политическите потреси и промени в двата свята, Йоргу вървеше заедно с историята, панорамата му носеше със себе си последното ѝ десетилетие по целия Балкански полуостров (аз после научих това) — несъзнателен херолд на великите успехи и великите падения в епохата.

Но изреждането им сега не ми каза нищо на душата. Аз вече следвах историята и четях вестниците. Даже как беше смешен Йоргу, като изричаше с такъв важен тон неща, известни всекиму, изтрити и обезмодени вече! Аз ги забравих веднага. Де оставаше прелестта на най-първото му дохождане в село!

Да, ония първи впечатления само оставаха още живи и плениτелно хубави, а посред тях — най-много и най-високо стоеше титанската фигура на Наполеон I.

*

— Излозение в Цикаго! Боет на Дахомея от французи! — викаше пискливият, плачущ и познат глас на Йорга, като завърташе с лява ръка ключа.

Из улицата движението и животът кипеше. Трясъкът на колата заглушаваше за минута Йорговия глас, който пак се чуваше при ново утихване. Дечурлигата се валяха около панорамата с опулени очи, ожаднели от любопитство. Те навярно изпитваха моите първи чувства.

Внезапно едно страшно, неодолимо желание ме обзе. То се пробуди в мене ненадейно. Поиска ми се да погледна през това стъкло, което беше някога дало такива нови вълнувания на детската ми душа; да влезна през него, поне за миг, дори в дълбочината на ония хвръкнали дни на вяра и невинност; да изпитам трепета от блаженството им или просто детинска радост, или кой знае какво друго нещо, което сам не можех да си обясня добре, но което неотразимо ме влечеше към тая окърпена машина, начугулена от такива пак дечурлига с големи дупки по дрехите и с голямо любопитство в очите.

И аз разтиках уличните момчетия и лустраджийчета, клекнах и погледнах, почти с тайно благоговение, на едното стъкло, като имах другар на другото едно чираче дебрянче със скъсани хабяни дрехи.

Уви! Нужно ли е да ви казвам, че тоз път съдържанието на панорамата ме остави студен? Аз не видях друго освен дебелашки литографии, нацапани небрежно и неумело с багрило, пазарското безвкусие и груба

работа на които увеличителното стъкло изкарваше понетърпимо грозни.

Ни сянка илюзия вече!

Хвръкнали бяха ония честити по неведение години, когато духът на критиката и анализа не тровеше сърцето.

Тъжно, тъжно!

Турих на Йорга два лева в ръката, който сепнато свали шапка със знакове на почитание, поздравих го мълком и отминах, последван от лукавите усмивки на няколко сериозни господа, свидетели на тая сцена.

*

Същата година, през един студеничък облачен ден на зимата, като се разхождах из многолюдната Витошка улица, застигнах близо при едновремешната Арена Пизи едно погребално шествие.

Това погребално шествие състоеше от черната колесница — сиромашката — с един гроб в нея, един поп отпреж и двама души отдире, гологлави — едничките изпращачи на покойния до вечното му жилище. Тая пустиня около тоя мъртвец ме порази. Понеже се сбарабарихме, аз попитах едного от изпращачите — чернолик човек, с черна къдрава коса, с кирлива капела и с много светлив поглед, очевидно грък — кой е умрял.

Узнах, че бил Йоргу!

Полюбопитствувах да зная какъв е и отдека е. Гъркът, близък познайник Йоргов, ми разказа.

Йоргу е караманлия, из някоя си паланка в Мала Азия. Напуснал е отечеството си още преди петдесет години — съвсем млад — от някакъв „мерак по жена", забеляза събеседникът ми. Дошъл в Цариград и там бил свирач на булгария, после показвач на кукли, после акробат (виж, артистическа жилка!), но след едно нещастно падане от въжето осакатял с дясната ръка. Тогава купил подвижната панорама („Такива работи му бяха по сърце", добави гъркът) — тя можеше и с лява ръка да се настроява, и чрез нея се хранеше. Той бил изходил с нея целия Балкански полу-

остров; но най-много е стоял в България, прилегнала му на сърцето тая земя, обикнал я като второ отечество. Преди две години хвърлил котва в София, стар, болнав, и решил да остави тука кости. Няма ни жена, ни роднини, ни съотечественик. Поминувал се много мъчно със занаята си в последно време, понеже панорамата съвсем се повредила и едното стъкло се замъгтило.

— И ни един път не връща ли се в своето родно отечество?

— Не!

— Боял се е от нещо? Имал е причина?

— Не, господине, нали ви казах? — От женски мерак напуснал градеца си и забягнал в чужбина.

Аз почовърках гърка да узная нещо по-подробно.

— То тука не му е мястото за такива световни работи да се приказва — отговори гъркът, като бързо се закръсти, защото попът зачете някоя заупокойна молитва, която вятърът докара насам. После подзе: — Каквото самичък ми разказа Йоргу, да ви разправя, а малко е нещо то. Хвърлил любов на едно момиче и то хвърлило любов на него. Тогава имал двайсет години. Обичали се, срещали се, дали си дума да се вземат. И бащите сиреч биле съгласни. Става годеж — добро. Йоргу лудей за момичето, то не може да се нарадва. Останало до сватбата два дни — Йоргу отива в Трапезунд, купува премени, армагани от коприна, най-скъп джамфез за рокля, харчи... Свидят ли се на млад човек парите за такова нещо? Кога се завърнал у дома си, казали му, че момичето побягнало още през нощта. Побягнало с едного другиго един ден преди сватбата!

— А казахте, че се обичали с Йорга?

— Йоргу ми казваше — няма да лъже човекът? Бог да го прости! (Гъркът се прекръсти...) Припаднало му там на момчето, заливали го с вода — примрял! Заранта не осъмнал там. Петдесет години вече не се е връщал на своя град... Когато ми разправяше това, какво му е станало и как щял да полудее, сълзи му течеха. Побелял беше вече, а не можеше да забрави севдата си... Пък как бе станало, та стори така момичето — не мога ти каза, нито той знаеше...

Опропасти само човека! Пóврага! Нали я казват: Жената е дяволска кост... Господи, помилуй...

Гъркът се пак закръсти.

— Той ми пак разправя за тая работа преди една неделя, и болен. Легнал беше от три месеца — подзе събеседникът ми, — горкият човек! Няма кой да го погледне, от глад щеше да умре, преди да го довърши болката, да му не поносвах туй-онуй. Исках да му продам панорамата, да вземем някоя пара — не даде да се издума. От нея не искаше да се раздели — сякаш жена му беше или сестра!... Току вчера я продадохме да платим за попа. Виж, господине — забележи гъркът внушително: — тя го храни, тя го и погреба! Бог да го прости.

Той млъкна.

Аз вървях дълбоко замислен върху съдбата на тоя самоволен изгнаник, въз това нещастно, безпросветно съществувание, усамотено в света; въз тая непозната и неделена от никого вечна скръб, лишена от милувките на любовта, от огрявката на надеждата. Бедни Йоргу! Нека ти бъде лека пръстта на българската земя! Тя ти даде прибежище, тя ще ти даде и забравата!

Погребалната колесница продължаваше да отива напред. Небето беше навъсено; запрехвърча сняг. Неколцина минувачи набожно свалиха шапки пред колесницата. Аз изпратих до отвъд Шарения мост първия си учител по историята.

НАВОДНЕНИЕТО

Слънцето хвърляше един весел сноп лъчи през полуотворения прозорец. Облегната отпуснато на възглавницата си, в едно положение, пълно с нетърсена безгрижна прелест, нежната и чувствителна госпожа Милица Арсениева дочиташе най-занимателната и сърцепленяваща глава на стария френски роман „La Dame de Monsoreau“ от Дюма.

Тя следеше с трепетни примирания на сърцето страшните премеждии на героя, из които той излизаше здрав и читав, за да налети на други, още по-ужасни; тя с тревога безкрайна делеше вълненията му, преживяваше опасностите му и тържествуваше със сълзи на очи избавленията на симпатичния любовник на Диана Монзоро!

Тя биде пресечена в четенето си от гласа на мъжа си, който влезе в стаята:

— Милице, желаеш ли да те разходя на Ючбунар?

— Какво ще дирим там?

— Да видим наводнението: Княжевската река е преляла и потопила цял Ючбунар. Езеро е станало. Къщята като острови се показват сред водата... Интересна гледка! Казват — завърши Арсениев изреждането на тия съблазнителни новости, — че имало и деца удавени и труповете им плуват!

Тук Милица не утрая. Тя захлупи романа тъкмо там, дето се захващаше дуелът със сабя между благородния герой и петте му врагове — царедворците на Хенриха III.

— Да вървим, Йордо!

Тя се поскътá набързо пред огледалото, тури си

напетата шапка с щраусовото перо. Йордо повика един файтон и фукнаха към Ючбунар.

Милициното сърце туптеше от любопитство.

Още при влизането в Солунска улица Милица и Йордо видяха предвестника на ючбунарския потоп: една планинска бара, която минава край София, беше също преляла и преобърнала тая по-ниска част от улицата на мътно, жълто блато. Конете нагазиха в поройната вода и потънаха до корема. На Милица гърдите бъхтяха... Ами какво ли ще е на Ючбунар? Конете изгазиха с мъка и излязоха на сухо. Бичът плюсна пак по гърбовете им и те отидоха напред, оставяйки по улицата ивици от мокрите следи на файтона.

Излязоха на Витошка улица, минаха край „Свети Крал“, завиха на запад и удариха къде Ючбунар.

Имаше и други кола, що бързаха по посока на Ючбунар. Зрелището на разорение и нещастия привличаше столицата към предградието ѝ. Милица и Йордо горяха от нетърпение да заварят катастрофата в пълнотата ѝ.

Милица, естествено надарена с богато въображение, което романите още пò развиваха, си представяше вече умствено картината на наводнението. Как страшно бучеше водата, в която се обръщат разни покъщнини, дрехи, съдове на разсипаните потопени къщи! А между тия уломки и безименни неща плуват трупове с лица, обърнати към небето, и гледат с изцъклили очи... Милица се потърси от тая гледка, страшна и оттласкателна, и изпита нов трепет от парливо, сладко и неодолимо любопитство.

От огнената Вайсова воденица се захваща наводненото предградие. Милица търсеше с поглед да лъсне вода из улиците; тя напразно търсеше езерото и по-нататък, когато колата бяха в самия Ючбунар. Имаше пресни следи от вода само, мътни вирчини, които се оттичаха, гладка нова тиня, оставена на двете страни на шосето от изтеклия порой; видяха се къщици с основи зле подгизнали, дори до прозорците и по-високо, и на праговете застанали с изплашени и оглупели лица сиромаси хора.

*

Милица пръв път идеше в Ючбунар.

Тя с удивление гледаше наоколо си. Това ново предградие, това скорошно заселение носеше печата на прибързаност и пресиленост на създаването си. Къщи малки, ниски, сковани от клечки, квартали, теглени по план — пусти, улици, сечени право — непроходни. Плод на една безчеловечна спекула, Ючбунар изникна в късо време като гъби сред блатиста почва. Хилядите бедни и еврейски семейства, изгонени из центъра на столицата в разгара на обновлението ѝ, бидоха хвърлени тука с колибите си, с дрипите си, с воните си, осъдени на плесенясване и епидемически болести от мокротата на земята и от миазмите на въздуха, тлетворния облак на които западният вятър постоянно навява като невидима зараза над столицата. София побърза да има своят Ghetto.

*

Файтонът хвърчеше напред по шосираната улица. Все тая гледка наляво и надясно: дири от наводнение, стари застояли локви, кал; нещастни дрипави същества, анемични, жълти лица със скрофулозни разположения, мръсни еврейки и еврейчета, клекнали до праговете при синкавите бари, изливани от домашни помии. Но езеро, но срутени къщи, но удавени деца, които плуват по мътната вода — нямаше.

На другия край на улицата се видят повече хора, събрани накуп, там има и файтони.

— Там е! — посочи Йордо.

Колата се понесоха.

Стигнаха купа. Тоя куп стоеше на моста на Княжевската река и я гледаше. Тя, още голяма и гневна, шумеше с дебелите си мътни талази, но спаднала вече и безопасна за жилищата на ючбунарци.

Милица попита един евреин:

— Вода няма ли на друго място?

— Няма, няма, госпожо, не се бойте. Слава богу, оттече се — отговори евреинът, като поздрави с оръфаната си кожена шапка.

— А де са срутените къщи от водата?

Евреинът отговори:

— Няма срутени къщи.

И той се взираше с наслаждение в заруменялото от свежия ветрец и хубаво лице на Милица.

— Деца удавени има ли? — попита Йордо.

— Няма, господине: лъжат. Никой човек не стана зян. Водата се дръпна скоро.

По Милициното лице се изобрази незадоволство; тя се обърна към мъжа си укоризнено:

— Йордо! Твоите новини излязоха вятър.

— Както ги купих, тъй ти ги продадох — отговори той. — Преувеличили са — от бълхата хората правят бивол. Карай назад! — заповяда на возача.

И колата се повърнаха между два реда подгизнали къщи, оплюти от кал дюкяни и купчини мръсни и жълти евреи, и при срещата на други туристи във файтони, със същото недоумение, изписано по лицата...

*

Милица си свали капелата, твърде недоволна, твърде разочарована, твърде сърдита. То не заслужавало да зареже романа на най-критическото място, пред дуела. Няма нито къща погълната, нито деца издавени... Напразно ѝ раздразниха любопитството и я обезпокоиха.

Тя подхвана пак романа си и зачете с разтупано от прежното вълнение сърце, за да види по-скоро дали се избави от новата страшна опасност животът на фантастическия герой.

UN CAS DE PSYCHOLOGIE

Не знам дали са много щастливи хората, които не умеят да приказват. Но несъмнено е, че тяхното общество не е от най-веселите. Човек, който е лишен от дарбата да води занимателен и умен разговор, е за оплакване. Той може да е умен, но се показва неразвит и ограничен, може да има най-добрите намерения на света, да е пълен с искреност — неговата реч е неубедителна, неговите уверения се чинят неправдоподобни. За такъв онеправдан най-добрия съвет е — да мълчи. Мълчанието може да му донесе сполука, с него той има голям шанс, даже и когато е глупав, да бъде взет за умен човек — или да избегне сглупяванията му...

Не нахалост една световна поговорка дума: „Говоренето е сребро, мълчанието — злато."

*

Господин Маргаритов е обаче сладкодумен човек. Винаги усещам благодарение, когато случаят ме срещне с него на улицата. Такава среща за мене е една приятна минута, която пораства на часове... Той знае моята слабост и затова, колчем ме зърне отдалеч, неговото честно, сериозно, малко високомерно лице с хубаво прошарена брада, грижливо подстригана, и със златни очила, с шикозно увисналата на тях черна връвчица, се усмихва приветливо, задължително, почти пригласително, и той веднага насочва стъпките си към мене, както и аз моите към него...

Господин Маргаритов не само че е приятен човек, но още и мой стар познайник. Той има светско обръщение — знак, че много време се е търкал о чуждо общество; речта му е увлекателна, умна, фразите му са закръглени и изящни, думите обладават точност и изразителност. Темите си Маргаритов има безкрайно разнообразни, той ги взема из всичките обстоятелства, из всичките области на живота, той ги лови из всичките сфери, според както случаят или вдъхновението му подскажат. И по всичките предмети е еднакво вещ, самоуверен и красноречив. Завиден дар! Един път завоювал разговора, той го не изпуща от властта си, както и мене — от обаянието на сладкодумието си. Могат лакти да ни мушкат на тесния тротоар, могат груби крака да настъпят нашите, могат учтиви поклони да ни здрависват — това не може нито да ни смути, нито да ни отвлече. Разговорът — той цял се държи от Маргаритова — отива плавно, непрекъснато, невъзмутим в своето величествено течение. Той прилича на една река многоводна, с широки и меки завои, без скокове и пресеклици. Темата ще бъде изстискана като лимон, обърната наопаки като ръкавица и само тогава изоставена, а мен — дадено конжé.

И какви не теми намира Маргаритов съвършено случайно, необяснимо, просто хванати с ръка из въздуха!

Например веднаж той ме занимава цял час върху голотата на Софийско поле; по такъв гол предмет той намери възможност да приказва много богато и с много изобилие от цветя на красноречие; друг път ние замръкваме на въпроса за скръбния упадък на нашето вестникарство. Макар и да не чете вестници, той умя дълго да говори за съдържанието им; други път Маргаритов ми приковава вниманието с описанието хубостта на румънките в Букурещ (ние оттам се познаваме). Маргаритов, паднал на тая нежна почва, говори с вдъхновението на поет и с тънката вещина на един десетгодишен тъпкач на тротоарите и булеварда при бреговете на Дъмбовица... Или пък разговорът ще е върху скъпотата на наемите в София и грубостта на климата ѝ и

слугините ѝ (господин Маргаритов е още цветущ ерген!); или — по страстния въпрос за пенсиите — жизнен за него, жизнен в най-тясното разбиране на думата, защото моят приятел живее от народната признателност, за заслуги емигрантски — ох, шумния булевард при Дъмбовица! — или дохожда ред на Корейската война. Тая скучна война, безинтересна за европееца, глупава война, дохожда обаче в краен, отчаян случай.

*

Последния път разговорът бе по немската литература. Маргаритов чете, но само по немски.

Той ми говори за Хайне, когото е чел с възхищение. Хайне го обайва със своята нежна и ефирна духовитост, а по тънката ирония той няма равен. По тоя случай той ме пита чел ли съм поемата „Германия“; мина после на класиците: Виланда, Шилера, Гете. Не, те го не пленяват: много са класически, сиреч много несъвременни — той търси свежест в литературата, както я търси и у жените (последното той ми каза ниско, със значителна усмивка); предпочита им той Шопенхауера, Ауербаха. Шопенхауер е отрицателен философ, дълбок, но тежък. Враг заклет на доктрините на Фихте и Шлегеля, той туря в съчиненията си неукротим песимизъм, той гледа мрачно на човека, безнадеждно на живота; но в самия него живее хрисим, весел и самодоволен човек. Двойственост на поет! Маргаритов ми загатна даже, че при всичката отрицателност на философските си възрения, той е обичал много парите, както и другият — Ауербах, противник на женския пол, обявен м и з о г и н — имал обаче слабост към своята възрастна и дебела слугиня... Тоя разговор, така неусетно бегал от широката област на книжнината в тесния улей на биографията, ставаше не на тротоара, а в една алея на Градската градина, под покровителната сянка на рунтавите акации, близо до статуйката на Диана.

*

В тая именно алея ме сполетя едно страшно разочарование в Маргаритова.

Там се изпари моят ентусиазъм за него.

И знаете ли в какво се спъна тоя превъзходен човек?

В най-невинното нещо:

Българската литература!

И отде дявол: от дебелата слугиня на Ауербаха да скокне на тоя пустал предмет? И, nota bene, пръв път той рискуваше това. И още тука, в алеята! Аз не мога да си обясня тая фаталност.

Но да разкажа как се свърши разговорът в тая злокобна алея.

Свършил за немкинята, Маргаритову скимна да мине на българската литература. Още от първите му думи беше ясно, че той стъпи на една несигурна за него почва; трапчинките и грапавините, и тайните ѝ, чужди нему, спъваха вървежа му... Речта му стана нерешителна, несамоуверена. Очевидно, той се заблуди в шумачето на българската литература, което за него беше непроходимо замотан африкански лес, какъвто откри Станлей. Аз хванах да го съжалявам и търсех да му туря златен мост за отстъпване чрез повръщането на Ауербаха или в Корейската война.

Но той не ме остави да извърша това добро дело и решително ми каза:

— Вашето най-ново поетическо произведение... как го викаха... „Драски и к р а с к и“...

— „Драски и ш а р к и“ — натъртих аз на тая последна дума; — но то не е поетическо, извинете...

— С извънредно възхищение ги четох. Много хубави!

На изтрит комплимент — изтрито „благодаря!“ Аз мислех, че мога вече да изведа Маргаритова из неизвестността на африканския лес и да го повлека в по-гостолюбивата Корея. Но той продължи:

— Знаете? Аз се залових да преведа някои от сатирическите парчета в „К р а с к и и драски“!

— Д р а с к и и ш а р к и!

— Да — продължи Маргаритов, — смисълът точно предавам на немски, само стихът ме затруднява. Аз не владея техниката на стихотворството.

Аз се позачудих: доколкото помнех, Драски и шарки бяха написани в най-прозаическата проза на света и никакви стихове нямаше там.

Аз го погледнах в недоумение. Маргаритов се зачерви на ушите, краят на носа му затрепти, той машинално си сне очилата, за да ги избрише уж, но всъщност да скрие смущението си.

— Какви са новините по Корейската война? — хвърлих аз златния мост.

Маргаритов е безпощаден. Той повтори:

— В Драски и драски има много лирическа поезия, подсолена с тънка сатира: стиховете са музикални, ритмите по-богати от Рюкертовите... Жално, че не владея стих, та съм принуден в прозаически превод...

Аз просто се срамях: Гипсовата Диана даже се изчерви!

„Лирическа поезия"? „Стихове музикални"? „Богати ритми" — в „Драски и шарки"? Бай Маргаритов, да вървим в Корея!

Това нещо си мислех само, защото пò бих имал кураж да дръпна въжето на някой невинно осъден в Черната джамия, нежели да посрамя Маргаритова за една от най-безочливите, най-безцелните и най-непонятните лъжи, каквито са се лъгали в тоя лъжовен свят.

Аз търсех средство да се разделим по-скоро, да спася и него, и себе си от нетърпимо гламавото положение. Понеже Корея не помогна, аз, по едно вдъхновение, обърнах се за помощ към часовника си. О, щастие, минаваше дванайсет! Обяд!

— Сбогом!

— Сбогом!

Простихме се. Той тръгна.

*

Но аз не си отидох веднага.

Аз дълго мислих из алеите за това произшествие. Какво накара този добър, културен, несъмнено умен човек да скрои такова грубо и безсмислено ласкателство, подплатено с нагла лъжа? Защо му беше тоя вратоломен риск, из който нравственият му човек излезе пред мене дребен, пошъл, до сълзи нищожен? Вродено ли подмилкване, или раболепство безпредметно? Той не очакваше никаква услуга, ни облага от мене, за да има нужда да замами разположението ми, което имаше напълно — понеже имаше уважението ми. Или възпитание изкилено? Или влияние на фалшивата страна, на опакото на едно културно общество, дето е расъл и се е слагал неговият ум и характер? Аз не можах да отгатна енигмата, нищо не ми даваше ключа на тая жестока изненада. Защо не можем да спуснем стълба в човешката душа, като в дъното на един въбел, и да узнаем извора, тайните побуждения на човеческите действия? Казват, че психолозите се пъчат с това дълбоко изкуство и сърцеведство: добре, аз им оставям господин Маргаритова на пълно разположение и се отказвам от него!

*

Да, от него ден ние се вече не срещаме с Маргаритова, или по-добре: той ме не види вече...

Направил е справка вероятно!

Така изгубих аз един умен и добър приятел, една илюзия още!... И то по вината на първата част от Драски и шарки.

Истина, че спечелих една „драска" за втората им част!

Но възнаграждава ли ме тая придобивка за загубата на Маргаритова?

ГАРНИТУРИ НА ПРОЗОРЦИТЕ

Не съм чел последния роман на г. Леон Доде: Les Morticoles, излязъл лани в Париж; но от отзивите и цитатите на вестниците там разбрах, че Les Morticoles — тая дума не съществува у Ларуса и ще означава нещо като човекоядци — разбрах, че този роман има за предмет безсърдечието на медицинската наука, която не отстъпва пред никакви жестокости, за да обогати склада си с плодовете на нови опити и наблюдения — над живото месо.

Има там епизоди ужасни от страдания в болниците, под хирургическия нож на доктора; болните — те там нямат име, а номера — служат за бездушно вещество на научни изследвания и интересни открития в тайната област на молекулите и тъканите на животния организъм.

Човеческата съвест се възмущава от подобни сцени, те оприличават стаята за операциите на касапница за овцете. При зрелището на тия нáстръхни ужаси, умът не иска да види крайната, хуманната цел, що се гони чрез тях. Ти оставаш потрещен, а хладнокръвието на учения професор пред тях си обясняваш чрез нямане сърце у него или чрез присъствието на такова, но зверско — предположение и в двата случая несправедливо. Повечето пъти имаш пред себе си един героизъм.

Истината е, че столичният наш доктор Чириков никога не може да бъде укорен за такива излишества, сторени в името на науката.

Доктор Чириков беше обядвал. Той пушеше мечтателно цигарото си в ожидание чашата бенедектин, която му носи вакарелката слугиня.

Ненадейно един файтон изгърмя на улицата и се спря пред къщата му.

Той стана, погледна из прозореца. Видя, че един момък бързо скочи от колата, втурна се в портата и след един миг беше в стаята.

— Какво има? — попита докторът.

Той позна Шандова, малък и беден чиновник от Министерството на общите сгради.

— Господин докторе, жена ми е много зле! — изпъшка запъхтян и с уплашено лице Шандов.

— Какво е на госпожата ви? — попита докторът с притворното си, задължително за лекаря спокойствие и изпусна една синя струя цигарев дим из устата си.

Шандов му обясни, че болките са в коремната област. Жена му била добивала преди три месеца и оттогава не става от леглото.

Чириков си поглади важно прошарените гъсти бакенбарди.

— Лекувахте ли я?

— Лекувахме я. Гледаха я докторите О. и Р.

Доктор Чириков се намръщи.

— И сега идете при мене?!

Той го погледна строго, почти презрително, сякаш че с тоя леден поглед искаше да му допълни: „Викаш ме сега, че няма надежда вече, нали?“

— Помогнете, господин Чириков: вие сте ми последната надежда, спасете жена ми, млада е още! — думаше умолително чиновникът, като гледаше разтревожено стенния часовник, и всяка минута, която ги делеше от болната, струваше му се по-дълга от час.

Лекарят помисли и каза:

— Добре, ще дойда да я видя — само един четвърт имам свободен; по един часът приемам болните си.

*

Из пътя той разпитваше момъка с какво са лечили двамата лекари жена му. От отговорите му той разбра нещо и се намръщи. Той не скри известно безпокойство, но Шандов не гледаше лицето му. Той гледаше мислено младата си жена, търтена на леглото от жестока болест, бледна, изсъхнала. В продължение на тия три месеца той бе прахосал по лекове и докторски възнаграждения всичката си спестена икономийка и отгоре — задлъжнял сума за няколко бъдещи месечни заплати. Машинално попипа жилета си и видя, че няма нищо там, а трябваше веднага да плати петте лева Чирикову. Капки студен пот изби челото му. От тая мисъл смаян, той не зачу доктора, който дваж го попита нещо, без да получи отговор.

Подир няколко минути колата спря пред къщата. На железния креват беше простряна в неподвижно състояние болната, млада още и хубава жена; чертите ѝ се бяха събрали и изкривили от мъки, очите, дълбоко хлътнали в орбитите си, изразяваха безнадеждна тъга и уплах. Страдалната душа гледаше през тях, като през стъкло на прозорци, невидимия призрак на неумолимата смърт. Те светеха от ужас.

— Помощ, докторе! — пошепна тя с посинелите си уста, тихо, за да се не предаде сътресението на болната част на тялото ѝ.

Огледът и разпитването траяха десетина минути. След това докторът с ледно спокойно лице замина в другата стая, последван от мъжа.

— Жена ви е в опасност! — каза той пряко на Шандова; после прибави: — Тя е лекувана невнимателно, вие сте имали работа с шарлатани!

Шандов само разгърна ръце, като да се извини.

— Докторе, спасете любимата ми жена! Имам три деца малки, едното е на три месеца! Сираци да не стават!

Шандов заплака.

— Не ставай баба да плачеш — каза му лекарят, — жена ти може да бъде спасена само чрез операция, но „може да бъде“ — уверен не съм.

Момъкът изгуби лицето си, като чу думата операция.

— Не може ли инак? — извика той с умолителен глас, който притреперваше от страх.

— Аз ви казах: операция трябва и най-късно утре — издума докторът решително и си взе шапката.

— Моля, почакайте, докторе!

— Петдесет на сто има шанс да се спаси живота на жена ви, който е драгоценен за вас и за децата — но операция. Без това тя е изгубена; положително, безвъзвратно — отсече Чириков.

*

Прекрасната майска вечер беше необикновено тиха, светла и звездна. Един сладък зефирец милваше листата на акациите в двора, вапцвани с тъмнозелена позлата от лъчите на лампата, сложена на масата. Докторът беше свършил вечерята със семейството си и облегнат на стола, пушеше цигарата си и смилаше, с очи, сладко устремени към засипания със звезди небосвод.

— Та ти поръчваш утре по-рано да те събудя, докторе? — попита жена му, русокоса, напета невяста, с приятни движения и пълни с блага кротост очи, като подаваше на слугинята заспалото на гърдите ѝ най-малко детенце.

— В шест часа непременно.

— Че какво тъй?

— Операция важна имам да правя на Шандовата жена.

Той ѝ разправи.

— Имаш ли надежда за нея?

— Никаква, тя е безнадеждна, часовете ѝ са прочетени.

Жена му го погледна с недоумение.

— Ами защо тогава операция? Само напразно да се вреш пак в такива страхотии!

— Мъжът прие. Нека сторим... Па това ми е занаята. Аз от лекарска практика живея, не от сантименталности... Какво ще бъде положението на док-

торите, ако се откажат да лекуват — днес един, че щял да оздравее и без тяхна помощ; утре другиго — защото и без лекарствата ще остане жив; други ден трети — че и с тяхната операция ще умре, както ще умре и без нея... Нашите деца трябваше да измрат гладни... Днес от Пипева донесоха ли сметка?

— Да, за гарнитурата на прозорците: петстотин лева!

— Аз именно за този борч смислих днес, когато видях оназ... Дай, рекох, да го платя, да не виси, па се услових с Шандова за жена му: петстотин лева... Тъй и тъй ще умре!... Той даде формален запис.

Като думаше това, доктор Чириков щипеше руменината бузка на момиченцето си, което вакарелката държеше пред него.

Жена му не чу последните му думи, защото влезе за нещо в къщи.

*

А нощта беше чудно хубава.

Докторът сънува доста неприятен сън: присъни му се, че някакви негри с отпуснати джуки и жълти големи зъби са грабнали хирургическите му инструменти, скачат, въртят ги, лъскат ги, прекарват ги през месата си, наръгват Пипевата сметка, а тя, за чудо, пуща кръв!... И отказват да му ги дадат, при всичко че докторът ги гони и ги моли да си вземе инструментите, които утре му бяха твърде необходими — да реже някакъв корем!

И други подобни гнусотии!

Сутринта докторът, щом стана, погледна на писалището си и с удоволствие видя чантата със сечивата си непипнати.

Впрочем, те и не трябваха сега!

Господ беше прибрал болната нощеска.

ТОЙ Е МЛАД, ЗДРАВ, И ИНТЕЛИГЕНТЕН

Той е млад, здрав, интелигентен.

Четири пъти дохожда при мене.

Иде той при мене за важна работа: проси ми ходатайството за една служба. Той е бил на служба цели девет години, но преди няколко месеца го изключили. Какъв скръбен вид има тоя младеж, колчем дойде да ме моли! Как става убит и усърнал, като узнава, че заляганията ми не се увенчават с успех! Последният път, когато го видях, просто беше ми съвестно: аз хванах да се чувствувам виноват... Не, неприятно става това — що ме принуди най-после да се реша на едно от двете: или да му затворя вратата си, или да му отсеча категорически надеждата. Нямам храброст ни за едното, ни за другото. Той е така нещастен!

*

Днес пак дойде.

Когато, по поканата ми, той седна на стола, погледът му въпросително се впи в мене и лицето пребледня и се изопна.

— Какво? — попита той.

В тая проста дума сега се сбираше цялата му душа, цялото му същество.

Аз му отговорих, че — пак несполука.

— Аз не мога да си въобразя това! — извика той горчиво. — Аз не мога да остана без служба! Аз

трябва да живея... Помислете си какво е моето положение! Ужасно!

И цял поток горчиви оплаквания, възмущения, безнадеждности. Дожаля ми.

— Най-после, помислете си за някоя друга работа — загатнах аз свенливо.

Момъкът хвърли въз мене такъв учуден и обиден поглед, щото веднага се разкаях за смелостта си.

— Работа! — възрази той. — По-добре кажете ми, че не можете нищо за мене, а не се гаврете!

Аз се опитах да го убедя, че в думата „работа" няма нищо обидно и зложелателно, че не съм имал ни най-малко мисъл да се подигравам с нещастието му; напротив.

Той си взе демонстративно шапката.

— Значи, надежда няма? — попита той, като се приближи до вратата.

— За жалост, не е в моята сила нищо да направя — казах аз решително.

— Тогава аз съм пропаднал човек!

Дълбоко отчаяние се изобрази по лицето му.

Аз се помъчих да го ободря и да му вдъхна доверие в съдбата. Разумява се, аз се пазех добре да се не измамя да му загатна думата „работа". Той вече не би ми простил такова кърваво за един млад, здрав, интелигентен човек като него оскърбление.

— Благодаря, не ме утешавайте, свършено е моето.

— Как свършено?

— Остава ми едно: да умра от глад или да се убия. — Като каза тия трагически думи, той хлопна вратата и изчезна.

Да се убие?

Аз не вярвам това, няма да се случи ни едното, ни другото; това са думи, изказани в едно мигновено раздразнение. Но как бяха пълни с искреност! Да, той ги каза в минута на безнадеждност, на отчаяние, в съзнанието на своята горка безпомощност.

Безнадеждност! Отчаяние? Безпомощност?

И замислих се угрижено аз.

И рекох си:

О, Българийо! Богата си, майко, млечногръда си,

здрава си, силнокръвна си, свещена кърмачко на немощни, безжизнени, изкилени уроди! Имаш ти богати простори за труда; ти си арена, която кани за широка деятелност, за велики, многоплодни начинания; имаш полета безконечни, родовити, сочни, които остават ялови; имаш съкровища в недрата си — пренебрегнати; стихийни жажди и потребности — неудовлетворени! Твоето слънце жизнедарно не запаля с топлите си лучи в душата ни пламъка на енергията, струите на твоя свободен въздух, които гълтаме с наслаждение, не пълнят гърдите ни с жажда на горда самостоятелност, за волни полети. Не! Ние сме бедни, ние сме жалки и малодушни. Благородният пот на ралото, почтената работа на занаятчийския стол, простата и скромна слава на честно спечеления залък, на тъмните труженици-герои не ни блазнят, плашат ни, срамят ни; в мухъла и плесента на мързела плуе нашата мисъл, неспособна за самоуверен пòклат, за самодейност. Не! Нам едно трябва: служба, служба, служба! Не видим, не искаме ние друго. Тя е алфата и омегата на нашите човешки ламтения. Да се вредим да бъдем гости на държавната трапеза; да намерим и ние едно малко местце на изпитата народна снага, за да забием муцунката си на паразитно животно в месото ѝ и да смучем своя дял капка кръвчица. Да смучем, да смучем, да смучем! Без тая капчица ние умираме, без нея немислимо е съществуването, без нея — безнадеждно отчаяние, безпомощен упадък, униние, смърт! Ние ще се убием, ако не ни оставят да живеем! Нашата разсипница природа ни е дала чудни полета, планини, реки, гори, небе, моря — велики съблазни за труда и начинанията; дала ни е младост мъжка мощ, здраве, ум, воля, запалила е в главите ни светилото на разума, може би на гения. Какво ни трябват те? Безполезни дарове, досадителни, опасни блага, способни само да извикат на труд нашата мишца, на работа — нашата мисъл!

О, дайте му служба!

Защото той е млад, здрав, интелигентен.

„НАРОДЪТ“

Минува полунощ.

Буйни, пияни викове около една маса в кафене „Свети Стефан“.

Около масата са десетина души с шапки, свалени или тикнати на тила. Лицата, разпокиснали, изпотени от горещината на атмосферата; те светят с някакво изражение необикновено, величествено, скотско; мустаците мокри от пиво, брадите оквасени също от струйките на пиво и лиги, които се точат от сочните, животински отворени устни; очите стрелят огън, запалени от спирта и патриотизма . . .

Вие ги познавате: герои на нощта, на комара, на участъците; сметана на тунелите, смет на обществото, машини за „ура“ и за „долу“, ожидащи в страхотиите на един политически превратоблагата на една шпионска заплата; творци на скандали и революции и — уви! — на историята; бивши извивачи на пясъчните торби, може би и бъдещи . . .

И масата реве яростно:

— Долу тираните! Долу разбойниците! Долу кръвопийците!

— Да живее народът!

Естествено, тираните, разбойниците, кръвопийците — това е правителството — може ли да бъде други? Народът — той е около масата, естествено.

И топот, и удари, и дивашка викханалия от попържни, и клокочене на тържествуващата помийна пяна.

Отварят се вратата, влизат две полицейски униформи.

— Господа, тишина!

Защото тия нещастни хорица, кой знае как, въобразили си, че те са нейни пазители и че може да има близко някъде претенциозни граждани, които желаят да ги оставят да спят по тоя ран час на нощта.

Веднага избух от негодувание. Как! Свободата се тъпче! И ужасни викове, и псувни, последвани от летене на чаши въз неучтивите гости, ръцете пипат револвери под сетретата, очите се напълнят с кръв и устата с пяна . . .

С една реч — народът възмутен.

Грубата сила пораства с прихóда на нови униформи и добива надмощие (за срам на деветнайсетия век!), разменят се няколко удари и юмруци и народът се пръсва, като отнася със себе си славата на две краставици по глава и едно одраскано ухо, а оставя един пленник. Програмата е изпълнена буквално.

Заранта телеграфният апарат чука по четирите краища на света:

„Народът загинва! Тази нощ София: клане! Нов Батак!“

И хорът на двайсет потриотически вестника заехтява:

— Батак! Батак! Батак!

Някои обличат първите си страници в траур.

Зловещата вест намира ек даже и зад океана. Два нюйоркски вестника веднага изпращат на общи разноски на самото място на катастрофата един кореспондент, който бълнува вече славата на Мак-Гахана.

А столицата възмутена, негодуването пламти, „народът“ прави митинг при „Свети Крал“.

Защото, по едно чудо, снощният народ в „Свети Стефан“ е оцелял от клането и всичките са налице.

И телеграфният апарат пак чука по четирите краища на света:

„Тая минута колосален митинг! Цяла столица развълнувана, народът възмутен и пр.“

*

А в това време българската столица работеше, мислеше, дишаше спокойно с правилен пулс, с нормална душа; улицата шумеше от движението на ежедневния, трескавия, трудовия живот; кафенето димеше, набъкано с гости, вестници и мълва от поръчки и билярдни карамболи; бакалинът продаваше, търговецът се залисваше с тефтерите и сроковете на полиците си, зидарят градеше, надничарят бъркаше кал или носеше на рамото си тухли; канцеларията гъмжеше от служебаши, фабриката от труженици, съдилището от словоборци; подуянецът продаваше на пазара гъските си и юбунарецът — зеленчука си, професорът четеше в класа лекциите си, ковачът чукаше по наковалнята желязото, занаятчият се трудеше, берберинът бръснеше, шапкарят готвеше шапки за главите, писателят — храна за умовете. Всичката столица работеше, мислеше, живееше; телеграфният апарат и той, в хармония с всеобщия живот, следваше да си чука:

„Тая минута колосален митинг... Столицата цяла и пр.“

*

От „Свети Крал“ „народът“ потегли към двореца, за да манифестира.

*

„Ако има нещо най-много да ме ядосва, то е убеждението, че това, което гледам днес, ще бъде някога история“, казваше Виктор Хюго.

ИЗПРОСИЛА

Когато Пенчо Знаховски влезе у тях си, жена му, която шъташе нещо на двора, обърна си към него доброто и хубаво лице и го погледна безпокойно. Но като съгледа, че неговото не беше сега тъй угрижено, както тая заран, когато остави къщата, тя разбра, че има да чуе нещо ободрително, и попита:

— Има сполука?

— Петруно, ела в къщи! — каза й Пенчо.

И двамата влязоха в стаята.

Пенчо изкряска на децата, които вилнееха там, жалки създания, с бледни и безкръвни лица, сякаш застарели от ранни тегла, лишения и поразии, и каза на жена си тържествено:

— Петруно! Аз мислих: само ти можеш да помогнеш!

Петруна го изгледа зачудена.

— Как да помогна аз?

— Иди при господина Чардашевски.

— Аз да ида при Чардашевски?

— Да, иди ти да го помолиш за службата. Видях, че всичко друго е вятър. Големците обещават и забравят. Високо дърво сянка не лови. Ние сами най-добре ще си помогнем.

Петруна, неприготвена да чуе такова предложение, се смая, пребледня.

Не, тя не може да иде при господин Чардашевски — как ще иде? И неприлично, и грозно. Не! Невъзможно!

Пенчо се разсърди.

— Не се опирай и не го опявай без патрахил! —

каза и той нетърпеливо. — Няма да те изяде никой! Гол фудул не ставай! Сиромаси сме, от глад мрем, седем гърла зеят да ги нахраня — отде да взема, ако пак остана и без тая служба? Тая служба е животът ни; без нея — смърт.

— Ами как аз да ида? Как ме пращаш ти? Нали ти се врекоха влиятелни хора да работят? — питаше, или по-добре стенеше, смутената Петруна.

— Казах ти: вятър. Не надейте се на князи и сини человечески... Иди ти самичка при Чардашевски... Така правят и други хора, и по-високи от нас.

— Ами защо Чардашевски мене по̀ ще послуша?

— Жена е друго. Жена когато моли за нещо, с друго ухо я слушат... Това е естествено. Пък за тебе — господин Чардашевски те познава. Аз как не се догадих барем веднаж да му направим визита заедно? То беше една вежливост! Чардашевски те познава и уважава.

— Отде? У Койчева ни видя веднаж само преди две години!... Оттогава е забравил.

— У Койчева, да, когато го сварихме и Койчев те представи...

Той те уважава... Ти помниш тогава колко учтиво приказва с тебе. Ти му направи впечатление... със свободното си разговаряне... Той даже оня ден, като му разправях домашното си положение, попита ме: „Какво прави госпожата?“ — Благодаря! Той те знае...

Петруна се изчерви и свали надолу очите.

— Съветвам те, иди!

— Но аз не зная как да му се моля! — бореше се Петруна.

— Моли се, както знаеш... Заплачи пред него. Ти имаш четири деца, които искат да ядат. Заради тях ти ще знаеш какво да кажеш и какво да направиш. Майка си. Падни на колене, плачи, целуни му, ако трябва, и краката, но службата грабни! Тая служба е живота ни, чуваш?

— Ох, чакай ме да се окопитя! Да се размисля!

— Няма размисляне, облечи се!

— Как, сега?

— Още таз минута, времето не търпи отлагане.

Ако не вземем службата още днес, утре ще бъде късно, па и неудобно: той ще бъде тогава в канцеларията си.

— Ами няма ли там да ида?

— Не, у тях.

— У тях?

— Какво има? На този час той е у тях си. Само у дома му можеш подробно да му разправиш хала ни, да му приплачеш, да го смилиш. Женската дума по̀ има значение. Една сълза от жена струва повече от сто красноречия мъжки и сто важни препоръки... А тебе Чардашевски те познава и уважава: не може да ти откаже на тебе... Иди! От тебе зависи всичко, ти си последната надежда, която ни остава, последното средство за спасение, сламката, за която се хващам, за да не ида в бездната... Ако и ти, жена ми, не щеш да ми помогнеш, тогава ще си завия светът нанякъде, да се не чуя, не видя... Да не гледам барем как мрат децата от глад.

Петруниите очи се насълзиха.

— Защо плачеш?

— Пусто тегло наше! Боже! — изпъшка тя горестно. — Жених се уж свят да видя и аз... И деца още. Защо ни бяха! А сега ме пък праща при Чардашевски!

Пенчо пламна. Жена му пръв път говореше така... Тия думи бяха един тежък укор, който устрели зле неговото самолюбие, и така вече разранено от постоянни унижения и несполуки, особено на последно време... А това Петрунино натякване го накара да кипне и да излезе извън себе си. Той загълча, завика, закара се. Не, тя му донесе нещастия, откак я взе! Да не бе се женил, той сега би си накривил феса, но тя го улови в мрежата си, народи му деца, тури му букаи на шията и на ръцете... и сега още се надига, не приема да се моли! — князовска дъщеря! Тя, фудулът, не помни, че му дойде от майка си с една дрипава рокля само!... Да не би се улучил той глупав, слугиня щеше да бъде някъде!...

Колкото повече викаше, повече се разяряваше. Всяка гневна дума докарваше друга по-гневна, укорът — укор, оскърблението — оскърбление. В негоду-

ването си той хвана да гледа на жена си не само като на виновница на неговото нещастие в живота, но и като душманка, като зложелателка. Тя му отнемаше едничката сполука. Тя можеше и не щеше. Колебанието ѝ го ожесточаваше, упорството ѝ го възмущаваше. Той не искаше да погледне в душата ѝ, да разбере деликатното чувство, което пораждаше тая нерешителност. Не, той не можеше да разбере това. За да можеше, трябваше да я люби, нея, Петруна, към която равнодушието отдавна бе заместило всяка привързаност и уважение. Да, ревнивостта оставаше, това чувство преживява любовта; но той сега нямаше време да се занимава с него, той го задушаваше в гърдите си като една непотребна тревога; той не искаше да мисли, той примижаваше пред всичко, само едно виждеше: службата!

Службата!

Животът!

Възкресението!

— Ще ида! — каза Петруна с нервно треперене по устните и мина в другата стая.

*

Додето Петруна се обличаше пред малкото огледало — тя си туряше премяната, — главата ѝ бръмчеше от рояци мисли, шумливи и бесни; тя нетърпеливо втъкаше карфиците в черната си, богата, изящно навита на тила коса, за да закрепи малката си евтина кафена шапка с черни изкуствени теменужки и две крилца на върха. Идеха ѝ на ума разни истории и разговори, що бе слушала от приятелки и които имаха жива свръзка с постъпки като нейната, вършени от други жени. За Чардашевски бе чувала, че е развратник. Тя се боеше от него, но сега реши да иде. Да, ще иде, и за услуга — услуга ... ако потрябва! Всичко! ... Като си обуваше с мъка новите ботинки, тя си припомняше сума още слухове, на които дотогава не бе давала внимание. Тя даже си науми думите на Кандиловица — устатата Кандиловица — „морето много гемии преброждат, но дири не оставят ...“ Тя каза

това с лукава усмивка за Койчовица ... А Койчови живеят сега охолно: мъжът е подначалник, жена му си носи от ново по-ново. Добруват ... После мислите ѝ минаха на Пенча. Как ѝ се стори той сега противен! Тя го жалеше досега, сега — ох, сега страшно е разярена на него. Такова тегло се е търпяло! Все оскудни, немотия, грижи и горчивини и все навъсено лице, и все неспособен да намери работа. А сега такива червиви думи! ... О, как е тя сега разярена на него! Тя скъса две копчета на ботинките си, като ги закопчаваше, уби си ухото, като си туряше с разтреперани ръце обеците с фалшивия маргар, тя усети, че се клати като пияна... Да, тя ще отиде при Чардашевски, това се не тегли, тя ще стори всичко! ... Този е крив! „Ако ти е драга, не я пущай през прага!“ — избъбла със зъбите си тя. Като хвърли последен поглед на огледалото си, тя се видя съвсем изменена: руменият цвят беше заместен от бледавост. Тя се хареса.

*

Пенчо Знаховски чака с голямо нетърпение завръщането на жена си. Той развълнувано ходеше из стаята. Умът му бягаше към дома на Чардашевски. Разпаленото му въображение рисуваше пред него картина, от която не можеше да откъсне очите си. Той виждаше Петруна как влизаше у Чардашевски. Чардашевски ѝ подава приветливо ръка и я кани да седне. Той я слуша с благосклонност и внимание. Той я гледа със съчувствие на лицето. Петруна му описва покъртено тежкото им положение, нейната кротка хубост утроява силата на думите ѝ. Тя е красноречива ... Тя обещава вечна признателност за това благодеяние ... Чардашевски не може да откаже. Той е умилен от сълзите ѝ — защото Петруна се разплаква — и ѝ обещава тържествено просената служба за мъжа ѝ ... Между тия успокоителни сцени стрелваха се мигновено други представления, от които пропъпляше жарава под кожата му, но веднага се отдалечаваха и мъждееха и Знаховски гневно замахваше, като да отпъди някоя досадлива муха ... И той на всяка минута поглеждаше

към вратата. О, той по лицето ѝ щеше да познае щастлива ли вест носи, или лоша... Нетърпението му растеше всяка минута по-силно. Петруна се бавеше. Това бавене, от една страна, го раздразняше, от друга — успокояваше, то е добър знак. То даваше пища на надеждата, то отдалечаваше страшния миг... Ако жена му дойдеше с думите: „Пенчо! Сполука!“ — той не знаеше дали няма да полудее. И той поглеждаше вратата с трепетно лице, с огнени очи.

Тя се отвори.

Влезе Петруна.

Пенчу се преметна сърцето — от добро предчувствие. Петруна излезе бледна, връщаше се румена и по-разцъфтяла, без усмивка, строга.

Пенчо изхвръкна навън и я посрещна на двора. Преди да успее да я попита, тя му каза късо:

— Назначиха те!

— Петрунке! — извика той възхитен и се хвърли въз нея с разтворени ръце да я прегърне.

Тя препречи ръката си и го отгласна назад, като го изгледа презрително...

И се заключи в стаята си...

*

На заранта Пенчо Знаховски получи официално назначението си.

Пенчо Знаховски сега е честит и „почтен“ човек.

А Петруна?

За нея по-после...

ДОНОС

Летен ден. Надвечер.

У Хръдличка около една маса, претоварена с пълни и презполовени чаши с бира, седяха няколко души софийски граждани и с голямо внимание слушаха другиго, като им четеше последния брой от столичния вестник Народен бранител.

По лицата на слушателите се четяха чувствата, които будеше в душите им тоя прочет.

Нямаше нужда да бъде човек физиономист, за да познае по бръчките на челата, по стрелянето на погледите, по навъсването на веждите, по свиването на кожата на лицето, че тия чувства бяха гняв, негодувание, отвращение.

Защото онова, което слушаха, беше един град от псувни и мръсни думи, и ругателства против имена, високо държани в уважението на столицата; то беше една верига от невъобразими клевети против най-чистите репутации, против най-безукоризнените чела; частен живот, семейна чест, деликатни чувства — всичко беше оплюто, охрачено, обругано в сквернословния лист. Авторът на тоя нравствен смрад, който не се подписваше под него, но който бе всекиму известен — и се гордееше с това, — веднаж на неделята даваше си удоволствието, срещу една месечна плата, скрит зад пусията на вестника си, да зачерни няколко имена, да убие няколко чести, да хвърли скръб и отчаяние в няколко мирни семейства.

И при всичко това четяха го.

Обществото се възмущава от мерзостите, които

чува из обълваните уста на някой пияница, но ги чете и слуша охотно, когато са типосани на книга.

Даже повече: голяма част от публиката очаква с видимо нетърпение появлението на тия съблазнителни листове, за да ги поглъща лакомо и да плюе после.

Всяка неделя тоя вестник изригваше във въздуха една ужасна вълна от отрова, която внасяше микробите на разтлението във всяка душа, що дъхнеше труповонната ѝ атмосфера.

Едно цяло поколение растеше в тия миазми и се възпитаваше по тия гнусотии.

А това поколение е бъдещето.

*

На другите маси ставаха други разговори, чужди на политиката и на калта ѝ.

Двама господиновци, прави, ухилени, слушаха музиката, която завъртваше автоматната фигура в ъгъла — срещу десет стотинки.

Едно чешко семейство пиеше пиво на друга маса и правеше да се тресе зданието от гърлести смехове, прилични на гороломни талази, от които се раздуваха румените лица и се повдигаха до скъсване богато валчестите корсети на чехкините.

Една дружина от троица души на противоположния край приказваше по-тихо. Двамата бяха граждани, третият носеше полицейска униформа. Той беше софийският градоначалник.

Дума ставаше от няколко време между тях за присъствието в града на една зловредна шайка крадци и обирници, за хващането на която всичките трудове на полицията оставаха ялови.

Един от събеседниците изказа мнение, че трябва да се обещае от полицията парично възнаграждение за оногова, който ѝ помогне в откриването на злосторниците.

Другият събеседник казваше друго нещо.

Градоначалникът си обръсваше мустаците, ако

вътре в няколко дена не тури ръка на тия нехранимайковци.

— Парично възнаграждение бива само за извънредни разбойници, които чака въже, като Яко разбойникът — допълни той, като си обърса бирената пяна от черните мустаци.

По това нещо се обадиха някои и от ближната маса. Разни слухове и мнения се предаваха по повод на обирниците.

От масата, дето бе четен вестника, вдигна се един господин с малко лице, остър нос и остър поглед и приближи до нашата маса, като казваше полуухилено:

— Господин градоначалник, да ви разкажа една случка, която ме порази вчера и за която ми дойде на ум, като чувах разговора ви за злодейците в града...

— О, Берович! — извика градоначалникът весело, като очакваше да чуе някаква остроумна смешка от Беровича, понеже Берович минуваше в столицата за духовит шеговник.

Берович се изправи и облегна едната ръка на облегалото на стола и каза:

— Минувах из цариградската улица. Тъкмо срещу старото военно училище излязоха няколко циганчета, които ловят уличните кучета, спуснаха се на едно малко кученце... Ама малко, жълтичко, гладко, с хубаво герданче. Хвърлиха му халката на врата и го хванаха... То се разтреперило така ей... Уплашило се, горкото... Докато да им извикам да го оставят, те, мазниците, го пуснаха в дупката на клетката в колата си... Доядя ме страшно... Кому можеше зло да причини тая гадинка? — Беше колкото юмрука ми голямо!

— За това ли ти се е разтупало сърцето, Берович? — изсмя се градоначалникът. — Успокой се, господарят му на твоето кученце ще иде да си го откупи и да си го прибере. Той трябва да го пази у дома си. Разпореждание е дала полицията, че всяко куче, намерено само на улицата, се хваща и унищожава, ако до три дни го не потърси някой... Какво искаш да пиеш?

— Благодаря. Но аз не свърших — подзе пак Берович. — Тамам хвърлиха кученцето в клетката, ей зададе се едно едро куче, голямо като овчарско и с дебел врат като на вълк. То идеше тъкмо към циганчетата, без да подозира каква им е длъжността... Ама тъй вървеше бавно, важно, гордо, като някой лорд или министър...

— Свали ли му шапка? — попита един шеговито.

— Не му свалих шапка, ами го посочих на циганчетата. Те възвиха към Раковска улица. Дяволите недни, не го закачиха и си отиваха. В същото време кучето се повърна по тротоара и се вмъкна в пипиниерката там. То само влезе в примката. Именно него трябваше да уловят! Извиках пак с глас циганчетата, но те се усмихваха дяволски и си отминаха... Паленцето уловиха, а овчарския Мурджа оставиха свободен, за да може в които кълки ще да забие острите си зъби...

— Значи, вие правите заявление против пристрастието на циганчетата? — питаше усмихнато градоначалникът.

— Не, но ми дойде на ума, че същото пристрастие се упражнява и от полицията — към други кучета, и то бесни!

— Ти захвана с алегории, Берович!

— Гоните и хващате кокошарите, а един Яко разбойник оставяте свободен да разбойничествува и убива... Нима мислите, че Яко разбойникът не съществува вече?

Градоначалникът се изсмя гръмко.

— О, драгий Берович, много късно се пробуждаш. За Яка ли питаш? Той, ако се не лъжа, преди три години и нещо си, видях го в Черната джамия как иска да литне към небето, но увисна на един метър над земята. По-високо не отиде...

— Вие обесихте вратът му, а душата му остана в София. Тя сега в другиго живее. Аз знам един нов Яко, един друг убиец, по-страшен — и не в Рила вече, — когото още полицията не е хванала, а законът е безсилен да прикачи на въжето.

— Кой е този господин например? — попита градоначалникът, като още не знаеше как да вземе Бе-

ровичовите думи. — Сериозно ли говориш? Или майтапиш се?

— Вие се майтапосвате, господин градоначалник! Аз ви обаждам за един опасен разбойник, вие си пиете бирата спокойно. Това е осъдителна небрежност! — отговори Берович, чието лице пазеше пълна сериозност.

Градоначалникът го изгледа в недоумение.

Тоя разговор беше привлякъл доста любопитни. Някои хванаха да хвърлят подигравки на сметка на градоначалника.

Нему му стана неловко. Берович го поставяше в трудно положение. Той стана от масата си и се обърна със строг вид към Беровича:

— Господин Берович, вие може би имате желание да се гаврите!

— Ни най-малко! Аз правя донос!

— Тогава подкрепете доноса си! Вие сте длъжни веднага да ми посочите името на злодееца.

— Не го зная...

— Покажете жилището му!

— Мога.

— Дека живее?

— В ***ска улица.

— Кой номер?

— Не съм съгледал. Но къщата зная.

— Заведете ни там.

— Готов съм.

Любопитството растеше заедно с мълвата за разбойника, когото ще предаде Берович. Някои все мислеха, че е шега. Но се убедиха най-после в противното, когато градоначалникът се обърна към един стражар.

— Манчо, тичай в участъка и повикай още трима стражари! Нека дойде и старшият пристав.

И градоначалникът погледна Беровича.

— Хубаво правите, господин градоначалник! — каза Берович. — Излишното в много случаи не бърка, особено в тоя: вие ще имате работа с най-опасния злодеец в столицата!

— Манчо, повикай всичките стражари, колкото намериш свободни в участъка, и ни догони! — заповяда пак градоначалникът.

* * *

Когато излязоха из Хръдличка, вече притъмняваше.

Минаването на градоначалника и Беровича, последвани скоро от десетина въоръжени стражари, възбуди вред учудване и тревога. Уличните хлапаци, лустраджийчетата и вестникопродавците ги подириха и образуваха един вид резерва на потерята.

Нови стражари се присъединиха към нея, когато заминаха край друг един участък.

В ***ска улица Берович застана пред една врата, при която бе запален вече фенера.

— Тука е.

— В тая къща?

— Да, той живее в лявата стая, на втория кат, със спуснатите завеси на прозорците; вие без друго ще го намерите вътре, защото свети. Добра сполука, аз изпълних длъжността си, сега вие изпълнете вашата. Сбогом!

И Берович отмина бързо.

Градоначалникът постави караул на портата от двама души, а с останалите си хора се покачи по стълбата, която водеше в стаята на престъпника.

Той се спря пред вратата ѝ, побутна, но тя беше заключена извътре. Той извика:

— В името на закона отворете!

Вратата се отвори.

В стаята претрупана с книжа и вестници, стоеше един момък.

— А! Извинете, господин Пандиков! — извика учуден градоначалникът, като позна в него редактора на Народен бранител.

— Какво желаете? — попита редакторът, също зачуден от присъствието на толкова стражари пред вратата му.

— Една грешка с къщата — каза градоначалникът смутен и след няколко нови извинения за обезпокояването, оттегли се позорно с контрашайката си и я отпрати назад.

Градоначалникът се завърна страшно гневен в полицията и реши още сутринта да тегли на съд Беровича за подигравка със законните власти и с един мирен гражданин.

Той не се досети тогава, че никога по-основателен донос не е правен на полицията.

ЗИМНА РАЗХОДКА

Излязох извън града тоя зимен ден.

Княз Борисовата градина още дреме, потънала в тъжната сладост на самотията; ни една птичка по дърветата ѝ, ни една шумка по клоните им. Из пустите алеи, по дебело постлания равен сняг няколко стъпки оставили плитки дири. Тънките, голи и замъртвели дръвчета хвърлят въз тая бяла постелка някакви редки и некрасиви драскулки — те са скудната им сянка, която им образува скъпливото слънце през булото на бели сребристи облаци, плаващи по синьото небе.

Аз си казах: ще дойде пролет и тая градина разкошно ще зацъфти и зачурулика от ясните гласета на славеите и на милите софиянки. И любовта ще въздиша из гъстия шумоляк на акациите и тополите трепетни, и в таинственото уединение на беседките ще загугукат чаровните въздишки на младостта...

И отминах Княз Борисовата градина с поглед, обърнат все надясно — за да не видя реда ужасни конни казарми — и се озовах на височината, отдето столицата се види най-добре, тоест най-хубава. Оттука гледана, тя прилича на една млада хубавица, застанала в най-отбрано и напето положение, като че се намира пред фотографическия апарат. Откъм станцията София е дрипава и обърната гърбом, откъм запад тя е безлична, от княжевското шосе е плоска. Оттука само тя е за гледане и за любуване. Тъй спокойно гиздава, в леко амфитеатрално положение, тя сега има почти идилическия вид на един градец в една Швейцария, равна и безлесна, и те

мами обайно в своите успокоителни недра; хармонично извитата дъга на величавия купол на Черната джамия се дига мощно над околните сгради, без да се отрази мрачността на тоя зловещ паметник въз ясната целокупност на картината. Нищо ти не дава да предположиш метежните вихри, що фучат и реват там в душите, атмосферата от барут и омрази, която тече из въздуха.

Дали не от тази рътлина покойният княз Александър беше казал на един чужденец:

— Видите ли тая гъвка в това поле? Колко страсти там са набрани!

Отивам нататък.

Полето! Просторът! Витоша!

О, колко е хубава тая картина!

Всичко завито с бялата покривка на снега; когато слънцето лъсне свободно от лазурния си път, хиляди брилянтчета зазвездят по нея. Широкото голо поле заспало, никакъв живот не хвърля своята креслива нота в безконечния и царствен покой на тая природа. А Витоша, хубава, побеляла, величествена, вдига в небето лъскавината на ледовития си гръб. Аз я намирам много хубава в това величаво уединение, с тоя великолепно изтеглен в небето пирамиден облик — по-хубава от Алпите, които едни други се притискат в хаотическо разбъркване... Какви чудни ефекти от съчетанието на ослепяващата белина на снега с белите лъчи на слънцето! Сенките в углъбленията и падините имат сладък лазурен цвят, белите озъбени в небето чуки, залети от тоя зарист потоп, са изваяни от най-чист мрамор. Наклонните приоблачни поляни, подобно една разляна река, отражават в огледалото на леда си слънцето и пламтят от зарите му. И колкото я гледаш, повече феерията расте, обаянието прехласва очите и захващаш да виждаш голямата планина призрачна, невеществена, безплътна грамада от колосални върхове и шеметни стръмнини, длъжна на всяка минута да изчезне като привидение. Тая страшна мощ, тая стихийност обаче не ти потиска душата с тежината си, а я окрилява, а я кани към висотите, които се къпят в ефира. Витоша е символ на тайното и голямото, както

и небето и морето... Когато душата ви се почувствува издребняла в клокота на ежедневните борби на живота и осиротяла от крила или от вяра във величието, в незиблимото — погледнете Витоша! Вие ще изпитате таинствен нравствен издиг от лицезрението на мощта и пълнотата. Само за нея българинът прощава князу Дондукову турянето столицата насред тая тъжовна степ — грешка, която стратегът намира превъзходна, а естетикът непоправима.

*

Дружина млади шопкини се задават из полето. Те идат за столицата. Кога наближават, виждам, че носят две добри неща със себе си: смях и кокичета — за продан. Аз си купих кокичета, но смехът отнасят с тях си; но такъв еклив, здрав, жизнерадостен смях, щото да докара в отчаяние един социалист. И с какво право тия селянки се смеят? И мен стана мъчно — не за тях, но за менè. Аз смях р а д о с т е н от години не съм имал и при всичко това не съм станал ни по-щастлив, ни по-добър човек... Аз го не чувам и около себе си, в София. Не считам за смях онова плачевно изкривяване на лицето, болезнено обтягане зиналите уста, придружени с откъслечни звукове, които не идат по-дълбоко от езофага — уродлива маска на Квазимодо, — предизвикани от злодумни смешки; нито болният, спиртният, пресипналият кикот около масата на някоя кафешантанска Фрина, който повече прилича на барабанен бой, назначен да заглуши гласа на съвестта у нас!

*

Селянки, предайте ни и от вашата жизнерадост! Хвърлете в столицата ни, посред нравствените миазми и задухата на жестокосърдието, заедно с поезията на кокичетата и лъчите на вашия смях!

„ТРАВИАТА“

Зимното слънце биеше добре в стаята ми. Един голям златен сноп зари, широк колкото прозореца, през който минаваше, падаше наклонно въз килима и се пречупваше в един ъгъл на писмения ми стол, от което озареният къс на сукното пламваше в ярка зеленина.

Аз поканих доктора М. да се отмести на сянка, защото във време на разговора той нечувствително беше поместил стола си към прозореца и главата му, оплешивяла вече над челото, се намираше сега под правия удар на слънчовия сноп.

— Не, аз нарочно дойдох под слънцето, аз обичам зарите на слънцето. Слънцето е здраве — каза той и продължи разговора си, който имахме.

В това време на улицата засвири латерна и полека отмина.

Докторът се ослуша с видимо удоволствие в талазливите звукове на инструмента, които постоянно слабнееха.

— Аз обичам музиката, обичам звуковете въобще — каза той.

— Странно деликатни вкусове у един резач на човешко месо: зарите и звуковете! Докторе, ти очевидно си сбъркал призванието си — забелязах му шеговито.

— Нерон е гледал пожара на Рим и свирил с арфа! Едното не пречи на другото — отвърна докторът със същия тон.

— Разумява се, ще идеш довечера на концерта в Славянска беседа?

— Щях да бъда: артистът е европейска знаменитост, но се отказах.

— Жално. Защо?

— Видях програмата на концерта.

— И тя те не удовлетвори? — попитах аз, зачуден от мъчния вкус на лекаря, защото в програмата влизаха късове от най-прочутите опери.

— Имаше там операта „Травиата“.

— Толкоз по-добре.

— Аз не мога да търпя „Травиата“, отвращавам се даже...

Като видя растящето ми удивление, той поясни:

— „Травиата“ е божествена музика, тъй я наричат и русите: „божественная „Травиата“, аз умирах за нея, но вътре в една нощ я намразих за през целия си живот.

— Коя нощ?

— Аз я намразих през нощта на 30 май 1891 година и оттогава не мога да я слушам, без да ми настръхнат косите, без потръпване и ужас. Тя е свързана със страшни спомени за мене.

— Но каква е тази дата 30 май?

— Нея нощ по 11 часът ме преведоха жандарите в 3-и участък от 4-и, дето бях хвърлен от тринайсет месеца. Ти знаеш, че аз лежах в затвора по Белчевото дело?

Докторът се намръщи, па продължи:

— Трети полицейски участък беше къщата до хотел „Люксембург“ на Алабинска улица. В нея къща беше и помещението на градския съвет тогава. Часовите стражари с байонети в гърба ми въведоха ме в широка тъмна стая, дето едвам мъждееше от стената една ламбица. Захванах да мисля аз. Не беше на добро, дето ме преведоха тука: за трети участък се чуваха най-лоши работи. Нямах за лежане ни постелка, ни завивка, само едни голи дъски, покрити с прах и пепел. Въздухът вонеше от миазми на близък отворен гириз... Додето се разхождах насам-натам и събирах мислите си, през стените се чу музиката на „Травиата“. Свиреха в градината на „Люксембург“. Колкото и да бях смутен, тия божествени звукове поусладиха душата ми. Аз страшно

бях влюбен в тази опера. Напрегнах уши да чуя, да не пропусна ни най-слабия тон. От една страна, се тревожех, че ме туриха тука, в нова неизвестност, от друга страна, се зарадвах, понеже всяка вечер до среднощ щях да се разтушавам с концертите. Щях така да имам един вид другар, една жива твар, така да кажа, с която да си съобщавам чувствата и да си разсейвам мрачните мисли на затворническия живот... Помисли си: в 4-и участък тринайсет месеца цели не чух не музика, ами и уличния шум не чух, ами и човешки глас: стражарят, що ми носеше да ям, бе му забранено да говори! Когато певицата свърши, мен ми се искаше да се присъединя към ръкопляскания.

Докторовото лице се замрачаваше повече и повече; очите му паднаха на земята, той остана замислен.

— От това, което ми казваш, аз разбрах едно: че ти, напротив, имаш причина още повече да си признателен на тая чудесна „Травиата“.

Докторът ме погледна значително, като че ми казваше: „Чакай, не съм свършил още“ — и продължи своята спокойна, равна реч, каквато му беше свойствена, без риторически украшения, и която аз се мъча по възможност да предам тука с пълната простота и искреност, която я запечатваше.

— Публиката ръкопляскà с възхищение и с бис и аз се приготвих пак да слушам певачката, която трябваше да повтори. Тя запя пак операта. Ненадейно чувам нейде близко, като изпод земята, едно изохване: „Леле, мале!“ — и друг шум „бух!“, пак „леле, мале!“ и пак „бух!“ и все тъй: „леле, мале!“ „леле, мале!“ и след всяко едно — „бух!“ „Травиата“ цепеше въздуха, но аз вече я не чувах. Косата ми щръкна, пот затече по челото ми. Приближих до прозореца, който намерих забравен полуотворен — от това и гласовете дохождаха до мене. Надникнувам и що да видя? Прозорчето на избата, което гледа в коридора, наравно със земята, осветено. През него видях какво ставаше в избата, отдето идеха гласовете. Там имаше четирима прави хора — стражари, — а на земята прострян един вързан човек,

така увит с въже и неподвижен, щото, ако да не издаваше глас, щях да го взема за някой друг предмет. Тоя човек го биеха и той ревеше. Кой беше? Не познах. Като намерих този добър пост, аз реших да гледам какво ще стане по-нататък. Гнусно ми беше това зрелище на средновековни зверщини; но нямах сила да се откопча от прозореца. Потът се лееше като град. Аз очаквах същото с мене. Сега разбрах защо ме приведоха тая нощ тука. Тоя зимник нарочно бе място за инквизиция. Да не бяха забравили прозореца, нямаше и аз нищо да чуя през дебелата стена, макар че обладавам остър слух, какъвто обикновено се образува у ловците... Благодарение на тоя мой остър слух аз чувах ясно тия подземни викове „леле, мале!“ и ударите по човешко тяло. Тия удари не бяха от тояга — тоягата прави друг звук, — а от прочутите пясъчни торби, за които много бях слушал, додето бях свободен. Сега виждах с очите си и слушах с ушите си тия ужаси — вързан човек, посреднощ, под земята, да изтезават така жестоко! Главата ми бръмчеше. Усещах, като че съм в някое безизходно място, обиколен от чудовища и ужасни гадове, готови да ме разкъсат... Четири-пет минути пауза. Рекох: „Свърши се, сега мой ред иде...“ Не, пак захванаха: „бух“ и „олеле, мале!“, и страшни охкания. „Мильо! — извика един (хубаво чух, че се извика „Мильо!“). — Завържи му устата!“ Завързаха му устата. Клетникът вече не гъкна. Само звуковете „бух“ не преставаха. А в „Люксембург“ ръкопляскания! „Травиата“ трети път се захващаше и възнасяше из нощния тих въздух. И ръкопляскванията, и те ми се видяха сега по-страшни и отвратителни от скърцането на зъбите в ада. Такива страхотии и такова възхищение едно до друго! Песен и охкания, облегнати гърбом; от оная страна на зида играе пръчката на капелмайстора, отсам — пясъчната торба. Най-дълбокото варварство на две крачки от най-префинената цивилизация! Та тая цивилизация беше подигравка, богохулство, срам!... „Травиата“ ли? Тя ми се погнуси. Погнуси ми се и цяла България! Трябваше да се пролеят порои българска кръв, да легнат двеста хиляди руски тела

по нашите полета и балкани, та да бъдем честити да видим в свободна България, в столицата ѝ, в пъпа на столицата ѝ, повторение на сцени от правосъдие и варварщини на мрачните средни векове!

Докторът плюна с омерзение. Захванал спокойно речта си, той не се удържа към края, а кипна като вулкан. Очите му заблестяха от негодувание и от сълзи. Той бършеше усилено с кърпа пота по челото си, който пак бликваше, и ходеше назад-напред из тясното пространство между писмения ми стол и прозореца. Стаята му стана тясна. Той преживяваше изново страданията на оная страшна нощ.

Като си почина, той продължи:

— Настана пак малко мълчание, па се чуха стъпки в коридора. Аз треперя. Чувам, че идат много нозе и като че носят нещо тежко. Отминаха моите врата и в другата стая, отляво, строполиха на дъските нещо меко, отпуснато и тежко, като човешки труп, и се чуваше разливане вода от стомна. Никакви гласове не се чуваха. Аз очаквах да се бутне моята врата, за да ме грабнат жандарите да ме заведат в зимника. Докато чаках тъй с примряло сърце, чух слаби охкания в стаята отляво, дето стовариха нещастника. Той се окопитваше и пъшкаше, ама тъй, като човек, който скоро ще умре, който е в агонията си. Аз погледнах през резките, дето светеше. Видях човека развързан, но все прострян. Не го познах; тая физиономия не бях виждал друг път. Лицето му беше мокро от нещо червено около устата. Той беше проблювал кръв. Бяха го удряли в гърдите. Само от това може да се случи такова нещо... До заранта и през деня не чух да му се даде медицинска помощ. Поне мен да бяха извикали... Той все пъшкаше и агонизираше. Чак на другия ден доктор*** влезе само една минута при него. Аз чух, че му каза само тия думи: „Проклети сине! Тъй ти се пада! Пукни!“ И го изпсува на майка, па си излезе, без да го прегледа. Аз се възмутих! Това беше по-голямо безчовечие и от стражарското! Само в България свещената наука може да се опозори от такива характери!... Още един ден се мина и болният изчезна из стаята...

— Какво стана?

— Научих се чак после, след пет месеца, когато бях оправдан от военния съд и освободен. Той бил нещастният**, който бе арестуван по същото дело, по което и аз, невинно. Същата оная нощ и той бил приведен от други участък в тоя при „Люксембург". От участъка бил занесен нощно време в болницата, а от болницата, пак нощно време, в гробищата и закопан неопят!

Ти разбираш сега, че аз не мога да ида на концерта, дето има да се свири „Травиата".

Докторът имаше право.

ТРИ ГРЕШКИ

Всичкото общество се смееше с глас подир разказа на майора Ш. А майор Ш. беше разказал наистина пресмешна история, що му се случила в Парголово, едно от аристократическите дачни селца около Петербург.

Влязъл във великолепната градина с разкошни фонтани и чудесен шалé на княза Х., седнал на едно столче в алеите, изчукал с бастуна си и заръчал на младата княгиня М., фрайлина на императрицата, да му донесе селтерска вода! Ш. погрешно взел градината за обществена разходка, княжеския шалé — за ресторант, а князовата дъщерка — за прислужница на посетителите. Фрайлината на императрицата, като разбрала, че е българин, учтиво му посочила градината, дето може да утоли жаждата си.

— И сега се конфузя от грешката си — добавяше майорът; — а тогава, стори ми се, че се сбрах, тъй накуп, станах на топка и можех да се побера в орехова черупка от смущение и срам.

— Аз бях жертва на подобна грешка с една дама — каза господин Д... — и макар че тя не беше обитателка на Аничковия дворец и това се случи не тъй далеко, а тука, в градината, при оная маса, аз просто щях да умра от срам, през една минута само, за своята диващина и разсеяност.

— Де разкажи!

И всичките наостриха уши, готови, жадни за смях, към който ги застърви разказът на майора.

Господин Д. продължи:

— Вървяхме с доктора Л. там, из оная алея. Вед-

нага той съзря на една маса доктора Ц. с госпожата му и отиде да се здрависа с тях, което и аз направих, понеже се познавам добре с Ц., а отчасти и с госпожата му. Аз я знаех, че е другоземка, англичанка, и едвам баткаше български преди шест месеца, когато последния път приказвах с нея. Колко останах смаян, когато сега я намерих подмладяла на десетина години и че говори така свободно, правилно и изящно български, както никога не съм чул чужденец да говори!... Аз не можах да се удържа да ѝ не изкажа удивлението си и ѝ направих голям комплимент — не за разхубавяването ѝ — това би било неловко пред мъжа ѝ, макар и крайно приятно ней, — а заради прогреса ѝ в българския език.

Тя се изчерви силно и измънка някакво скромно извинение.

Мъжът ѝ стана червен като патладжан и като ме погледна с изумление през златните си очила, каза доста спокойно:

— Вие сте много любезни, но жена ми далеко не говори български език, както се следва...

Но аз не отстъпих от позицията си.

— Моля, защо толкова скромност? Госпожата владее български като българка и по-добре от българка. Моите горещи комплименти, госпожо, пак!

— Че госпожата е българка! — каза ми докторът зачудено.

— Съвършена българка: не само по езика, но и по душа, и по чувство — отговорих аз с апломб.

— Да, и аз за такава я считам — забеляза юристът, като се усмихна на жена си, която още руменееше от удоволствието, което ѝ направиха моите хвалби.

Ние се простихме с тях и продължихме разходката си нататък.

— Че ти гъркиня ли считаш госпожа Ц.? — попита ме докторът небрежно.

— Не. Защо мислиш, че я взех за гъркиня?

— Защото тя е родом от Мустафа паша, съща българка; но понеже татък има гърчоля, помислих,

че я считаш гъркиня или гръкоманка. Аз така разбрах твоите комплименти...

— Сънуваш ли, докторе? Ц. води англичанка!

Докторът се изкикоти.

— Как, ти я взе за англичанката?

— Ако да не стоеше при Ц., щях да я взема съвсем за друга, така много се е изменила в хубост и младост и наумява бившата г-жа Р-ва, вдовицата!

— Та тя е самата! Тя е госпожа Ц. С англичанката г-н Ц. се разведе преди пет месеца.

Аз бях втрещен!

Това откритие провали земята под мене. Пламнах от срам и побеснях против себе си! Моето заблуждение беше толкоз по-дебелашко и непростително, че аз се познавах с госпожа Р-ва, с чийто покоен мъж бяхме близки; па си спомних, че и билет известителен получих от г-н Ц. за повторния му брак.

Додето аз се съкрушавах и терзаех в безполезни вайкания за грубата си до неприличие невнимателност, докторът се кикотеше до дънера на една акация.

Не ми оставаше друго, ами да сторя като него. Половина час се превивахме и стискахме коремите си; но понеже привлякохме вниманието в градината, качихме се в един файтон и бягахме на полето, при „Ханчето“ чак, за да се досмеем.

— Такива недоразумения често се случват в живота, по-често даже, отколкото в комедиите и водевилите — каза Воеров, книжовникът; — най-неправдоподобните сплитания, най-изумителните фарсове и квипроквота, които костуват толкова труд на авторите, за да ги измислят, в живота се случват по най-прост начин, съвсем просто: едно обикновено сгрешаване на име, едно припознаване може да породят най-вратоломната верига от грешки... Шекспировата „Комедия от грешки“ е много невероятна, но още по-много възможна... Аз самичък преди две недели бях герой на едно ужасно недоразумение, от което Молиер би се възползувал за една гениална комедия.

— Воеров, разкажи!

— Дойде при мене Дуков и ми каза, че доктор

Шумков ни кани на чай вечерта по девет часа. С доктор Шумков се познавам лично доста добре, но никога у дома му не бях ходил и със семейството му се не познавах, та ми беше неловко да се възползувам от това интимно приглашение. Но Дуков настоя, защото обещал, и Шумков ще ни чака, па и вечерта ще ни бъде една от най-приятните в средата на това любезно и образовано семейство. Доктор Шумков желае особено да говорим по литературата: ако и сам да пише малко, но той силно се интересува от книжовни въпроси. И госпожата му е образована жена. Облякох се вечерта прилично и когато да тръгна към доктор Шумкова, получих записка от Дукова, че му се случила пречка, но аз непременно да ида и сам у Шумкова, който се е приготвил и ни се надява, и да го извиня. Помислих малко, реших да ида. Неприлично щеше да бъде ни един да се не яви от нас; после и не знаех де другаде да прекарам вечерта.

Господин Шумков заварих, че четеше вестник. Той ме прие твърде сърдечно, изказа ми удоволствието си, че ме вижда, представи ме на жена си, която намерих парадно облечена, като че ще излиза! Аз извиних господин Дукова и Шумков изрази съжаление, защото доста добре се познавали с него. Разговорът ни отиваше занимателен, времето минаваше неусетно. Госпожа Шумкова е прелестна и умна жена, с прости обръщения; една атмосфера от фамилиарност и сърдечност цареше около мене в тая къща, дето влязох почти чужденец. Поднесоха ми хубаво червено чирпанско вино и мезе — копривщенска луканка. Чай не пихме, при всичко, че „на чай“ бях викан. И други отстъпления от програмата забелязах: щяхме да приказваме повече за литература, но на нея само минутно се спряхме, и то на юридическата — вие знаете, че доктор Асен Шумков взема участие в някои юридически списания. Но това не попречи на занимателността на беседата, озарявана от приятната и умна намеса в нея на милата домакиня. По единайсет и половина часа аз станах и си взех сбогом, като благодарих домакините за любезността; те ми се издължиха с подобен-же ком-

плимент и с признателност за сторената тям чест. Доктор Шумков прибави даже, че се „фелицитира“ за моето посещение, защото инак — рискували да скучаят досега в театъра, задето взели билети. Аз се посконфузих и на моето извинение, че съм побъркал, и той, и тя протестираха и повториха поканата си и друг път да заповядам. За господин Дуков не споменаха.

Ето как прекарах вечерта си у доктор Шумков.

Слушателите се спогледаха разочаровани.

— Че какво особено има тука? Каква работа има Молиер в твоето приключение? Най-обикновеното и банално посещение, каквито стават хиляди в София! — извика Петров.

— Чакай, Петров! — забеляза му един.

Няколко души вече се кискаха... Вероятно, разбраха що следва.

Воеров ги погледна ухилен и продължи:

— Развързката завчера стана. Завчера се видях в „Славянска беседа“ с Дукова и му разправих как приятно съм преминал у доктор Шумкова. Току-що приказвахме, приближи се до нас един висок, черноок, слаб господин, подаде си ръката Дукову, па като си я подаде и мене, представи се и се назова: доктор Шумков! Разбирате? Иван Шумков — доктор по филологията! Той изказа радост за познанството си с мен, покани ни на чай — когато обичаме да идем с Дукова — и го смъмра, че го излъгал и не удържал обещанието си да му иде с мен оная вечер.

Аз и Дуков се погледнахме втрещени. Види се, той ме взе за голям лъжец или умопобъркан; а аз се взех за най-нещастния дурак на света.

В един миг ми стана ясно всичко, що ми се видя странно и тъмно у Шумкови, юриста, който съвсем не е очаквал гости тогава.

Преди да дам време на Дукова да пошушне, побързах да го извлека навън и надали някога такъв омерически смях е гърмял из стълбите на „Славянска беседа“...

Дигна се общо кикотене с преплитане глумливи

забележки, което привлече вниманието на околните маси, както и на публиката, що се разхождаше.

Господин Д., героят на втория разказ, стана, като каза:

— Виждам, че минават г-н и г-жа Ц. Да ида да искам извинение, че излязох пред тях такъв дивак!

— А аз ще ида да питам Шумкова II, който се задава, видял ли е по-голям от мене? — каза Воеров.

Весели смехове ги изпращаха.

БЪДЕЩИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН „КРУЖОК“

Литературните „светила“ в столицата правеха интимно събрание.

Пръв път една стая в София виждаше с гордост между четирите си стени десетина души писатели, без никаква примеса от други съсловия.

Да, само кандидати на славата!

Най-после ледът се беше пукнал, преградата бутната и всичките тия господа си долепяха лактите, гледаха се в очите, слушаха си думите, събрани под един покрив в материално и духовно общение.

Професионалните завистни, нервозно раздразнените самолюбия, глухите омрази и неумолими злопожелателства и дребнавости бяха отстъпили място на дружни и братски отношения. Еснафът се укроти! Сякаш една атмосфера от топлик и искреност се въдвори тука и свърза тия непримирими елементи.

Музолюбивият господин Пенелов с цената на големи усилия и убедителност беше успял да всели взаимно доверие у тия враждуващи звезди на литературния небосвод на България и да ги привлече у дома си.

Той пръв беше направил това чудо и се намираше във възторг от сполуката.

За тия еженедели четвъртъчни литературни събрания той доброволно даваше къщата си, гостолюбието си, чая си, усмивките си...

Той би сторил и по-голяма жертва за славата да стане домът му един вид български „Хотел Рамбуйе“!

*

Разговорите отиваха твърде оживено. Естествено, темата им беше книжнината.

Говорѝ се там по всички съвременни явления из умствения живот на столицата, докоснаха се едно по друго до най-последните творения на всеки едного от присъствуващите събратия-писатели и единогласно ги похвалиха.

Стана едно разсипничество от комплименти.

Много талант, сила и изразителност найдоха във високомузикалните и звучни стихове на поета Кушаева.

Забелязаха голямата задушевност и искрено чувство в новата стихотворна сбирка на Верилова, „българският млад Хайне".

Възторгваха се от мраморната пластика и буйност на фантазията в прясната поема на елегантния Чучаргова.

Произнесоха се много ласкателно за чистия език и висока художественост в разказите на Дурманджиева, когото нарекоха „нашия Гогол".

Превъзнесоха философската дълбочина у доктора Джан-Джана.

Висотата на новата драма на доктор Дигонорова.

Тежестта на логиката и аргументацията на младия критик Правдова.

Лекостта в изложението на романиста Драйчева, новия роман на когото сравниха, по психологическата вярност в изображение на страстите, с Хюговия „Notre Dame de Paris" ...

И тъй нататък ...

Любезностите взаимно се сипеха, венците валяха, симпатиите се укрепяваха от упойния дим на тамяна на сладките речи; домакинът слушаше и гълташе възхитен тая хармонична музика, запята при пáрата на ароматния му чай.

*

Към единайсет часа първи станаха да си вървят поетът Кушаев и драматургът Дигоноров.

— При всичко това, нека си кажем правото — подзе Чучаргов, когато горните двама излязоха, изпращани от домакина; — няколкото качества, които признахме на Кушаева, не могат да загладят много други недостатки в стиховете му. Аз ги намирам доста тежки, даже скучни.

— Това е вярно — отзоваха се повечето от присъствуващите.

— Главното, което липсва в поезията му — обади се Правдов, — то е животът, душата ... затова неговата поезия е мъртва поезия.

Излезе, че всичките са съгласни по тая точка!

Доктор Джан-Джан си заби желязната кука в месата на драматурга Дигонорова:

— Дигоноровата драма не е лишена от известни, тъй да се каже, неща ... Но напразно ще търсиш там драма: сухи диалози, водени от хора на кукили ... Пародия на драмата ...

— В това отношение доктор Джан-Джан е прав — потвърдиха всичките; — Дигоноров е слаб драматург.

— Даже нищожен! — изръмжа из ъгъла си Хайне и разля чашата си.

Казаха лека нощ и си излязоха други двама писатели: Драйчев и Дурманджиев — романистът и популярният разказвач — „нашият Гогол".

— Стана дума одеве за новия роман на Драйчева и видях, че всички го високо оценихте — подзе Правдов; — колкото за мене, аз не мога да си обясня секрета на незаслужения успех на това творение... Героите са обрисувани бледни, фабулата е неправдоподобна. Впрочем, аз не съм го чел още ... Чучаргов! Какво собствено има там за препоръка?

— Аз не съм го чел ... но ми казаха други: дървена работа ...

— Но защо го хвалят?

— Умствена незрелост и безвкусие у нашето общество ... Печален факт! — забеляза строго доктор Джан-Джан, като си дръпна дълбокомислено прошарената дълга брада.

— Колкото за Дурманджиева, не можем да му отречем дарбицата на популярен разказвач — из-

дума Правдов, — но този човек решително няма ни литературно развитие, ни естетика. Неговите хиляди пъти повтаряни все същи фрази го правят несносен, а безчислените му върволици от многоточия уморяват ти очите...

— Той краде! — забеляза Верилов поетът.

— Да, краде, страшно краде — потвърдиха и другите.

— Кой го нарече Гогол, този бос литературен кърпач?

Това страховито развенчаване на отсъствуващите хвана да плаши присъствуващите. Охотници да си вървят нямаше. Но Верилов поетът се престраши и си взе сбогома.

— Симпатичен талантец е този Верилов — забеляза Чучаргов, като си поглади плешивата лъскава глава, когато чу стъпките на Хайне низ стълбата, — само че стихът му е измъчен и пресилен, а езикът му даже изнасилен... Като го четеш, сякаш че ходиш из турски гробища... Това е мое мнение, впрочем...

— И чувствата са търсени у него, тоест фалшиви — вмъкна друг предпазливо.

— Той е безнадежден... — пошъпна доктор Джан-Джан мрачно.

*

Оставаха петима души само. Всеки очакваше да тръгне последен.

Домакинът се не върна в стаята. Вероятно дойдоха му гости в другата.

Влезна Чучарговото слугинче и го повика да си иде у тях, че господарката била легнала вече.

Чучаргов се навъси и каза на слугинята да й каже да спи, а той веднага иде.

Другите се спогледаха знаменателно: те предвкусваха сладостта на новото пиршество, което Чучаргов готви за тяхното злодумство.

Чучаргов се чешеше по врата и не ставаше. Разговорът вехнеше.

Доктор Джан-Джан с твърде спокоен вид и уж случайно подсети Чучаргова, че у дома му го чакат.

— Знам защо е: няма да бяга... Не ми се оставя приятната беседа — каза той и запали ново цигаро на свещта.

Другите крадешком го изгледаха свирепо.

Доктор Джан-Джан погледна часовника си. На челото му се появиха три прави бръчки, прилични на Ж. Той видя, че е закъснял повече, отколкото кроеше. Той имаше тая нощ да свърши една срочна работа.

— Предлагам — каже — да си отидем вече, един часът минава. — И той стана.

Но другите не мислеха, че е толкова късно, па очакваха и Пенелова, за да вземат сбогом.

— Noblesse oblige — забеляза Правдов.

— Аз се вече и тъй разсъних — каза Чучаргов.

— Ние ще те стигнем — издума нетърпеливият публицист Гулев.

Доктор Джан-Джан с усмивка на устата и с ярост в душата си ръкува се и излезе.

Пръв взе думата Чучаргов.

— Какво мислите, господа, за доктор Джан-Джана? Той даваше надеждица едно време, а излезе един ялов педант и надута пуйка... А даваше надеждица. Тоест — това е мое мнение...

— И доста справедливо — обади се Гулев.

— Кой го нарече в списанието Нов зрак „гений“? На подигравка, вероятно?

— Не беше на подигравка: той сам бе написал статията и турил Х. Аз положително знам — каза Петровски, верен приятел на доктор Джан-Джана.

Изсмяха се.

— Петровски знае всичките му тайни — забеляза Чучаргов. — Доктор Джан-Джан е грандоман, какъвто никоя лудница не е видяла... Болен е бедният човек, а можеше от него да излезе нещичко... Но, господа, не е ли време да ставаме и ние?

И Чучаргов стана.

Той веднага се разкая за това прибързване, защото останалите не мръднаха. Нямаше какво да се стори: той се покори на съдбата си.

Когато стъпките му по стълбите се изгубиха, Гулев каза:

— Не знам за какво намерихме одеве новата поема на Чучаргова превъзходна! Това беше просто умопомрачение. Сега, като размислям, дохождам до убеждение, че това е само набор от думи, без капка чувство! У тоя човек сякаш че има в гърдите му не сърце, а възглавница. Тая поема е една първокласна бездарност.

— Бездарност... — повтори устата на Черновича, задрямал вече.

— Аз никога не съм виждал в него, освен един словоизвергател — каза Правдов.

— И пуст ритмоплет — допълни Петровски.

Очевидно всичкото общество беше съгласно и тука. Пълната хармония в мислите и чувствата продължаваше да царува в недрата на това интимно събрание от кандидати на безсмъртието. Подир доктор Джан-Джана Чучаргов най-страшно си изпати, задето изтезава търпението им.

Скоро Правдов ги остави.

И него заклаха.

Останаха троица: поетът Гулев, новелистът Чернович и филологът Петровски.

Никой не си отиваше.

Напротив: новелистът задряма пък на свой ред, а филологът се залови да изчете новия брой от вестника Е д и н о м и с л и е, голям като чаршаф.

Гулев се възползува от психологическия момент, каза им „сбогом“ и си излезе. На прага обаче той крадешком погледна назад и се успокои: Черновичдремеше, Петровски бе уврял нос в чаршафа.

Едвам стъпките му се изгубиха по стълбите... двамата господа се погледнаха...

Бедний Гулев, я да се върнеше да послушаш!

Не, по-добре спокойствувай! Лека нощ.

Петровски и Черновичизлязоха заедно, след като хвърлиха с удоволствие поглед в стаята, в която не оставаше никой след тях.

Така се свърши тая знаменита литературна вечер — първата и последната в столицата!

Защото на следващия четвъртък засладилият еснаф намери Пенеловата вратня под ключ!

Пенелов беше ги подслушал!

ЕДИНСТВЕН ИЗХОД

Той предаде!

Той предаде приятеля си.

И приятелят му загина на въжето.

Цена на предателството беше няколко шъпи злато и отварянето нему вратата на България.

Той тури златото в пазвата и потегли за отечеството си — когато още тялото на жертвата се люшкаше на въздуха.

Той потегли за отечеството си вместо към някоя върба...

Юда беше по-чувствителен.

Злодейството беше извършено тайно и хитро; парите бяха дадени и получени в тъмнината и без да произвеждат звън. Затова той си каза: „Никой не видя, не чу; само един ще сети и може да обади, но гробът не говори. Тайната е пълна. Да вървя в България."

И той влезна в нея.

Веднага той потрепера. Оная мъртва дрипа, която дотогава плуеше в гърдите му безгласна и безжизнена, разшава се ненадейно. Умрялата съвест оживя, тоест стана гузна. Тогава предателят си помисли: „Когато отида там, задето съм тръгнал, мене ще ме срещнат хиляди въпросителни погледи, хиляди изкусителни запитвания, хиляди двусмислени подмятания. Аз трябва да се приготвя да отговоря храбро, аз трябва да изляза по-бял от снега, по-чист от кристала. Нека гледам очите право в очите, на дързостта ще противопоставя безочливост. Аз убих, за да живея, и искам да живея."

Това размишляваше умът му. И съвестта каза: да!

И се успокои.

*

В столицата той намери мъртва пустиня около себе си.

Обществото го не позна.

Ни една ръка не му се протегна; ни една дума не му се продума, ни един поглед не посрещна неговия.

Никой не искаше отговор от него.

Защото отговорът всеки си го беше дал в душата, присъдата беше подписана, той беше осъден без съд, без формалности, без свидетелски показания и протоколи; без обръщане към никой член от углавния наказателен закон — понеже от всичките престъпления най-низкото, най-отвратителното, най-гнусното, най-жестокото — предателството — не се наказва от тоя закон, който го не предвижда и не признава!

Обществената съвест съди по своя кодекс, често съвсем различен от писания. Нейната присъда не подлежи ни на въззив, ни на утвърждение. Тя е страшна, неумолима, невидима, непогрешима, като удара на съдбата.

Той, нещастникът, срещна стари познайници от детинство, приятели от младежките увлечения, другари от епоха на страдания, когато са заедно делили скърби и горчивини, той позна всичките — ни един не го позна.

При срещата му те изчезваха, изпаряваха се, кой знае как и де, живите бягаха от него като от един чумав, улицата пустееше.

Той срещна сродници, братя даже: кръвта в тях не проговори и те отминаха!

Няколко пъти само той се осмели да протегне ръка, която увисна на въздуха.

Той се чувствуваше сам, чужденец, уединен, като в безмълвието на гроба, сред тая людна столица. Той чувствуваше, че го обикаля една мъртва атмосфера, радостите и тъгите на човечеството не про-

никваха до него през тая дебела стена от лед и презрение, той присъствуваше, отвержен и непричастен, на хармонията на живота.

В тая страшна тишина той ожадня за човешки глас, обърнат към него. Той би с радост чул думите:

— Подлец! Предател! Мерзавец!

Но той нема́ ни един път това свирепо удоволствие.

Да, той ги чуваше, но из въздуха някак, в пространството, те ехтяха в далечините на хоризонта, те бръмчаха близко някъде, в главата му! Той виждаше хилядите невидими погледи, гневно устремени срещу него, юмруците в негодувание стиснати, устата с отвращение изкривени, като да пуснат въз него един потоп от храчки.

Той се давеше в един потоп от позор.

Тогава той се обезкуражи.

Съвестта като хиена, която ръфа алчно сплутите меса на труповете, които разравя, заглозга и закъса с острите си зъби сърцето на тоя нравствен труп.

Настанаха ужасните страдания.

Страдания безконечни, не само за това, че нямат мярка, но нямат и свършек. Той не виждаше края им, той не знаеше лека им, той не обхващаше силата на лютината им... Светът беше тесен за него, за да би намерил потулен кът, дето да го забравят страшните мисли и да забрави. Да би можал, би минал на друга планета. Да би можал да изтръгне с ръцете си всичката своя вътрешност, утробата и сърцето, гнездото и пищата на ужасния демон, що го мъчеше!

Обади се у него една страшна нова потребност, която беше едно ненаименуемо страдание: да види гроба на о н о г о в а. Една нощ той изчезна от къщи, без да знаят къде е, и заранта рано се върна дома си с дрехи, зацапани с кал и пръст: на коленете на панталоните му стояха големи петна от мокра земя, по които бяха лепнали треви, като че е коленичвал на някоя мека и ровка почва тревясала... а очите му бяха хлътнали дълбоко и погледът беше замаян... През деня пазачът на орландовските гробища разказвал, че гонил нощес там някой непознат човек, който му се сторило, че е дошъл да краде кръ-

стове от гробовете... Бедният окаяник! Той не виждаше избавление от този ад.

Нима́ вечният ад се захвана още сега за него?!

*

Един ден минаваше из една улица — той все из крайните затънтели улици ходеше, дето човешките лица не бяха така ледено жестоки, понеже рядко някой минувач го познаваше в такива улици.

Случайно тоя ден беше годишнината от мъченическата смърт на жертвата му. Улицата беше „Погребалната улица".

Там срещна една госпожа на кола, в жалейни дрехи.

Той позна тази тъжна, благородна госпожа и приближи към колата ѝ с наведена глава.

Тъжната госпожа, като го съзря, и тя спря колата!

Той поиска да подаде ръка, но веднага я спусна уплашен, както я бе спуснал толкова пъти досега, като мъртва.

Той проговори с безнадеждно плачевен глас:

— Милост, госпожо, поне вие ме смилете... Злочест съм! Простете!

Госпожата му продума тихо (пръв път му продумваше жив човек от толкова време):

— Господине, една само добра дума съм в състояние да ви кажа, само един благ съвет мога да ви дам: умрете!

Тя климна с глава жално и колата отминаха напред.

Тая тъжна, благородна жена, тая милостива душа беше майката на мъченика: тя му беше правила помен на гроба за годишнината.

*

Думата „умрете!" беше едно откровение за предателя. Страшният товар се смъкна от гърба му, той едвам днес сети, че имало изход — единствен из-

ход — за него из това море на нечовешки страдания, от тая стихия на безчестия и позор, която беше за него животът.

Смъртта!

Сиреч отървяването от себе си.

*

През нощта един гръм в стаята му разбуди съседите на неговата къща. Дигна се тревога — полицията разби вратата му.

Той лежеше на пода с продупчена глава от куршум; из устата му бе бликнала и се съсирила кървава струя. Очите му, изцъклили, гледаха равнодушно и неподвижно.

На стола стоеше отворено писмо.

То беше изповедта му пред бога и пред човеците.

Тая изповед, назначена да излезе наяве пред цял свят, биде скрита!...

Така умря тоя предател!

Обществената съвест биде отмъстена.

Обществото наказа.

Защо то не употребява често тая своя всесъкрушителна, унищожаваща сила? Защо то не дига ръка да ударя по-често? Защо то не упражнява винаги, със същото еднодушие, своето божествено право?

Може би на тоя час позорите да бъдеха по-малко!

НЕОСТАРЯЛА

Дал ме помни мой любезний?
Дал ме мисли и жалей?

Първото дихание на есента е хвърлило покривало от увехнала замисленост въз природата. Тя не е още тъжна, но става замислена. Витоша, строга, с потъмняла, почти жалейна зеленина, която на места ударя на червено, мълчаливо издига в един куп вълнисти, гъсто напластени облаци своето навъсено чело; полето — излиняло, изрусяло, като един извехтял килим, някога зелен — мълчи или дреме. Младата акацийна горица на пипиниерата, попръскана с жълти златисти петна, унило се тъмнее всред пустото поле, учудена от умълчаването на своята самотия... А вечният Мусала показва в кръгозора своята чука с два върха, като Олимп, цял засипан с новия сняг... Сладка меланхолия, тиха, безименна тъга вее от тая картина.

Есен.

Когато приближавах към гигантския кък стена, старовремска развалина, изправена като една зазидана триумфална арка сред отколешни гробове, една песен екна:

Дал ме помни мой любезний?
Дал ме мисли и жалей?

Две моми се задават отляво из пътеката, що слазя от Курубаглар. Те вървят хванати за ръце и пеят. Някак неприятно-фалшиво се озовават на ухото тия

блудкаво-сантиментални стихове, постоянно същите повтаряни, с блудкавата си мелодия...

Дал ме помни мой любезний?
Дал ме мисли и жалей?

Момите произнасят: ж е л а й... Те приближават и влазят в моя път и отминуват напред към града, все пеешком. Бедни девойки. Отсамната, високочка, в цветна вехта роклица, в дясна ръка с една раздърпана омбрела и с една китка, върви стройно и напето, щастлива от чувството, че е млада и че ходи сред това свободно поле; другото момиче е по-ниско, в черно износено облекло, което личи, че е минало на снагата му от някоя друга — по-висока и по-пълна. То е хромо, но се ползува хитро от положението си да скрие по възможност тоя недостатък, като се тули зад другарката си. То обаче често се извръща, защото има лице доста мило и приятно. То няма омбрела и носи само китка, каквато и другарката й, от закъснели полски диви цветя.

Дал ме помни мой любезний?
Дал ме мисли и жалей?

И аз слушам тия стихове от песента, които продължават да се повтарят. Тая песен, една от безбройните истерически-въздихателни любовни песни, които някога наводниха България, прослужила честно службата си на поколението, на което аз принадлежа, одъртяла, завехтяла, продължаваше да служи за разтуха в младежките му мъки и блянове и на новото поколение! Но какво от това? Нейната старост не бърка на двете девойки да изливат чрез нея прилива от чувствата си и свежата поезия на младостта. И есенната меланхолия не хвърля никаква сянка в празника на техните пеещи сърца. На тия дрипави, сиромашки създания стигат няколко думи, случайно уловени в паметта им, за да огласят простора с ликуването на жизнерадостното усещане на битието. Критиката и мъчният вкус са печален дар на разочарования или преситения живот. Стигат им

няколко одърпани полски цветенца, за да накичат с венец сиромашията си и надеждите си... Колко малко трябва на младостта да бъде щастлива и да изкаже това!

Бой, бой искаме ний,
да се борим с врага зли...

Неколцина войника се задават от циганската махала, за да минат по стария римски мост. Ратната песен звучи грубо и свободно, пръска някакво усещане от здраве, сила и юнащина. Тази песен е поистинска. Двете песни веднага млъкват при самия мост и двете млади дружини се сбират. Момите потъват сред марсовците, радостни кикотения, шеговни чуруликания, размесени с дебели мъжки гласове: една минута неспокойната купчина оглашава предвечерната тишина на полето, позлатена от един откраднат презоблачен поздрав на слънцето от върха на Люлин планина.

От моста се разделиха. Хромата кокетка и другарката й нямаха вече китките си... Те не пееха вече, но продължаваха много пъти да се извръщат към отминалите юнаци, които може би отнасяха заедно с китките и друго нещо от тях... Едно късче от сърцето?...

Кой знае...

Девойките се изгубиха в една улица и скоро подир тях — и спомена им.

Но цялата вечер следваха да ми се счуват ония два стиха, които сега добиха неизразима сила, свежест и поетичност, и с такава сладостна, тиха скръб звучаха на душата ми, и така тъжно, тъжно...

Ох, тая меланхолна есен!

ПАМЕТНИКЪТ

При голото и безводно село Горна баня, в едно стръмно долче, шуртеше изворче.

Това изворче, едничкото, което даваше бистра студена водица на селяните, благословия и благодат божия на тая изсъхнала и ожадняла почва, добри хора, преди векове още, бяха го подградили с камънаци и му закрепили дървено улейче, за да шурка водицата в стомните и ведрата на напети моми и невести, които слазяха в долчето да ги напълнят по една наведена пътека.

Идеха вечер и младите воловарчета да поят сиви волове и да закачат мили девойки.

И шуртеше веселото чучурче непрекъснато, дълги години и векове радваше селото и прохлаждаше местността.

Никой не искаше повече от него, освен все така да тече в долчето си, да чурулика, бъбли и пее.

*

Един ден от София мина тука един учен човек. Той спря файтона си на високия бряг, погледна чучурчето презрително и си каза:

— Защо тая вода да извира тъй ниско? Тя е избрала много зле мястото си. Този дол е несгоден и пътеката е хлъзгава. Да дигнем водата високо и да я заведем на по-добро място.

И върна се в министерството си и написа дълбокомъдър доклад от четирийсет листа, с който предла-

гаше да се поправи грешката на природата, която, очевидно, не е имала инженерски диплом, и да се махне изворът из долчето, така просташки и неестетически подграден.

Уважаемият финансов министър, винаги грижлив за естетиката на нещата, а особено за хълбоците на горнобанянки, одобри предложението и натовари ученият човек да вземе извора из дола и го пренесе сред селото.

*

Оттогава се почнаха страданията на бедния извор, наруши се идилията на самотията му, прокуди се поезията му.

Спуснаха се рояк копачи и зидари, въоръжени със сечива, и очилати инженери, натъпкани с архитектски знания, последвани от цял арсенал хидравлически уреди и инструменти.

И захвана се копан, рушене, градене! Възцари се глъч и движение в мирното дотогава долче, приятен затул на задирките и любовните срещи на младите... Изпълни се бедното долче с трескав шум, заехтя от удари на сечива, от префинени попръжни и научни термини.

И заградиха от вси страни водата с дебел зид. Пленената вода клокочеше, пъшкаше жаловито в своя каменен затвор, като вдовицата на майстор Маноля.

Само сред покрива оставиха една дупка — едно прозорче на гроба.

Побиха там една висока, черна чугунна тръба, из която водата беше длъжна да се изкача, за да я заведат през други тръби там, дето трябваше.

Работата кипеше в пълния си разгар, науката изнасиляше законите на природата, ученият човек от финансовото министерство тържествуваше и една струйка злато постоянно течеше посредством един невидим улей от торбата на софийското ковчежничество в кесията на дипломирания човек.

И работата кипеше. Долът бе буквално удавен от архитектски познания, от хидравлически уреди, от

оръдия за измерване и нивелация, от обмислени планове и тънки калкулации; въздухът наоколо бръмчеше от рояци специални думи, технически термини, научни мъдрословия.

Една нощ водата, вместо да хвръкне из комина, дръпна се в земята и се изгуби!

Тя се бе уплашила от толкова ученост!

*

Печално и безмълвно стърчи сега чугунната тръба в оглушалия дол. Духовитият отшелник на Горна баня г. Ш. нарича сега тая тръба „Паметникът"!

На какво ли?

ЗА МОЯТА СИ ЧЕРГА

(ШАРЕНИЯ, КОЯТО МОЖЕ И ДА СЕ НЕ ЧЕТЕ)

Преподавателят г. Х. ми каза една вечер в сладкарницата:

— Желаете ли да прочетете нещо, което сигурно ще ви интересува?

— Какво е то?

— Оценки на едно ваше произведение, на Митрофана.

— От кого?

— От моите ученици. Митрофан им се зададе като литературна тема за встъпителния екзамен... За вас ще бъде крайно любопитно да прочетете двайсетина разбора върху вашето произведение, написани едновременно — вътре в два часа срок, — без да имат повестта пред себе си и без да са знаели предварително, че върху нея ще трябва да пишат.

Аз изказах учудване, защото беше съмнително дали всички, подложени на тоя вид изпит, са я чели...

Преподавателят се усмихна:

— Чели са я всичките...

Няма да скрия, че ме погъделичка това внимание, направено на едно мое чедо, отдавна заровено от мене в плесента на забравата...

Аз поблагодарих Х. за любезното обещание да ми прати критическите разбори на младежите и се разделихме.

*

На заранта аз приех от един разсилен тлъст пакет с книжа. Разтворих го и намерих в него осемнайсет тетрадки.

Повечето ръкописи бяха писани с молив; имената на авторите им бяха прилежно изстъргани.

Прочитането на тия книжа ми донесе извънредно удоволствие — смесено с известно вълнение. Аз вникнах като през прозорче във вътрешността на двайсетина ума, в склада на мислите, в мировъзрението, в развитието, в литературния вкус, в силата на съжденията, в кръгозора на тия млади умове още във формация, които издаваха присъдата си над повестта и автора ѝ.

Повечето от тия присъди, благоприятни, някои даже твърде ласкателни за тщеславното човече на това последния, различаваха се една от друга по гледните точки, както и по слога, по вникването, по приемите на писането и сполуката на изложението, по заключенията; по езика, по външностите, по формата на хартията даже, по писмото и буквите.

Една галерия от умове и характери — защото графологията е вече сестра на психологията, — галерия колкото разнообразна, толкоз и поучителна — за мене.

По тоя начин аз се улучих в странното положение на подсъдим и съдник, на изследуем и изследовател; и докогато те анализуваха творението ми, аз анализувах умствения склад, духовния мир на членовете на моя ареопаг.

А как анализуваха те повестта ми! Нищо не оставиха незасегнато, разчепкаха я от всички страни! Обърнаха наопаки. Дормидолски с двете си бради, Митрофан Дакито с корема бяха подложени на инквизиция под критическите топори на тия новаци и непривикнали анализатори на духовни създания. Характерите на героите, тенденцията на писателя, възпитателното значение на повестта, правдоподобността на сюжета ѝ, обилието на хумора ѝ, отношението ѝ към действителността — всичко определено, казано, съдено! Какво разнообразие на възгледите! Каква

шеметна пъстрота на изводите и заключенията! Какви противоречиви становища!

Само в едно всичките тия разбори бяха съгласни, солидарни, единодушни!

Само на една точка те се намираха в пълна хармония.

Именно: че Митрофан и Дормидолски са много или малко московци, които са приели българско поданство и облекло и се побългарили окончателно.

Или по-просто казано: разказът е бил откраднат посред пладне от Гоголя и побългарен от неделикатния автор.

Да. И всичките тия осемнайсет ръкописа, все къде края, в един хор повтаряха, в разни форми и вариации, същото:

— Московци! Московци! Московци!

Бяха си плюли в устата.

*

Понеже на следващия ден, при виждането ни, г. Х. ми отговори, че мога да се ползувам, както обичам, от ръкописите, аз улавям случая, за да приведа тук предметните пасажи буквално и по градацията на силата им. Това няма да бъде съвсем безинтересно за читателя.

Един ръкопис казваше:

„Наистина, че идеята на поменатото произведение е заета от Гоголевия Ревизор, но тя е тъй приспособена към нашия особен национален бит, щото е почти оригинално българско творение..."

Друг: „Мене ми се вижда тука едно силно подражание — ако не на всички места, то на повечето — на руския писател-хумурист Гогол..."

Трети: „Тук има сцени, които Гогол описва в своето съчинение „Скарването на..." — забравил съм имената: — те са двама комшии помешчици в едно руско затънтено село."

Четвърти: „Тази повест е почти същата (??? Молим, приятелю!), както е Гоголевата комедия Ревизор, но приспособена на български характер..."

Пети: „Митрофан и Дормидолски е една сполучлива комбинация на Ревизор и Повест о том как посорились Иван Иванович и Иван Никифорович, от Гоголя. Тази комбинация е пренесена на българска почва през 1878—1880 г., по времето на формирането на България...“

Шести: „Макар че езика в повестта е превъзходен, самите действуващи лица с чисто български колорит — идеята за самата повест не е чисто В-ва. Сюжета е вземен от Ревизора и повестта за скарването на Ив. Ивановича и Ив. Никифоровича.“

Седми: „Мене ми се види (втеляваш се, приятелю, че ти се види: аз знам, че си напълно уверен!), че това е повече подражание на Ревизор от знаменития руски писател Гогол и почти сполучливо побългарен.“

(Mersi!)

Осми: „При създаването на тази си хумористическа повест В. е бил непременно под влиянието на всеизвестната комедия от Гоголя: Ревизора. Сюжетът й, значи, заимствуван, но не може да се каже, че липсват и оригиналности.“ (Аз съм дълбоко покъртен.)

Девети (Този от началото още ме закаля!): „Повестта, която е тема на настоящето ми разглеждане, всеизвестната хумореска на В-ва: Митрофан и Дормидолски, написана по подражание на Гоголевия Ревизор, е едно произведение и пр....“

Десети: „Повестта Митрофан и Дормидолски, аз съм принуден, макар и с голямо съжаление (де, де, дяволо!), да кажа, че тя е едно близко подражание Ревизора на гениалния Гогол!“

Дотука — снизходителните бележки, доброжелателни мъмрания...

Сега вече идат по-суровите присъди, безпощадните удари, топорите! Но какви топори!

Единайсети: „Но, повтарям: при всичката талантливост на тая повест и непостижим хумор тя е едно копие от Гоголя и — като всяко копие — не е оригинална... Прочее, няма голяма цена!“

Дванайсети: „Трябва обаче да се признае, че Митрофан и Дормидолски е един изкусен плагиат, но на който, при внимателно взиране, познава се фалшивостта и белите конци, които го скърпят. В-в е за осъждане.“

Тринайсети: „Митрофан и Дормидолски са една литературна кражба и руската народност на Дормидолски и Дакито, дори и на Бейката, вади очи!...“

Ах, ти, чародеецо!

Четиринайсети: „Подир всичко това нека кажа, че всяка кражба е осъдителна; но кражба, която се извършва върху благодетели, е възмутителна! В-в обра литературата на русите — не стига, дето си дадоха кръвта за нас!...“

Не, това е просто умилително!

Петнайсети: „Но главната вина на автора състои не в това, че е откраднал сюжета и лицата от Гоголя —, крал е и Любен, — а че е обезобразил гениалния руски списател. Не можеше ли просто да го преведе на български?!...“

И аз сега виждам!

Шестнайсети: „Удивително е до каква степен е дошла рабската подражателност у такъв един списател с въображение като В.: той е вземал на Гоголя даже и имената: така, Дормидолски се зове Иван, както и двамата Гоголеви герои: Иван Иванович и Иван Никифорович!...“

Това е страшна улика, признавам: чуло ли се е в България да има Ивановци?

Седемнайсети: „Любопитно е, че В. нито си е помислил, че може да има българи, които през плет поне да са слушали за Гоголя. Нашият симпатичен списател нека си спомни пословицата прочее: „Чуждото и на Великден се взима назад...“ Впрочем всичките съчинения В-ви са подобни копирания от руски!“

Тъй, тъй: добий кучката, като си я забил!

Но осемнайсетият ръкопис цял се ограничаваше в тия думи:

„Митрофан и Дормидолски е една жал-

ка пародия на гениалния Гоголя, която не възбужда смях, както мислят някои, а дълбоко възмущение. Светотатството се не съди, а се презира... Отказвам се от разбора!“

Този е най-красноречив!

Липсваше само едно още: бесилото в Черната джамия!

Сега аз си обясних царствуващото единогласие в това твърдение. Симпатичните тия млади хора, като говореха за Гоголевата комедия и повест, клеветяха се немилостиво. Естествено, почти всичките не бяха чели Гоголя. Инак нямаше да твърдят тия чудовищности. Те прегвачваха само по разни начини проповядваната от учителите им легенда, че Митрофан е подражание на Гоголя. Аз не казвам лъжа, а легенда — защото, ако не беше достоверна и спорна, във всеки случай — беше приятна...

Тая легенда се е затвърдила и вън от училищните огради: и в критиката, и в историята на литературата ни, тя мина даже в чуждата критика. Един русин — мисля г. Каплуновски, — като рецензираше повестта Митрофан, за която беше чел някъде, че под български имена осмива руски човеци, се възмущаваше против тая дързост на автора и предполагаше, че той навярно е имал пред себе си руски евреи или немци, а не руси, чийто характер е съвсем друг!

*

Нека разправя как се създаде тая мила легенда, тоя абсурд, до днеска любовно гален и благоговейно съхраняван от нашите преподаватели на българската литература и от други.

Но преди това да кажа с две думи как сгреших, та написах Митрофана. Една автобиографическа черта, която читателят нека ми прости — зарад нейната късота.

Трябваше да се захване печатането на V книжка от списанието „Наука“ за август 1881 година в Пловдив.

Редакционният комитет на „Наука“, в който и аз бях член, се намери в трудно положение, когато прегледа материала, който имаше на разположение: Училищна дисциплина от Я. Груева, По наследственото право от С. Бобчева, За пчелите, превод от Писарева, Технологическа бележка от П. Наботкова, Водата и нейното значение от П. Николова, Филологическа студия от А. Балана, Задавки от Ив. Салабашева; няколко народни песни, два бездарни превода на един Тургенев разказ и една повест на Помяловски, и смес нещо...

Както видите, повечето от тоя материал сериозен, занимателен, но за тесен кръг читатели или за специалист; сух, по-сух от Сахарската пустиня за грамадната маса от читателите, които постоянно растяха за „Наука“. Трябваше в тая Сахара от учени термини и равни разсъждения едно зелено оазисче с бистро изворче, с няколко пойни птички, дето да си почине умът на кервана на читателите, дето да привлече вниманието му прохладната сянка...

Липсваше белетристика! По реда си — тя отиваше най-напред, в първата кола...

Потърсихме.

Нямаше.

К. Величков готвеше повест от въстанието („Жертви и отмъщение“), но той не пожела да я даде, преди да я довърши.

А времето не чакаше. Печатницата искаше ръкопис и двете хиляди абонати, спечелени с първите книжки на „Наука“, ожидаха нетърпеливо да получат в края на месеца петата.

Покани ха мене, но аз нямах нищо готово: ни ръкопис, ни сюжет. При това, в първа, втора и трета книжка бях печатал Неотдавна: желателно беше да дохаждат нови имена в началото на книжките. Българите се боят от монотонията.

Покойният Караджов, член на редакционния комитет, се обеща да преведе един хубав разказ от чешкия писател Светополк Чеха и да го донесе сутринта.

Ние се успокоихме.

На заранта той ми съобщи в постоянния комитет, че не може нищо да стори поради други припрени работи.

Налегнаха мене пак — да скътам нещичко оригинално. Аз се съгласих. Съчувствието, което беше спечелило списанието, подгряваше и нашата ревност, уголемяваше нравствената ни отговорност за добрия му вървеж и в бъдеще.

Отидох у дома си и хванах да мисля. Понеже околната ми действителност се скъпеше да ми подскаже една тема за разказ, аз се углъбих в спомените си.

Тогава се мярна пред очите ми един затънтен градец в северните поли на Балкана, дето бях службаш преди една година и половина, и две често срещани лица там, фигури оригинални . . .

Тоя градец и тия две лица се откроиха с чудесна изпъкналост и ясност на очертанията в ума ми. Заедно с тях — и куп други второстепенни лица и обстоятелства в свръзка с техните деяния. Впечатленията ми се бяха кристализирали, образите сдобили гранитна плътност, оставаше само да посегна и ги срисувам, както едно изображение, турено под прозрачна хартия.

В четири дни аз написах трите четвърти от повестта. Недовършена така, против правилото си, пратих част от нея в печатницата и непреписана на чисто. В бързотата аз не бях турил и название. На сутринта донесоха ми коректура в постоянния комитет и там кръстих повестта с името на един от героите: Митрофан[1].

Название съвсем неизразително.

Митрофан се появи в „Наука!“
Смя се цяла България.
Митрофана го учеха изуст.
Друга моя книга нема́ вече такъв успех.

[1] В 3-ти том на пълното издание повестите ми: Митрофан и Дормидолски.

*

Причината?

Една струя от веселост, която се разливаше от страниците. Тя подкупи читателите и избърса пред очите им хилядите недостатки, неизбежни в такава прибързана работа.

Този лесен триумф биде обаче затъмнен от едно облаче. Ненавистта трепна!

В един провинциален вестник, Съветник, в Сливен появи се една критика безименна срещу Митрофана — първия дисонанс в хора от благоволителни отзиви и съчувствия.

Тая критика явяваше на света, че държи за полата един крадец, който беше откраднал Митрофана от Гоголевия Ревизор и от Скарването на Ив. Иванович и Ив. Никифорович!

И критикът (аз после узнах, че бил Захарий Стоянов — бог да прости озлобената му душа!) ме привързваше с едно свирепо ожесточение на позорния стълб.

Доколкото помня, многодоказателните улики на неоспоримото престъпление бяха тия:

Първо: Гогол имаше една драма под название Ревизор; а в Митрофана на една страница нейде също излизаше мимоходом един мним ревизор.

Второ: у Гоголевата повест двамата съседи, Ив. Иванович и Ив. Никифорович, се скарали; у Митрофана също двама приятели се скарали!

Трето: един от Гоголевите герои имал глава, прилична на рапон с опашката нагоре; у Митрофана имало един герой, който имал валчеста глава!

Четвърто: у Гоголя някъде имало възклицанието: „Господ, Създатель мой!“ и у Митрофана — „Боже; света Богородичке!“

И още няколко все от подобна опасна важност.

С тая щастлива метода на предвзето пощене и изкусен подбор почтеният този човек можеше да изкара Митрофана откраднат и от Талмуда!

Но най-много биеше критикът на присъствието на мними ревизори и у двамата автора: това съвпаде-

ние експлоатираше с много раздухвания и изопачавания.

Малко я беше еня публиката да седне да проверява действителността и важността на това сходство: никоя публика не пощи една книга; тая роля оставя на критикувачите и буквоедите, а тя се доверява само на инстинкта си — или вкушава книгата, ако й се харесва, или я захвърля равнодушно. Публиката продължи да чете с жажда Митрофана и да се смее.

Но семето на съмнението беше хвърлено. Каза се, че Митрофан е подражание на Гоголя, и всички, които имаха интерес, повториха това. А господ знае малцина ли бяха те! Легендата се създаде. Злорадството намери сметка в поддържането й, лекомислието намери удоволствие да я повярва, а авторът не прие да се оправдава. Незначителното и безрезултатно епизодче на ревизора беше едничкото нещо в Митрофана. Нищо друго там нямаше! Иглата в купата видена — купата не. Някой глъбокомислен ли доктор-критик пишеше за Митрофана, речовитият учител по словесността ли говореше за него, винаги си даваха удоволствието да откриват пак Америка. Сега аз имах пред себе си осемнайсет тетради и всяка откриваше Америка. И с какъв наивно-учуден тон! И колкото повече се дърляше откривачът на Америката, толкоз по-сигурно бе, че не е чел ни едно от горепоменатите произведения. „Който видял вълка — вика; който го не видял — дваж вика!“, дума пословицата.

*

Но въпросът е сега: Подражание ли е Митрофан на Гоголя?

Отговарям: Няма нищо по-невярно от това! Авторът е чел уломки (в Галаховата христоматия) от Гоголевата комедия само, но когато е писал повестта, нито се е сетил, нито е имал нужда да прибягва до помощта на фантазията на великия руски художник.

Въпрос: Но вътрешно сходство няма ли между

героите на Митрофана и ония във великите творения на Гоголя?

Отговор: Никакво!

Въпрос: Нито в сюжета?

Отговор: Никакво!

Въпрос: Нито в тенденцията?

Отговор: Никакво.

Впрочем у Митрофана няма и тенденция. Той е една невинна хумореска — смешка, — без никакво нравоучително домогване.

Въпрос: Но казват, че във вашите герои се съглеждат типове от Гоголеви московци?

Отговор: Не е истина! Моите герои са българи, архибългари, дебелоглави българи, до безобразие българи! Па в Митрофана няма типове, а портрети окарикатурени.

Въпрос: Но сходство няма ли в развитието на действието между Митрофана и другите?

Отговор: Никакво!

Въпрос: Но тия съвпадения?

Отговор: Съвсем случайни!

Въпрос: Но Дакито, което наумява Гоголевия Ив. Никифоров със своята валчеста глава?

Отговор: Дакито наумява само себе си. Ив. Никифорович е измислица, а Митрофан Дакито е истински, жив още.

Въпрос: А Дормидолски, който се нарича Иван, както и Гоголевия Ив. Иванович?

Отговор: Гоголевият Ив. Иванович е измислено лице, а Иван Дормидолски е истински, жив още. Питайте хилядите пътници, които минуват през градеца Ф. и отиват да му се поклонят...

Въпрос: А другаруването им, а после скарването им?

Отговор: Истински.

Въпрос: Ами ревизора у Гоголя и у тебе?

Отговор: Гоголевият мним ревизор е измислен, а моят е истински.

Въпрос: Как, ти описваш подобна истинска случка?

Отговор: Да, истинска: питайте г-на Жоржа Стоя-

нов (аз ще соча имена на свидетели; нека извиняват господата. Във всеки случай, призовки няма да им дойдат) от Търново за една странна сцена между съдията и него — на 1880 г. в гр. Враца, дето бил дошъл да стане жалбописец и която ми разказа в Б-ца. Аз преместих тая сцена само в близкия град Б-ца, дето е действието на повестта ми, и смених личностите на съдиите. Понеже Жоржо Стоянов е далеко или хич го няма сега, попитайте тогавашния началник на телеграфната станция в Б-ца г. Ив. Стояновић, Аджелето. Той чу от самия Жоржа разказа как го взел съдията за ревизор по съдилищата.

Когато описвах тая сцена между мнимия ревизор и съдията, аз бях така обладан от силата на спомените си, щото нито се сетих за слабото й сходство с Хлестаковата среща с чиновниците, което щеше да бъде експлоатирано от недобросъвестността и щеше да даде пища за една литературна лъжа, каквато е предметната легенда. Да бях се догадил, щях да изхвърля този епизод, макар и крайно комичен.

Въпрос: Но съществуваше ли тогава такава длъжност — ревизор на съдилищата?

Отговор: Да. Истинският ревизор дойде в Б-ца скоро време подир Жоржа.

Въпрос: Кой беше той?

Отговор: Марко Балабанов.

Въпрос: Има ли някаква прилика между сцените с ревизорите у тебе и у Гоголя?

Отговор: Никаква!

Въпрос: А между Хлестакова и твоя жалбописец?

Отговор: Никаква!

Въпрос: Но кое е онова нещо, което прави сродни двете съчинения, въпреки голямата разлика на достойнствата им?

Отговор: Хуморът!

*

Дойде дума за подражание в литературата; за влияние, упражнявано от един писател въз други. Като отричам решително всяко влияние на Гоголя вър-

ху написването на Митрофана, аз това правя не без скръб, защото трудът ми щеше да бъде несъмнено по-добър. Гогол е много типичен, своеобразен гений, вълшебен художник, да може да бъде подражаван. Той и в Русия няма ученици. Критиката го прави баща на съвременна литературна школа заради неговия реализъм; но той стои усамотен по своя гениален хумор и особеностите на творчеството си и няма школа на него. Защо да крия? Влиял съм се. Пушкин и Лермонтов са ми откривали тайната на стихотворството, давали ми са уроци по музиката на речта, по красотата на формата, по изразителната краткост на мислите; но духът на тяхната поезия ми остана чужд — дух на резигнация и разочарование — и песимизъм у последния, който не отговаряше на моята жажда. Той бе несъвместим с младежките пориви и идеали, които трябваха на моето поколение, извикано на борба, орисано да изковава бъдещето...

Ако има мои работи в проза или стихове, зачнати под влиянието на чужди вдъхновения, то тия вдъхновения са дошли от Запад... Виктор Хюго, Байрон и Хайне, тия властители на умовете на нашия век, са упражнили въз мене своето благотворно въздействие. Особено първият — с мощната си реч и полети... Но в някои мои граждански стихотворения стои песимизмът на Некрасова, както в някои поеми — веенето на Шевченковия лиризъм.

Гогол ми е останал обаче винаги чужд, недосегаем.

Успях ли да отбраня от набедата в московщина Митрофана и Дормидолски, инак честни русофили? — Не знам. Но аз си изказах каквото ми се искаше — за моята си черга, в моята си книга. Всеки петел на купището си пее. Сега да туря точка и да кажа сбогом на прозевките на читателите си.

КОЙ ЩЕ ЦИВИЛИЗУВА ШОПСКО?

Когато минувате надвечер край уличните кладенци в София, вгледвали ли сте се в слугините, що се трупат там за вода?

Вгледайте се!

Има любопитни наблюдения да направите там.

Вие ще видите зародиша на една цивилизация, която после ще бъде пръсната по полята и планините на Софийско.

Ще присъствувате на един духовен процес, ще видите как се менят нрави, език, носия, понятия, които цяла верига векове са оставили в леден застой, на които светоломни трусове и преврати не са могли да поклатят незиблемата неподвижност и неизменност.

Погледнете оная чипа, червенобуза и хубава вакарелка, с гиздава зелена забрадка, с широко изкроен, накичен с бели тантели нагръдник, с жълтозелени запретнати ръкави от копринен плат и с червена престилка въз тесен, прилепнал около тялото сукман. Европейските тънки тантели на врата и гърдите ѝ и чепиците на краката ѝ са приятни предвестници вече на корсет, който скоро ще състави част от накита ѝ. Защото тия гиздосии вакарелки, недотам привързани на предразсъдки и традиции, първи дават тон на модата в слугинския свят на столния град. Тя стиска яко ръката на една друга шопкиня от полите на Стара планина, съвсем другояче и безвкусно облечена, с широк на големи халтави дипли сукман, некрасиво изрязан на гърдите, къс до коленете, изпод който се спуща чак до краката ризата. Никаква забрадка не ограничава черната ѝ коса, която привързва над челото само една червена лента. Тая девойка е широколица, мургава, със светливи черни очи. Не хубаво, но изразително лице.

— Здравствуй, Елено! — казва първата, като се ръкува горещо и тръска много пъти ръката.

Елена — тоест Милена (старопланинката си е изменила името на елинско, като намира, че Милена не звучи твърде на гражданско), — Елена тръска също ръката на приятелката си и пита с афектираната усмивка, която е заела от младата си господарка:

— Ожени ли се батьо ти?

— Да! — отговаря Райна — бившата Рада. — А батя ти освободиха ли от военната служба?

— Полковият обещал, че ще го освободи, понеже баща ни умрял — отговаря Елена.

— Ти от Гергьовден ще слугуваш ли нататък? ... Ти вече в разстояние три години си софийска гражданка! — казва вакарелката.

— Мерси, няма да слугувам вече! — смее се старопланинката ... — Необходимо ще си ида на село! ... Тия тантели — отде ги взема?

— От Мошона евреина, при аптеката в Дондуков булевард.

— Прекрасни тантели ... Утре и аз ще ида да си купя, кога изляза за месо — отговори старопланинката.

— Красиви много ... — повтаря тя, като бара тантелите на нагръдника на вакарелката ...

Г. Геров! Добре правите, че черпите българския речник из устата на народа!

*

Ето идат трима войника, усмихнати, с приветливи лица.

Двамата се познават с Райна. Другият се здрависва с Елена. Те са едноселци.

За третата слугиня няма кавалер. Тя е една гру-

ба и грозничка селянка от полето, от село Мрамор. Тя стои права и завистливо гледа щастието на другарките си, като се мъчи да има една пресилена усмивка и безгрижно изражение. Тя е гологлава също и рошава. Слънцето, като спуща последния си сноп зари от Верила планина, главата на полянката добива един златен кръг, който ѝ правят бухналите косми, озарени от слънцето. Тоя златен венец наумява православна светица, както ги пишат на нашите икони.

— Здравствуй, Ленко!

Ах, разбойник! „Ленко“ вече!

И Елена подава измокрена от чучура ръка, която войникът тръска приятелски.

— Защо не дойде на хорото оная вечер, на Зайковата сватба? Лъжло! — казва усмихнато войникът, като стиска ръката ѝ с десницата си, която по симпатия също става мокра.

— Занята бях.

О, г. Геров!

— На празник работиш? — чуди се войникът и гледа тенекиевата игла-медальон със стъкълце на гушата ѝ.

— Непременно беше да остана у нас! (Очевидно, Елена бърка и смесва необходимо с непременно, както един уважаем румелийски депутат смесваше преждебившия с преждевременния.)

— Какви занятия имаше? — пита войникът, като ѝ се любува.

— Дойдоха на визита господари подир вечеря... на чай. Стояха до среднощ... Стояна я болеше пръст... Не ми беше възможно — отговаря Елена, като си вдига налятата стомна.

— Ти си гламава, затова се занимаваш и празничен ден! — казваше нежно войникът. — Виж, ние не работим... Делник — занятия, празник — празнуваме. Полковият да ми прикаже да работя — не го слушам тогава... Не бързай толкова де!

— Да! — отзовава се живо Елена. — Вие сте солдати — друг въпрос... А ние имаме длъжност!

— Ти си робиня! И дене, и ноще!... Ти, Елено,

кажи на господарите си: денят ми е ваш, а нощта е моя!... Ти си свободен човек — каза изкусително войникът, като ловко катури стомната с крак.

Елена вижда с крайчеца на окото това коварно действие, но се преструва, че нищо не е видяла. Когато всичката вода се излива, тя съглежда повалената стомна.

— Ах ти, дяволо, изсипа ми стомната! — кара се Елена, но тъй сладко-сърдито, тъй нежно-приятелски, щото войникът се топи от вътрешно блаженство.

Той присъствува възхитен на новото наливане стомната и се любува на изящно закривените линии на превития Еленин стан.

— Де живееш сега? — попита девойката, като се изправя пак.

— Сега сме на улица „Кракра“.

Войникът е денчик.

Елена се изкикотва яката:

— Кра!... Кра!...

И тя се превива от смях, защото знае, че е похубава, когато се смее.

— Що се смееш?... Кракра е име на един славен български войвода! Аз му съм чел историята в казармата... Ти защо се не научиш да четеш? — казва войникът. — Да ти стана даскал — добавя ученият денчик.

— Кра!... Кра!... — грачи Елена и си показва всичките зъби, които са бели.

Разсмива се и войникът от любезност.

— Сбогом!

И Елена подава дясна ръка, а в лявата държи стомната, за да си тръгне.

Войникът пак стиска десницата.

— Сбогом, Ленко!

И той ѝ хвърля такива едни страстни погледи, щото околната атмосфера е готова да пламне като барут.

Но Елена нито забелязва тия погледи и тяхното дълбоко значение пропада нахалост.

Тя тръгва подир мраморчанката, която, недовол-

на, че не биде удостоена ни с една дума, отива си бързо, като отнася със себе си ореола на славата.

Войникът следи с жадни очи нарочно бавния ход на Елена.

Той е недоволен от себе си и равнодушието на кокетката го убоде. Но както прилича на всяко войнишко сърце, той не се обезсърчава. Той дава на краката си една хитра маневра, която го докарва веднага до Елена.

— Ленко! — дума й Марс нежно.

— Що? — пита старопланинската дриада и едвам скрива удоволствието си от победата.

— Занята ли си довечера?

И гласът му притреперва.

— Като си легне господарката, и ние си лягаме... — отговаря равнодушно Елена, като става по-напета и клати още по-пленително бедрата си, по подражание на господарката.

— Позволяваш ли ми да ти дойда на разговор? — пита боязливо Марс.

— Махни се, дяволо! Слободен си!... Ние цял ден сме капнали от работа, а ще стоим на разговор вечер!

Но войникът постоянствува. Само изменява стратегемата си. Той шъпне ласкателни думици за хубостта й и за сладкия й разговор — на лявото ухо.

Лявото ухо не остава безчувствено на тия учтивости.

— Но господарката... представете си, ще забележи, че присъствувате в кухнята!

— Аз ще дойда, когато господарката си мине в стаята — трепери гласът на Марса... — Само да си полафуваме десет минутки...

Старопланинската дриада не иска да се съгласи да пусне в будоара си, замирисал от тънките благоухания на кромид, печено месо и мивник, почитателя си, без да му внуши дългът за приличието, който му се налага в такова място.

— Но да бъдеш благороден човек!

— Ще бъда благороден.

— Ние със Стояна ще бъдем заняти: аз ще претапям маслото, дето го купихме днес, Стояна ще мие

паниците... Като видиш, че свети свещника при прозореца, ела... Ама ще стоиш само десет минути, без съмнение!

Срещата беше назначена, рандевуто дадено.

Войникът я изпрати до вратнята им.

*

Трапезата се дигна по девет часът. Господарите се оттеглиха в друга стая, за да пият кафето си.

Елена е твърде развълнувана. Тя и Стояна вечеряха набързо в готварницата. На едно малко огледалце на стената и двете се попригладиха и постъкмиха. Едно одеколоново стъкълце на господаря, отскоро празно, биде напълнено с водица, разлопчиха го и се попръскаха с благовонието. Елена свали от един пирон нова зелена корделка и си препаса косата на челото; евтината тенекиева игла-медальонче с джамче на гушата биде прилежно лъсната с престилката; едно късче сапун мина по веждите и по косите над челото, та им даде лустро. Науката за кокетерията си даде всичките тайни, за да се увеличи замаята на госта. Стояна се задоволи да тегли един въглен въз веждите си, природно черни и сключени. Прочее, във всеоръжието на очарованието си двете кокетки бяха готови да посрещнат приятния посетител „на чай". Елена, във всичко предвидлива, определи му и мястото за сядане, почетния кът: именно, ъгъла до вратата и мивника, дето беше на затул от господарски погледи. Тя не забрави и кафеничето, което още отсега тури в огнището, да почерпи по правилата на възточното гостолюбие госта. Кучето благоразумно беше отстранено в друга стая — нямаше нужда от тоя шумен церемонимейстер...

Те вече чакаха, будни на поста си: Стояна при мивника, Елена при огнището.

Ненадейно издрънка звънеца три пъти — знак, че ги вика старата госпожа.

— Иди виж — каза Елена на Стояна.

Стояна се затече към стаята на господарката, но веднага се върна.

— Тебе вика! — каза тя.

Елена остави тигана, в който току-що се готвеше да тури суровото масло, и отиде.

— Какво правите отвъде? — попита я старата господарка.

— Аз ще претапям маслото, а Стояна ще мие паниците.

— Оставете ги сега — утре имате време.

Елена изскокна възхитена.

Но завчас звънецът я извика. Тя се повърна. Тогава разбра, че господарката не й била договорила.

— Елено, донесете тука двата юргана, да им пришиете чистите чаршафи, които днеска съхнаха.

Елена се вдърви.

Ами гостът!

Тя се опита да докаже на господарката си, че преваряването на маслото е по-необходимо нещо да се извърши тази вечер, нежели чаршафите, които могат да чакат и утре, без да изгубят нещо.

— Ти много да не знаеш — сгълча я господарката й, — ами върши каквото ти казвам: идете сега в гостната стая, че тя е широка, та да оножда те чаршафите на юрганите... И аз там имам нещо да върша...

С примряло сърце Елена се върна в готварницата и с глас схванат обади на Стояна господаркината заповед.

— Да й опустеят макар чаршафите — изроптаха писаните с въглен вежди.

Направиха кратко съвещание пред вид на трудното положение.

Ако дойде Глигор — войникът викаха Глигор, — няма да ги намери. Ще чака, па ще си иде, без да му се обади някой. Тяхната чувствителност изпитваше страшни страдания... Но нямаха време да довършат и вземат някое решение, защото звънецът издрънка нетърпеливо.

Сутринта господарката биде много зачудена, като видя Елена, че ходи по двора по чорапи.

— Къде ти са обущата?

— Не знам! — отговори смутено слугинята. — Снощи бяха в кухнята, сега ги няма.

— Да не е дохождал някой, когато пришивахте чаршафа?

— Кой ще дохажда?

— Тогава са хвръкнали!

— Кучето да не ги е отвлякло някъде — каза Елена.

Кучето лавна в тоя час — очевидно протестуваше за това предположение.

— Мълчи бре, кажи де ми са обущата! — скара му се Елена.

Стояна се приближи до нея и й пошъпна:

— Глигор да ги не е откраднал?

— Мълчи мари!

Подир един час господарката повика Елена, за да я прати на пазар.

— Как? Не намери ли ги? — попита зачудено.

— Няма ги! Да търся пак! — каза Елена, но без особено безпокойство.

Цял ден се мина, а Елена ходеше по чорапи. По вечеря тя изтропа с обуща.

— Де си намери обущата? — попита господарката.

— Кучето, поразеното, скрило ги в зимника — отговори Елена.

Макар че кучето не възнегодува и тоя път, Елена безбожно го клеветеше.

Обувките беше върнал лъснати Ромео, щом се смрачи, а беше ги отнесъл снощи от кухнята, за да остави свидетелство за своето присъствие, понеже нямаше да остави визитна карта...

Иска ли питане, че Елена беше много погъделичкана от тая досетлива деликатност на поклонника си?

ДОКТОР ДЖАН-ДЖАН

(ФАНТАЗИЯ-ВШУТЯВКА)

Доктор Джан-Джан се върна от Европа с големи мечтания в главата и с велеречив диплом в пазвата.

България му се видя малка за широките бълнувания на честолюбието му, тясна за свободното размахване крилата на гения му.

Всички обаче младежи, що се връщат от Европа, идат с подобен багаж в главата и в пазвата; но щом минат границата при Цариброд, освежителният дъх на действителността и на житейската мъдрост вейва на тях и изгонва из главите им големите мечтания; те спискат само здраво диплома в пазвата.

Те стъпят в България вече с определени кроежи, с практически цели.

Едни да печелят пари, за да се оженят.

Други — да се оженят, па да печелят пари.

Трети имат вече вторачен орловия си поглед в спокойния си стол при една зелена маса, в някое държавно учреждение.

На други се мярка в златистия хоризонт на техните надежди едно кресло...

Всички, с една реч, идат с най-определени намерения, с най-благородни апетити — да бъдат гости на държавната трапеза.

Доктор Джан-Джан мина границата безопасно и нищо не остави там от съкровищата си.

Ето защо той, като се намери в България, не помисли ни за жена, ни за пари, ни за канцеларски стол, ни за кресло даже.

Той даже не помисли да стане полезен човек.

Той реши да стане славен!

И заработи доктор Джан-Джан за славата си.

Той хвана да пише.

Защото на кое друго поле растат по-разкошно лаврите на славата, отколкото на книжовното поле? Семков даже съзря това.

И доктор Джан-Джан писа.

Изписа доктор Джан-Джан много хартия, голямо количество мастило отиде в проза и в стихове, във велеречиви редове, в учени фрази, във високи думи, в дълбокомислени многоточия и в гениални възклицателни!...

Но славата не идеше.

Но доктор Джан-Джан не се обезсърчаваше: той си припомни съдбата на всички велики хора... „Никой не е пророк в отечеството си."

И пак писа той, само измени тона. Той си каза: „За да бъдеш славен — бъди страшен!"

Тогава настана един период в неговата книжовна деятелност, който би се нарекъл изтребителен, или периодът на молниите и гръмотевиците.

Юпитер от Олимп не ги бе изсипал толкова въз грешната земя!

За щастие, той не уби никого.

Нито, за жалост, славата дойде.

Защото славата е едничката куртизанка, която не иде на ония, които ѝ смигат на улицата или правят да светне в ръката им блясъкът на златото... или червеният печат на докторския диплом.

Каквото ще и да казва авторът на Венеца на Българската Мусса — славата се не купува!...

Тогава доктор Джан-Джан направи като Мохамеда: понеже планината не дойде при него — той отиде при нея. Той си наложи сам лавровия венец и се прогласи славен!

Виктор Хюго казва, че славата се състои от един грандиозен шум, съставен от нежни звукове на цигулки, от заглушителни гърмежи на тъпани, от звънтежа на литаврите, от бесния лай на псета, от гладния вой на вълци, от скърцането на хиляди ненамазани кола и от песните на серафимите.

Но около доктор Джан-Джана царуваше тишина. Никакъв подобен шум не оживи пустинята около него.

Той би се полъстил даже от една псувня!

Нищо. Само няколко потиснати кикотения някъде се разнесоха и умряха в царствената тишина около него.

— Апатия! Умствена недозрелост до разбирането на гения! Сган нечувствителна! Общество неблагодарно!

Оттогава се ожесточи доктор Джан-Джановото сърце...

*

Един ден една гениална мисъл му дойде.

— Аз само когато умра, ще бъда оценен; когато вляза в гроба, моята слава ще възкръсне... Нека умра! Желал бих да чуя тия чавки как ще заграчат подир носилото, което отнася една национална слава, която невежеството не ще да припознае, завистта уби с клеветите си... тоест с мълчанието си — поправи се доктор Джан-Джан.

Като изрече тия думи, доктор Джан-Джан обяви на домашните си, че отива на разходка в Костенец за една неделя, качи се на железницата и вечерта беше в разкошните поли на величествените Родопи.

Ни домашните му подозряха намерението му, ни пътниците проникнаха причините на неговата навъсена замисленост и безмълвие. Някои си обясниха тая му мрачност чрез разстройство на жлъдъка му, други мислеха, че го боли зъб.

Тоя прозаичен народ не беше в състояние да отгатне трагедията в тая неудовлетворена и голяма душа.

Друсливата талига го пое от станцията Баня Костенец и го понесе през храсталива поляна към Костенец.

*

Талигата влезе в селото и спря пред Джуровия хан.

Доктор Джан-Джан се качи на горния кат, в стаята си, последван от ханджията.

В стаята имаше едно желязно легло, по чаршафа на което рояци дървеници играеха кадрил; над него стената беше цяла зацапана от мъченическа кръв на тоя игрив народ.

Но тия зрелища на живот и на смърт не привлякоха вниманието на доктор Джан-Джана, цял углъбен в мрачния си замисъл.

— Какво желаете, господине? — попита учтиво ханджията, като крадешком бръснà с ръка по чаршафа.

Доктор Джан-Джан не отговори. Той ходеше развълнуван.

— Бил ли си в София, приятелю? — попита доктор Джан-Джан.

Ханджията хвърли гръмоносен поглед към чаршафа, дето животът и движението пак се поднови с по-голяма сила, и отговори:

— Биле сме в София, господине, и живели сме там дори!

— Живял си? Тогава трябва да познаваш там... първите хора?

— Познаваме.

— Познаваш ли доктор Джан-Джана?

— Познавам. Познавам и доктор Цолев — той беше тая пролет тука и го водихме на водопада — ваша милост, идете, господине, на водопада, — брахме му и някакви билки... Познавам и бай Таска, дето направи хотел „Черно море“ — осемдесет хиляди лева му костува; познавам и други богаташи там...

Доктор Джан-Джан пресече тая излиятелност, която вземаше застрашителни размери, и попита пак:

— Та познаваш ли доктор Джан-Джана?

— Познаваме го.

— Виждали ли сте го?

— Кой? Джан-Джана ли?

— Доктор Джан-Джан! — забеляза внушително доктор Джан-Джан, като натърти на думата доктор.

— Да! Доктор Джан-Джан!... — повтори и ханджият.

— Какъв е той?

— Тоест не сме го виждали — замънка смутен хан-

джият, — но сме чували за него... И ние, като сме при гората, не сме на оня край на света я!

— Какъв човек е той? — попита недоверчивият доктор Джан-Джан.

— Кой? Доктор Джан-Джан ли?

— Да.

— Как, голям човек! И тука — питай когото щеш — всеки го знае... И моите деца го знаят... И най-малкия, Стефан — той е в четвърто отделение сега.

На доктор Джан-Джана светна лицето от удоволствие.

„Значи — помисли си той, — моята популярност е прогърмяла в това затънтено село, когато столицата ме игнорира."

Ханджият прибави:

— Лани, когато аз бях в София, той доходи и се окъпа при водопада... Тогава проби и циреят на наш Стефана.

Ханджият не забеляза свирепия поглед на госта си, защото сам хвърляше такъв на чаршафа му, дето дървениците правеха митинг.

— Какво желаете още, господине?

— Желая да ме оставите сам — отговори навъсено доктор Джан-Джан.

Щом ханджият излезе, доктор Джан-Джан заключи вратата, извади с мрачна решителност из пазвата си един...

*

Но защо да разказвам тая трагическа история? Защо животът да бъде пълен с отчаяни борби, със злочести нравствени катастрофи, с горчиви разочарования? Неговите бурни вълни всеки ден поглъщат безброй жертви, разбити в скалите му, уморени в буйствения кипеж на яростта му!... Но аз трябва да продължавам. Повествователят, който се е наел да рисува живота, няма право да премижава пред мрачните му страни; те са необходими и за искрената правдивост на изображението му, и за пълнотата на

хармонията в него — понеже няма картина без лъчи и сенки, няма драма без възторзи и страдания!...

Но да следвам настоящата.

Доктор Джан-Джан заключи вратата зад ханджият и извади из пазвата си с мрачен и злокобен вид един...

Да, извади един... молив!

И седна при масата и написа с разтреперана ръка следващата трагическа депеша:

„София, редакция вестник Народ; копие: Правдини, Нов глас, Народен страж, Пряпорец и семейство доктора Джан-Джан. Вчера доктор Джан-Джан, при разходка из Родопи, убит.

Стайков."

Депешата щеше да се предаде утре на телеграфа. Подписът, който носеше, беше измислен.

Доктор Джан-Джан прочете дваж и триж депешата.

„Да туря ли и от какво е убит? — помисли си той. — Да туря например, че е паднал от скала в една пропаст. Не, това е много безинтересна смърт, па може да заподозрат самоубийство, а аз не желая това. Да туря: от куршум на разбойници! Такава смърт ще ме направи симпатичен, но никаква идейност, ни борба няма в нея... Ще кажат още на присмех, че куршумът е бил пуснат от ловджийска пушка срещу някой заек, а попаднал в месото на бедния Джан-Джана. Просто глупаво... Най-хубаво е да бъда жертва на човешка ненавист, на адска злоба, кипнала против мене поради смелостта ми да говоря истината, да бичувам нищожеството; нека бъда паднал като изкупителна жертва на прогреса, на светлината... Ореолът на такава смърт е величествен. Но как да стане това?

Докторът остави да реши въпроса извън хана, тури в пазвата депешата и се запъти през тесните улици на селото в планината.

*

Цяла нощ доктор Джан-Джан не можа да заспи от вълнуващи мисли и от гладни дървеници. Той си представяше последствията от депешата си; шумът,

изумлението, което щеше да причини скръбната вест в столицата; той си представи неизбежната реакция, внезапния изблик от симпатии, съжаления за тъй рано загиналия велик талант, а подир това — целия хор от възхваления, от възхитени превъзнасяния всичко онова, което той бе дал на България и което тя губеше с неговата смърт. Сега всичките страсти, глухи ненависти и тайни завистн, които бяха образували този заговор от мълчание около неговото име, щяха да капитулират и да се заменят с възторг и адмирация. Хората предпочитат да хвърлят венци въз гроба на умрелите, нежели цветя по пътя на живите, понеже не им бъркат вече, не пречат на тщеславието им, не плашат нищожеството им. Доктор Джан-Джан четеше вече умствено и цял покъртен панегерически антрефилета и цели членове, дето му се мяркаха чудно-сладостните за неговото самолюбие фрази: „Този млад гений...“ „Този арсенал от науки!“ „Тази рано покосена слава на България...“ „Тази нова велика жертва на нашата престъпна апатия!...“ Те гъмжаха из редовете като драгоценни камъни по златото на една корона. Джан-Джан даже се просълзи в леглото си, умиление изпълни душата му; той даже видя носилото си и по него безконечен върволяк от съграждани и почитатели и песните на хора, и речите на ораторите. Признателното отечество бърза, уви, малко късно, да поправи неправдата, сторена на един велик свой син... И той захълца истинската!

Но веднага се усмихна сам на себе си. Той се досети, че няма да умре, че депешата, която утре ще се удари в София (той ще я даде на някой селянин да я занесе в телеграфната станция, а сам ще отпътува за Белево), е назначена само за изпитня на човешкото нищожество; че като предизвика първият избух от съчувствия горещи и се упои от зашеметителния тамян на славата, макар само за един ден, той ще даде повторно депеша от Белево, за да опровергае Стайковата като подла мистификация... Любопитно ще е тогава да види изумлението и побесняването на всичките тия господа, на които тъй хитро измами искреността! Не, тази идея бе гениална.

Заранта, изнурен от силни и остри вълнения и от остри муцуни, той стана с хлътнали от безсъница очи и се накани да приведе в изпълнение плана си.

Внезапно една неприятна, съвсем прозаическа мисъл го стресна: ами домашните му? Какво ще бъде тяхното положение, когато узнаят от печата смъртта му! За да се постигне целта му, той не трябваше да ги предупреждава... Но как да ги държи един или два дена в ноктите на тая адска вест!...

Той намери сега своята гениална идея идиотска.

И хвърли из прозореца депешата, която падна долу на купището.

А в тоя депеша се съдържаше славата му.

Една свиня се спусна и я изяде!

КАРДАШЕВ НА ЛОВ

I

ЧУДАТА НАКАНА

Известният столичен писател-реалист Кардашев излезе от дома си рано един есенен ден и тръгна да кръстосва града.

Той си бе дал дума да се не връща у тях си тоя ден, додето не намери тема за една нова повест из столичния живот.

Тая тема трябваше да бъде нова. Искаше той да напише повест на един нов житейски мотив, повест, която да се различава от досегашните му сатирически драски по силата и глъбината на страстта, по симпатичния или необикновен нравствен облик на героя ѝ.

— И наистина, каква полза — каза си той — вечно да рисувам картини на дребнави характери и души, да изваждам на сцената все тия делнични, прозаични интереси и тревогици из живота на столицата! С такива дреболии и аз ще издребнея. Аз ще се обърна просто на един вид монотонен хроникьор на дневните скандали. Мене ми трябва нещо силно. Животът в столицата несъмнено крие в гънките си и добри проблески, и по-благородни вълнения, и потресаещи трагедии. А че ги има — има ги. Животът е сложен, човешките побуждения са най-разнообразни, има и низки и пазарски, има и по-високи; страсти, малки или големи, правят да бият всички гърди. Има и възвишени типове — не само егоизъм и глупости, — но аз не искам да ги измислям: нека ми ги подскаже животът. Но за това имам нужда от помощта на случая. Един случай може да ме натъкне на най-неожиданото събитие, да ми открие рудницата на едно ново вдъхновение... А тоя случай няма да ми дойде на крака, при моя писмен стол: трябва сам да го диря, сам да му се случа на пътя. Ловецът, който се е наситил да бие бедни сиви врабчета по дърветата на двора си и иска да удари някой важен дивеч, нарамва пушката и отива в широката планина. Писателят, който търси тема за един вълнуващ и мощен разказ из живота, може да намери лова си в самия кипеж на живота. Прочее, на лов: няма да си легна довечера, без да имам дивеча си в записната си книжка!

II

ДРЕБНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ

Кардашев мина през улица „Левски“, дето освен няколко файтона, возачите на които се псуваха по турски, нищо особено не видя; пресече през Градската градина, още пуста и безлюдна; само на едно столче седеше вече една гувернантка и шареше с омбрелата си пясъка, на който си играеше русо детенце. Разумява се, нищо вълнуващо и потресаещо нямаше в тая пълна немцойка и Кардашев излезе на Александровската площад. Тука повече минувачи се кръстосваха по посоката на разните улици, които излазят на мегдана: чиновници, търговци, военни, които отиваха по службата си, госпожи, които бързаха в модните магазини нагиздени.

— Ето тия прелестни госпожи, едвам си умили очите и — по модните магазини! — каза си той. — Каква прекрасна тема, за да драсне човек една сатирка на нашите гиздосани куклици!... Но не, стига вече отрицателни типове и песимизъм. Моята цел е по-друга...

В Търговска улица движението беше по-голямо. По тротоарите минувачи, в средата файтони вървяха и се пресрещаха. Няколко души любопитно зяпаха на презстъклената изложба на галантерийните магазини. Един подуянски шоп, с връзка пилци, увиснали

на лакътя му, беше се заплеснал смаян в хубавия моден господин със завити мустачета и висок цилиндър, окачен при вратата на дрехарския магазин на Йерохама. Един стражар го дръпна за рамото, за да го свести от това естетическо захласване, и му каза, че мястото му не е тука. Шопът погледна стражаря, ухили му се, па отбягна нататък, като хвърляше прощален поглед на картината в същия миг, когато една възрастна дама, загледана другаде, сблъскваше крилатата си шапка с гуглата на приятеля. Тая сцена извика усмивка по лицето на писателя.

— Мотив за един карикатурист, нищо повече — продума си той и отмина.

III

КАИШЕВ

Две крачки по-нататък него го спря един господин с лукаво и безочливо лице, с голям нос и с жълта изрусяла шапка на глава.

— Добрутро!

— Добрутро, господин Каишев.

И хващане за ръце.

— Накъде тъй?

— Тъдява.

— Ще си купуваш нещо? — пита Каишев.

— Ба, не.

— Как сте, добре ли сте?

— Благодаря.

— Не си остарял бе!

Кардашев иска да продължи пътя си. Той се бои от тая лепка Каишев, винаги отегчително-любезен и фамилиарен с него, благодарение на вехто познайнство, отдавна забравено от Кардашева; той гледа да се откопчи с време, защото загълчи ли Каишев, точка не туря. А сега по конячния му дъх той видя, че излиятелността му ще бъде още по-богата. Не бе добра първата му среща тоя ден...

Но Каишев дава да се разбере, че разменените

думи са само предисловие на по-важен разговор. Той хваща за ръката Кардашева.

— Аз исках да ви намеря нарочно, да ви поговоря за една моя припряна работа. Знайте? Вам се надявам. Де живеете, за да дойда днес?

Кардашев се намръщи.

— Днес съм занят, извинете!

— Все едно: аз само за десет минути ще ви обезпокоя. Де живеете? По кой час мога да дойда? Аз ви търсих на Витошка улица, но вие сте се били преместили оттам. Бегàхте от нас!

— Да, аз сега живея на тоя край...

— Улица?

— „Любен Каравелов".

— Нумеро?

— Не съм гледал кое е — избъбра с едвам скрита досада Кардашев, който съвсем не можеше днес да се занимава с друго освен с целта си.

— Помислете, забравили сте... Нумеро? — питаше с вторачен поглед немилостивият човек.

Нямаше спасение, трябваше да се обади цялата тайна.

Кардашев обади къщата си.

— Днеска по един часа ще ви дойда: петнайсет минути, най-малко двайсет само ще ви занимая... Ще ме задължиш много.

— Но аз днес съм много занят, друг път.

Каишев го изглежда с недоумение...

— Не можете ли тука да ми обадите за какво се касае? — попита Кардашев, като предпочиташе да чуе тука поверенията му, за да може и тук да ги остави. У дома си той не желаеше да смутяват размишленията му подобни ненужни впечатления.

Каишев се понавъси, но се покори на необходимостта, приближи се още повече до Кардашева и поверително и ниско захвана:

— Вие сте приятел с министъра Х? Нали? Знам. Ето каква е работата. Завчера министерството дава на търг една постройка. Аз и Каракушев — знайте Каракушева?

— Знам. Не го знам... все едно...

— Аз и Каракушев сме съдружници. Почтен чо-

век... При перетържката ние дадохме последната, най-ниската цена. Следователно, остана върху нас, върху мене и Каракушева, разбирате? Бия аз веднага телеграф в Пеща, за да ми дойдат по-скоро нужните материали, правя една поръчка за петнайсет хиляди лева. Разбирате?

— Разбирам.

— Хъ задлъжнявам петнайсет хиляди лева... Аз на правителството съчувствувам, т. е. смея да кажа, партизанин съм. Мисля работата съвсем свършена, търгът станал, дума няма за по-друго. Разбираш?

— Да.

— Не щеш ли, сега се обажда Иван Калъчът — той е съдружник с Коста Занѐто — и знаеш ли каква гнусотия прави?

— Не знам.

— Заявил, че сваля още по-ниско цената и желае нов търг. Възможно ли е? Това е все едно, като да излезе из гората един разбойник и да те промуши в тялото. Моите симпатии към правителството вие ги познавате... Нали?... Аз още от време... Тоя Калъч — интригантин и нищо повече. Защо го оттикнах от съдружеството си — ние бяхме по-лани съдружници по постройките на новата лудница — бил ли си там? Защо го оттикнах? — Питайте! За една полица, издадена на нас, от Голев и съдружника, джиросана от Джуджева, шконтира я с голямо аджио и после казва: мини я на партидата ми от бъдещата печалба. Бе, пезевенк! Каква печалба още? Оттогава Калъчът — той даже не е православен — той се венча в католишката черква, понеже нашите попове не приеха да го турят в брак с братовчедката му... Вие не знаете това?

— Не.

— Захвана тоя папищашин да ме гони и да върви по стъпките ми — навсякъде той се явява на пътя ми. Вчера му рекох: бе, кучешки сине — тамо нему, — ти всяка човещина си окачил на пироня... Не те щат, ти се увираш като червив: ти на правителството гроб копаеш! Сега иска пък тука да ми подлее вода... Та ето за коя работа исках днес да дойда

при вас... Аз... господин министърът може да бъде уверен кой е Каишев!... Слушате?

— Да.

— Затова исках да дойда да ви помоля да кажете на министъра да отхвърли с презрение Калъчова... Нека само да го попита в коя черква се е венчал!... Едно — то̀...

IV

КАРДАШЕВУ ЗАДАВАТ ДРУГА ТЕМА

Кардашев се намръщи от това „едно — то̀“: значи, имаше и друго!

Каишев си запали цигарата, изплю шушките тютюн из устата си и продължи:

— Едно — то́. Второ. Да ви помоля за една услуга, понеже вие, като поет... разбирате? За госпожà та... искам да ѝ направите нещо.

— Какво?

— Желая да ми напишете една... полиграма в стихове.

Кардашев се усмихна.

— Телеграма?

— Не телеграма... Ние хиляди телеграми сме били досега... В стихове да бъде полиграмата.

— А, епиграма?

— Да! Епиграма, за госпожата ми, покойната... Заръчал съм ѝ мраморен паметник... Сега желая — вие знайте аз колко съм я обичал — да ѝ издълбаят няколко хубави думици, сиреч една поезийка, ама хубавичка.

— Епитафия искате да кажете?

— Епитафия! Да!

И Каишев, като приближи до Кардашева устата си, из която лъхна пак конячната атмосфера, хвана да му говори поверително:

— Колко се обичахме, брате мой! Аз на вази само мога да кажа: тя беше ангел небесен... Плаках, когато умря. Взе я господ и аз останах сам... гледаш ме... Имаше и тяло хубаво... Епитафията напи-

шете, да бъде кратичка, няколко стихчета, разумявате? Но вътре да турите сиреч как е била — ангел небесен, — как е умряла като едно цвете... — какъв любов сме си имали помежду си и че втора няма да намеря като госпожата ми. Аз искам, който чете, да плаче... Четири стихчета само! Турете в тях, че се е поминала на двайсет и петата си година и три месеца, точно. Месеците оставете! И селото ѝ: Желява. Името ѝ: Дойна — не забравяй. Много добродушно сърце имаше и много голям разум сиреч... Четири-пет само... Но аз заради госпожата нарочно ще дойда подир обяд да ви разправя хубаво какъв ни е бил живота, та да вземете ноймата... Слушате?

V

ЦЕРБЕР В БЕДА

Но Кардашев от няколко време насам отговаряше машинално да и не, напосока, без да разбира и слуша интересната реч на събеседника си. Всичкото му внимание бе отишло в срещната уличка „15 ноември“, дето се разиграваше една възмутяваща душата драма.

Градските кучеловци — и такова съсловие вече съществува в София — със своите пръстове на върха с колело от тел бяха загащили едно черно кученце и хвърляха арканите си на шията му, които то с голяма ловкост успяваше да избегне.

Горкото животно, уплашено и разтреперано, с настръхнала козина на гърба и врата, правеше отчаяни маневри, за да се избави от примката на дрипавите и жестоки циганчета, натоварени с ловенето и убиването на скитащите се по улицата кучета, и извършваше смели, но безуспешни движения, да се провре между враговете си. То квичеше жаловито, но безпомощно в тая обикновено безлюдна уличка. Най-после победоносни викове се разнесоха: псето бе хванато с аркана. Един от кучеловците бързо го изтегли из халката, взе го на гърдите си, за да го понесе. Кучето сега квичеше отчаяно, виеше, плачеше, молеше се с човешки глас за спасение от тия лоши и грозни момчета. Те тръгнаха и завиха към улица „Леге“, а нещастното малко създание, като че предчувствуваше смъртта си, плачеше сърцераздирателно.

Кардашев присъствуваше ням и възмутен на тая жестока сцена, без да слуша глупавото брътвене на дръпналия бъбрица Каишев, хиляди пъти по-малко интересен от кученцето. Нему му мина през ума, че тая случка може да стане предмет на един трогателен разказ.

Но веднага се отказа от тая мисъл. „Ще бъде смешно да изливам патос над едно куче, когато толкова човешки страдания може би кипят около мене“ — помисли си той в това същото време, когато Каишев, учуден, че погледът на Кардашева е отвлечен на друго място, промени своите обични въпроси: „разбирате?“ на „слушате?“

— Слушате, господин Кардашев?

Внезапно Кардашев трепна с цялото си тяло. Кучеловците се повръщаха насам в улица „15 ноември“ с черното кученце и приближиха до едни малки груби кола, теглени от една кранта (одеве ги нямаше там), и издигнаха кучето да го пуснат в дупката на клетката, която беше в тия кола. Кардашев припна към тях с изражението на силен гняв и с повелителни махания да освободят животното. Понеже кучеловците се противяха на заповедта му и следваха спокойно да тъпчат в дупката кучето, което отчаяно пищеше, обърнато сега към Кардашев, той се хвърли върху тях с дигнат бастун. Произлезе една минута сборичкване между литературата и кучеловците.

Каишев, зяпнал и смаян, гледаше немешката на тая борба, без да разбира нещо, със замръзналото на устата: „Слушате, господин Кардашев?“

А причината на борбата беше съвсем проста: Кардашев се застъпваше за своето си куче, което го бе подирило от дома, без да забележи той, и бе загащено от кучеловците тъкмо когато Каишев му разказваше в коя черква се е венчал Иван Калъчът с роднината си.

Кардашев, твърде развълнуван и засрамен даже

от непристойното си увлечение, възползува се от преградата, която туриха между него и Каишева ред файтони, и крадешком се шопна в „Червен рак“ през страничната му врата с кучето си заедно.

VI

ЕДНА ПРИЯТНА ВЕСТ В „ЧЕРВЕН РАК“

Той седна на една маса и като се увери през прозорците, че Каишев изгуби дирите му, успокои се и хвана да разглежда какво имаше около него.

— Слава богу — думаше си той, — тоя смешен случай с Цербера — така наричаше кучето си, което се бе сгушило под стола, още разтреперано от халката, що го бе давила — избави ме от ноктите на Каишева. Какъв дявол ми трябваше мен да знам неговите перетържки и гешефтарства, в коя черква се е венчал някой си Калъч, вагабонтин, с роднината си и какво тяло имала неговата умряла жена ... Много ми влизат в работата всичките тия помии! Па да можех да извлека нещо за целта си. Но каква нова идея може да се роди от беседата с един Каишев? Този човек е цял излян от нищожество! Той навярно ще ме подири у дома, за да ми доизкаже за Дойна ... Аз не мога да му затворя вратата си, по-добре е да се не връщам за обяд.

В кафенето имаше разен свят.

Българи, евреи, чужденци; пушек, глъчки.

Огледът, който направи Кардашев, не му каза нищо ново. Все тия разговори по дреболиите на деня и злодумства по политиката, все тия плоски, лишени от изражение лица и груби смехове, и спиртни погледи, и прозевки на ленив и непотребен живот. Тука дори и сатирата не би намерила храна. Той напразно напъваше всичкото си внимание: нито една фраза от чуваните не изобличаваше сериозен или съдържателен разговор. Плоскост и безцветност. Един скандал би бил по-плодовит с наблюдения поучителни, с психологически изводи.

Той допи пивото си, плати и стана. В тая минута привлече слуха му един разговор на съседната маса. Той чу следващата част от него:

— Ама Григоров ли бе? Начо ли? — питаше един.

— Не, Симеон Григоров ... Бог да го прости! — отговори друг.

— И тая нощ? — питаше първият.

— Да, по три часа. Със собствения си револвер.

— А коя е причната на самоубийството?

На другата маса се раздадоха глъчки, смехове, та Кардашев не можа да зачуе продължението на разговора.

Той пак седна, на една друга маса — понеже мястото му на неговата бе заето вече, — с намерение да разбере по-добре трагедията, която се случи тая нощ.

Той познаваше Симеона Григоров, самоубития. Момък богат, образован, с мил характер и прелестни маниери. Защо се е самоубил в тая ранна възраст?

„Без друго тука се крие една вътрешна трагедия — помисли си Кардашев; — Григоров бе така добре поставен в обществото, обладаваше едно завидно положение — причината на отчаяното му решение да прекрати дните си сам не може да бъде друго освен нравствена — какво именно? Любов, непременно. Само това чувство е способно да тикне към такива решения един такъв човек! ... Нещастна любов! Без друго ... Аз имах право да се не отчайвам от външната безцветност на столичния живот ... Не е само грубият материализъм на каишевци, който движи душите. Ето един герой, една изпъкнала фигура, сиреч богата тема, каквато аз търся за потресаещи изображения на душевна борба. Тук няма дребнавост, а има дълбок жизнен трагизъм; тук, преди разломената от куршум глава, има едно счупено сърце.

Но Кардашев жадееше по-скоро да се увери във верността на предположението си и след това да иде у дома си и да се залови с обмисляне фабулата и развитието на разказа си. Той чувствуваше вече огъня на вдъхновението.

А злокобната новина беше обладала вече цялото кафене. Лицата се бяха оживили, очите светнали,

вниманията напрегнати за още по-застървителни подробности. Григоровото самоубийство внесе една вълна от свежест в монотонията на „Червен рак“.

Той стана и се приближи до масата, дето пръв път чу за самоубийството.

— Извинете,— обърна се той към едного от беседниците там, — знае ли се причината за Григоровото самоубийство?

— Това разправяхме сега, господин Кардашев — отговори тоз, доволен, че му се дава случай десетия път негли тая заран да разкаже лакомата новина; — кой мислеше, че Григоров за такава глупава причина ще се убие? Тая нощ играли на комар. Той играеше. Освен че изгубил всичко, Григоров дал и две полици за петдесет хиляди лева... Той беше богат човек и можеше да ги посрещне. Но кой знае как, отчаял се за тая голяма загуба, като се върнал у тях, и гръмнал револвера си в устата... Това сам е обяснил в едно писмо, което се намерило на стола му.

Кардашев се хвана за главата при това обяснение и излезе.

Вдъхновението му охладня мигновено. Какъв мизерен герой! Де тука характер? Де тука борба? Де сила на страстите? Иди се ползувай от такава пошлост!

Убил се, че изгубил на комар!... Не, Каишев е по-симпатичен.

Той излезе.

VII

ГРЪМЛИВИ НОВИНИ И ИСТИНСКИ СЪБИТИЯ

Търговската улица на тоя час беше още по-оживена.

В хора на другите шумове влизаха сега и ухораздирателните крясъци на рояк вестникопродавци, под мишницата с едвам сега излезли от пресата вестници, вместо сноши, по реда си. Улицата ехтеше от названията на вестниците, сподирени със съблазнителни обаждания.

— Независимост! Важни новини, много важни!...

— Купете си Пазител народен! Кабинетът паднал!...

— Народен другар! Революция в Сухиндол!

— Известител! Ужасно клане в Гаганица!

— Господин Кардашев, купете си: много важни новини!

— Моят вестник, господин Кардашев! (Тия дяволи познаваха Кардашева, понеже бяха един вид от еснафа.)

Няколко хлапака начоголиха литератора и той, за да се отърве от тяхната лепкава любезност, набъка си джебовете с листове. Той не полюбопитствува да отвори ни един, при всичката възбудителна прелест на новините за политически трусове и катастрофи. Той знаеше по опит, че тия новини бяха едно благородно състезание между редактори за доказване богатството на фантазия и изобретателност и простимо агитационно средство за гонене партийни цели. Кардашев обаче и рядко четеше вестник.

По-нататък той се натъкна на друг рояк разгласители на сухиндолски революции и гаганишки ужаси. Кардашев отхвърли решително предложенията им да си купи втори екземпляри от вестниците, както и услугите на две лустраджийчета, на които естетическото чувство се докачи от вида на опрашените му обувки. При рибната бакалница, близо до кафене „Македония“, той се спря. Тука беше кипежът на явния и пазарския живот на столицата. Тълпи минувачи от вси страни се срещаха, кръстосваха, спираха, разотиваха, сменяни от нови талази човешки върволяк. Кардашев сблъска гърба си с друг гръб, обърнат към неговия. Той се извърна да се извини на обладателя му — тогава позна господина Сайкова, държащ в ръка увит в хартия голям къс сомова риба, кървава още!

— Добър ден!

— Добър ден, господин Сайков.

— Що дирите тука? Риба ли? Препоръчвам ви: чудесен сом! — И Сайков подигна лакомата си покупка.

— Благодаря, не ща да купувам риба.

— А какво чакате тука? Или любопитствувате?

— Да, няма какво да правя, излязох да си поязпам.

— Знаете ли? Симеон Григоров тая нощ се самоубил?

— Чух това. Мизерна смърт... Ти как знаеш?

Сайков му разправи, че Григоров изгубил на комар.

— Какво ново по политиката? — притури той.

Кардашев посочи усмихнато вестникопродавците, които ревяха своите гръмоносни новини.

Сайков махна с ръка презрително.

— Ха, чу ли случката, която вчера станала между Жаравков и редактора на „Свободен печат“?

— Конков?

— Да. Ти знаеш, че Конков е върл радикал. Той реве до бога за неограничена свобода на печата, той е против всеки закон, който я стеснява, та и въобще против закони и съдилища. Имаме анархисти, как? Завчера напечатал една тежка клевета против Жаравкова. Жаравков, какъвто го знаеш, че е джаснат, среща го при „Панах“ и му налага гърба с бастуня си. Как мислиш, че си отвръща Конков за тая обида?

— Върнал му тоягите с юмруци, по български.

— Не.

— Извикал го на дуел? Удари го в глезена?

— Не.

— А какво?

— Извикал го на... съд!

— За боя? Какво има чудно в това? Това е правилно.

— Това е подло!

— Защо?

— Конков, когато хвърляше мръсните си клевети въз Жаравкова, знаеше добре, че се радваше на пълна безнаказаност. Законът за печата го туряше на заслон. Той се криеше зад гърба на един отговорник — човек от слама! Жаравков не прие да се унизи да му се отплати със същата монета, тоест с печатни псувни, а му отговори грубиянски насред

улицата с бастуня си, какъвто държеше и редакторът. Тоз последният, знаещ, че немощен против печатните псувни, законът може да накаже ударите с бастун, които са заслужени, обръща се към съда, той да отмъсти за синилата, получени от гърба му... Това е кавалерско?

— И това е българско! — усмихна се Кардашев.

— Право, право! — изсмя се Сайков, като се прощаваше с него. — Хай да те водя нататък.

— Аз оттам ида.

— Какво ще правиш самичък тука?

— Ще зяпам.

— В петъчен ден бъди тука, тогава е пазар, има богат материал за наблюдения; впрочем, днес е сряда. Тоя пост е пак добър.

— Защо в сряда, а не в четвъртък например? — попита Кардашев.

Сайков смигна и посочи банята насреща.

— Сряда е женския ден за къпане през неделята. Стой тука, има приятни мордички да видиш...

— Не мога да кажа, че не си досетлив човек, Сайков! — усмихна се Кардашев.

Сайков се приближи до него поверително.

— Оная сряда банята е била театър на една оригинална домашна история. Ти чу ли?

— Не. Любопитен съм.

— Играещата госпожа Зоева дала рандеву на господина N. в една кабина на банята — това посред пладне.

— Невъзможно!

— Не говори тая дума, когато е приказка за женска интрижка. Господин Зоев, мъжът, научава се, насиля вратата и влазя в кабината. Тогава...

— Е? — извика залюбопитствувалият Кардашев.

— Ти помисли, че Зоев е пръснал някоя глава с револвера си? Успокой се: той отива право в митрополията и иска развод.

— Пак по български — изсмя се Кардашев.

— Но аз се забавих за министерството, сбогом! — И Сайков тичешката отмина.

— Пак по български! — повтори си Кардашев; — всичко у нас има развързка ординарна, пошла, обикно-

вена. Иди търси романтизъм и рицарски доблести в нашата действителност. Куршумът, що тъй глупаво проби главата на безмозъчния Григоров, с много уместност и логика би се явил тука, в кабината... Един бит редактор и един изневерен мъж измиват срама си по най-хрисим и благоразумен начин. Тия два анекдота от Сайкова можат да послужат прекрасно за комедийки, но не за по-сериозно нещо. Това, което аз диря, не намирам; а сатирическите теми сами ми се окачват на перото.

VIII

ИЗ ГОЛЯМАТА АРТЕРИЯ НА СТОЛИЦАТА

Карадашев мина край гиздавата аркада на джамията и продължи из Витошка улица. До Шарения мост дори нищо не му привлече вниманието. Четирите грамадни бронзови лъвове правеха смешен ефект, клекнали на ъглите на моста, над тая жалка, помийна бара. Едно неволно ухилване трепна на устните му, като си припомни клоуна в Арена Пизи, който бе заревал с глас, че лъвовете нямали езици!

И на връщане улицата имаше същата физиономия. Из една проста кръчма изскачат звукове от цигулки и дайре, приглашани от раздирателни песни на цигани музиканти; на праговете на някои тунели се мяркат пременени в цветни и закапани от питие дрехи слугините черпачки, с изхлузена физиономия и безочлив поглед. На един стобор нанизани редове просташки картини; наваляк любопитни — очевидно с много непридирчив вкус — зяпат пред тях в нямо удивление; отляво, в едно празно място, надгробни блочи, паметници-статуи за продан; един коленичил плачущ ангел там чака от години вече някой сантиментален и неутешим вдовец да го купи...

Стражари със строги лица пазят тишината в улицата, дето се щурат между файтоните минувачи и отбягват наляво и надясно подковите на конете. На някои балкони дами, седнали на разговор или на шев; други се задават отпред с лъснали коси, със зачервени като божур лица, с бърз ход; те са топили преди малко в топлите вълни на банята своите прелести... Войници, селяни, цигани, псета. Цербер, учтив и любознателен, се здрависва и души с всеки срещнат едноплеменник. Но той ужасно се разсърди и залая с бяс, когато се подадоха из една напречна улица кучеловците. Подир тоя си протест той благоразумно се свираше в краката на господаря си и не отбележи вече нито един телеграфен стълб.

Новите двукатни къщи, отдолу с магазини и кръчми с куриозни надписи, кафенета, локанти, адвокатски писалища, се чредуват с полуразградени дворища, в дъното на които се гушат вехти ниски къщурки, почтени останки от прежнята София — София на софиянците — в тая по европейски теглена улица.

В дъното ѝ „Свети Крал“ запрещя вида, без да възнагради погледа със своя сив зид и пет несъразмерни с малката му снага купола. По-насам — стройната маса на храма на правоверните, с мавритански прозорци и с изящно източено невисоко минаре, изпъчва единия си хълбок на самия тротоар, до шосето на улицата.

Тоя хълбок по чудо биде пощаден от инженерската праволинейна мания и едвам-що не костува на столицата изгубването на един най-оригинален и великолепен паметник на източното зодчество — истинска красота нейна.

Истина, кметството пак остави печата на своята обновителна деятелност и тоя път — на непростително безвкусие: то вароса светия дом цял и заличи с тая монотонна мазилка тънките лепни и зографски шарении по стените, викалото и вратата, която наумяваше вратите на ханския дворец в Бахчисарай.

IX

„ЕВРИКА!“

Когато Кардашев се любуваше на хармоническите линии на това здание, някой го хвана за ръката.

Той се сепна и се обърна.

— А, докторе! — извика той и се ръкува с един човек на средна възраст, с черна брадица и черни, живи очи.

— Какво назъртате тука?

— Просто разхождам се.

— Как, вие не знаете? Богат материал за вас: идете в окръжния съд!

— Що да правя там?

— Разглежда се едно рядко углавно дело, съди се едно ужасно тройно престъпление, три убийства, извършени от някой си Вангел, македонец — аз го познавам: прост човечец. Извънредно любопитно е. Иди, аз съжалявам, че не ми е възможно да присъствувам. За тебе е особено занимателно.

— Три убийства от едного! — извика слисан Кардашев.

— Да. Кой би повярвал! Никой не подозираше такъв страшен убиец, скрит под сетрето на тоз кротък Вангел. Ето каква е работата — продължаваше докторът, като улови едно копче на Кардашева, цял преобърнат на внимание, — той преди една година удушва жена си, без да подозре някой престъплението; убива после в къщата на един свой приятел приканеният там на гости един ючбунарец, а една неделя по-преди се оженил за сестриницата му, която също убива, като пуща слух, че избягала с любовник.

— Това е чудовищно! — извика Кардашев потръпнал. — И тия злодейства едвам сега се съдят?

— Защото едвам сега се откриха случайно. Жената на приятеля му издава работата: трупът на ючбунареца намират закопан в двора на нейния мъж, а трупът на жената — изравят изпод леглото на стражаря.

— А причините на тия ужаси? — попита възбудено Кардашев.

— Неизвестни добре още. Затова те пращам на заседанието на съда. Там всичко ще бъде разяснено и осветлено... Материал за един Рокамболовски роман... в София... Сбогом! Ще идеш, нали?

— Да.

Докторът отмина бързешката.

Кардашев възви надясно и влезе в Пиротска улица.

„Тука сега или съм намерил онова, което търся, или никога няма да го намеря! — помисли си той. — Мотивите на тия три убийства, които ще свързва еднаква злокобност, лежат вече в дълбоки нравствени бури. Само стихийни страсти или ярости могат да бъдат подбудителни причини. Тук има или любов, или мъст, или ревнивост, или друга полуда на човешка душа. Във всеки случай не пошла материална причина, каквато например Григоровата, е накарала този беден господин да убие две жени и един мъж в разстояние на няколко месеца. Такава страшна трагедия има по-дълбоко извора си. Тука вече има работа не бичът на сатирата, а лупата на психолога... Какви ли пориви, урагани душевни? Тия злодеяния ме пренасят във времената на Борджиевците. Нà, пиши сега, рудница богата, анализувай мощни проявления на човешката натура. Грозни, отвратителни, но мощни, да! Шекспировски мотиви!... Прочее: е в р и к а!

X

ИСТИНАТА

И възхитен от щастливата си намяра, Кардашев бързаше към окръжния съд между два реда адвокатски писалища. При вратнята на двора, дето беше съдилището, той се срещна с тълпи хора, които излизаха на улицата.

Той позна в тях един свой познайник.

— Свърши ли се процеса? — попита го Кардашев.

— Да. Вангел осъден на смърт, а съучастникът му — на петнайсетгодишен затвор с окови.

— Доказа ли се причината на убийството? — попита тревожно Кардашев.

— Обясни се до най-малки подробности.

— Каква е била?

— Грабеж.

— Що думаш?

— Защо се тъй вълнувате? — забеляза му познай-

никът, като съгледа измененото му лице. — Причината била наследството на ючбунареца.

Кардашев побледня.

Познайникът му продължи, като го увличаше със себе си назад към Витошка улица.

— Ючбунарецът бил имотничък човек, имал дял два камъка в някоя воденица, къща с два дюкяна на Ючбунар и нещо парици. Вдовец бил, деца нямал, само една сестрина дъщеря, също вдовица, му оставала в рода жива и той я прибрал в къщата си. Естествено, тя му била и наследницата. Вангел — така викат убийцата — подушил тая плячка и намислил да тури ръка на нея. Той, не се знае добре де и как, се видял и запознал с наследницата — забележи, че Вангел е доста приличен момък — и се убедил, че й направил впечатление. Скоро подир това умира жена му. Плакал за нея, както се следва. Заровили я. Вангел останал вдовец. След шест месеца той се венчава с ючбунарката — сполучил да замрежи и ней, и на чича й очите.

— Аз знам останалото — издума мрачно Кардашев, — сбогом!

И той хвана улицата „Цар Борис“, за да пресече уличката „Лавеле“ и излезе при „Свети Крал“.

*

— Наистина, мизерно — бъблеше той ядосано... — Аз мислех потресаеща душевна драма, а излезе кокошарска история. Дявол ги взел! Що за герои! Нямат честолюбието даже да метнат какво-годе було от поезия въз отчаяните си решения. Оня си дава смърт, че изгубил имане, този я пък дава — за да го спечели. Де трагедията? Гениите на Шекспира и Шилера би умрели от анемия на тая почва.

XI

ЕДНО ПРЕМЕЖДИЕ

Кардашев щеше още да разсъждава върху тази меланхолична тема, но видя ненадейно Каишева, че се задаваше отсреща с жълтата си изрусяла шапка и ухилено лице и му маха — вероятно, искаше да му разкаже за госпожата си... При тая нова опасност Кардашев се престори, че го не видя, притърча в кривата уличка „Лавеле“ и се мушна напосока в първата врата, която му се улучи отляво. Там чакà няколко време, докато се убеди, че страшният Каишев е изгубил дирята му. Подир една минута литераторът видя през стъклото на коридорната врата, че влезе Цербер из портата, а след него се показа Каишев.

— Ах — извика в ужас Кардашев, — и тука! Тоя проклет Цербер ме издаде!

И той фукна нагоре, по други стълби, без да знае в чия къща е влязъл и търси спасение от Каишева. От най-горното стъпало той се извърна и погледна долу: видя жълтата изрусяла шапка на предприемача, която също хвана да се повдига по стълбите.

Една ужасна мисъл му дойде тогава:

„Мигар съм влязъл в Каишевата къща!“

Но той веднага спомни, че Каишевата къща беше на друга страна на града.

Кардашеву не оставаше време за колебание: той почука една врата, бутна и влезе вътре. Той свали шапка да се извини на десетината лица, които намери в стаята и които буйното му нахълтване накара да се обърнат. Той остана доста слисан, като видя, че това общество беше много пъстро. Имаше в него представители от всички полове, състояния и съсловия: граждани, шопи, евреи, две госпожи, три селянки, разсилни с жълти копчета. Всичкият тоя разнообразен народ се мърдаше или стоеше прав пред две зелени маси, при които седяха хора с пера в ръцете.

Кардашев разбра, че е попаднал в една канцелария! По книжата, залепени на стените, видя, че има честта да бъде в канцеларията на нотариуса при Софийския окръжен съд.

XII

ЕДИН БРАТ ПО АПОЛОНА

Почтеният нотариус, човек прекарал, с малка, остра, суха глава, наполовина оплешивяла, със сбърчено и незначително лице; което изведнаж стана приветливо, обърна се към Кардашева:

— Какво желаете, господин Кардашев?

И нотариусът му посочи стола до себе си и го покани с ръка да седне.

Присъствуващите почтително се отстраниха пред писателя, като съобразиха, че новодошлият е или важно лице, или близък приятел на нотариуса, та му даде предпочитание.

Кардашев подаде ръка на нотариуса, който се назова „Братемойев“, и седна.

Нотариусът се усмихваше услужливо.

— С какво можем да ви послужим? — попита той стеснения си гост.

— Ба, гледайте си работата, господин Братемойев, аз така наминах... — каза Кардашев, като трепна неволно, защото вратата се отвори и влезе... — слава богу — разсилен, не о н я...

— Не, не, вашата работа: тия хора могат да почакат... Някой документ ще заверите или какво?

— Нямам потреба от такова нещо. Просто се отбих тъй, малко... за да погледна за едно лице — излъга неволно писателят.

„Да му обадя ли каква е работата и да прося покровителството му против гонителя си?“ — помисли си той, но не посмя — щеше да бъде смешен.

— За кого погледнахте? — питаше неумолимо любезният нотариус.

Един философ е казал, че всяка лъжа носи наказанието със себе си: тя те кара да я подкрепиш с друга лъжа.

И злощастният писател излъга. Той наименува едно случайно име. И се изчерви до ушите. Той би веднага побягнал, но страхът от среща с Каишева го задържа при вежливия Братемойев.

Изумлението му порасте, когато нотариусът му отговори:

— Нойчев? Той дохожда тая заран; отиде да приготви при адвокатина една книга и пак ще дойде... Почакайте го тогава!

Кардашеву забръмча главата.

Сега още една страшна, по-голяма опасност го заплашваше. Ако дойде Нойчев, какво ще му каже? Та той нито е имал някаква работа с Нойчева, нито се познават с него! Мисълта за очна среща с него го вдърви... Пак лъжи и какви още? И положение до немай-къде глупаво! Той предпочете по-малкото зло пред по-голямото и стана.

— Аз сбърках — каза нотариусът, като подаде някакви книжа на един от писарите; — Нойчев каза, че ще дойде подиробед... Сега е и късно. Аз само тъй, рекох... Исках да поостанете при мене...

Кардашев седна с олекнала душа, защото при едно ново отваряне вратата той съпикаса жълтата изрусяла шапка в коридора.

— Стойте, стойте... — обърна се пак нотариусът към него... — Аз много се радвам от приятния случай, който ви доведе тука. Аз отдавна желаех да се срещна горещо с вас и да поговорим за нещо си, по книжовни работи. — Па като сниши гласа си, прибави: — И ние сегиз-тогиз сме подрасквали, на младо време де!

И той смигна и се усмихна приятелски.

— А! Еснафи сме, значи? — И Кардашев си направи радостно лицето.

— Малко нещо... То и по имената сме братя — отговори събратът скромно и с мустаци, щръкнали от вътрешно задоволство. Па като се обърна с лице, внезапно станало студено и сурово, към присъствуващите, той каза повелително:

— Идете си, сега имам занятия други... Утре по това време пак елате!

Присъствуващите подир няколко недоволни шушукания и боязливи попитвания по делата си се отеглиха.

Кардашев пак съгледа в коридора мъжа на умря-

лата „госпожа“, който търпеливо се разхождаше назад-напред в ожидание Кардашево.

Той сега виждаше в нотариуса, който му излезе и събрат по Аполона, едничкия си спасител.

XIII

РЯДКА БЕЗКОРИСТНОСТ

— Какво хубаво кученце имате! Как го наричат? Цербер? Хъ-ъ-ъ, хубавият Церберчо! . . .

Като отдаде тая дан от милвания и любезност към животното, което зализа учтивата му ръка, нотариусът премести стола си близо до Кардашевия, за да могат по-удобно да се разговарят, без да бъдат чути от двамата писари при противоположната маса.

— Имаме от млади години тетрадки, стихчета сме писали, доста хубавки. . . Усещахме и ние в гърдите си тоя дар божи и се трудехме с перото. . . По щастие, както видите, заловихме се съвсем с друга, скверна работа. . . Каква връзка има между поет, сиреч стихотворство, и службата на нотариус? . . . Никаква. . . Бях роден от провидението да лея стихове — подписвам крепостни актове и заверявам подписите на шопите и шопкините . . . извинете! Занимавай се с прост народ. . . Сега и стихове, и талант, и слава — хвръкна всичко. . . Късно е. . . Но понякога отварям ръкописите си . . . Вярвате ли? Доплаква ми се. . . А са хубави стиховете, имат ритми, стъпки имат и гладки са, като ги четеш, сякаш че гълташ рахат-локум. . . Имах си дарбица, ви казвам. . . Свидно ми е да ги затурям, да не видят вече свят. . . Много ми е мъчно.

— Като е тъй, напечатайте ги — забележи Кардашев.

— Аз? Моя ли работа е това? Късно, ви казвам, късно! (Нотариусът въздъхна.) Ето какво исках отдавна да ви изразя (нотариусът си наклони главата към него): аз ги отстъпвам вам!

— Благодаря, не трябва! — измънка писателят, когото изненада такова великодушие.

— Чакайте! Отстъпвам ви ги без никакво възна-

граждение! Съвсем от идеална точка, разбирате? Поправете ги, както мислите вие, ако има нещо за поправяне, после печатайте ги! Съгласен съм, ако искате, и името да си турите под тях. . . Не претендирам. Вие се славете! . . . А мене — крепостни актове и заверки на документи.

Като каза тия думи, почтеният човек се покърти цял. Очите му засвяткаха, па овлажняха — очевидно жертвата, която правеше, тежко се отзова на неговата авторска чувствителност.

Кардашев учтиво отклони великодушното предложение.

— Не, не! Аз съм готов да ги изгоря на огъня стихотворенията си, но на други списател няма да ги харижа. . . Ни един не заслужава! . . . Аз само от голямо уважение към вас, тоест само за вашия талант . . . От все сърце вам посветявам трудовете си.

Кардашев благодареше.

XIV

БРАТЕМОЙЕВ СТАВА ОПАСЕН

Нотариусът продължи:

— Аз съм горещ ваш почитател, господин Кардашев; вие ме не знаете почти, но аз всичко знам каквото печатате. Под моята нотариуска черупка се крие друго нещо. Да.

— Много ми е приятно.

— Четох и вашата последна повест; та за нея именно желаех да се разговорим . . . Много хубава е, чудесна е. Вие можете да вярвате, сиреч на нас, и ние през плет поне сме видели какво е нещо литературата, па и комплименти нямам навик да правя. . . Само ще ми позволите една бележка да ви направя. Не бележка, а едно мнение, тъй да кажа, един вид съвет . . . Извинете. — И Братемойев си поглади несъществуващите косми на главата.

— Моля, говорете, аз ви слушам с благодарност.

— Отдавна дето искам да ви направя бележката,

е тая: най на края на повестта вие убивате в разсипаната воденица и троицата герои. Те умират всичките!

— Да.

— И никой не е чул във воденицата техните разговори, които се разговарят, преди да умрат?

— Естествено, никой други не е бил там свидетел.

Нотариусът си поглади пак голото теме.

— Ето де се явява недоумението: как вие знаете, че са приказвали и вършили тъй, както описвате, когато никой не е видял, ни чул, за да ви предаде после? Защото,ако бяхте турили някой таен свидетел на приключението във воденицата, читателят ще предположи, че той е разправял на автора работата... Както стои сега, ражда се един вид съмнение към автора... Не е ли право?

Кардашев гледаше в недоумение събрата си.

— Но моята повест е плод на чиста фантазия! — извика писателят.

— Знам, знам — пресече го Братемойев, — фантазия и ние знаем, но тъй се ражда недоверие, излазя един вид, как да кажа: неистина сиреч... Вие извинявайте, аз като приятел и поклонник... Сега позволете ми един мой скромен съвет за как да се изправи това...

— Любопитен съм — каза писателят, който от учудване падаше в изстъпление.

— Вашата повест, чувам, скоро ще има ново издание. Ох, хубавия Берберчо! (Нотариусът поглади главата на Цербера, опрял предни крака на коляното му, като да чуе и той важния съвет.) Ето, в новото издание може да се поправи този единствен кусур в прекрасното ви тоест съчинение. Притурете, че момиченцето Софийка, което забравихте в града, дошло е най-после при воденицата и зад една дупка на зида е гледало вътре, а после останало живо и незакачено от турските куршуми, които убиват троицата души във воденицата. Тогава читателят лесно ще предположи, че от момиченцето сте чули по-после всичко, и напълно ще ви повярва... Трябва юридическо лице! Аз ви моля да имате пред вид...

— Аз буквално ще следвам вашия мъдър съвет, господин Братемойев.

— Няма защо... Ние, като почитатели ваши... Колкото за стихотворенията ми (той изтегли чекмеджето и взе да тършува), аз имам тука, по нещастие, една тетрадка само. Заповядайте да ви я прочета: няма никой!

Кардашев стана и си взе шапката. Сега срещата с Каишева му се видя цвете.

— Извинете, бързам, бай Братемойев! Друг път ще се насладим... — И той подаде ръка на нотариуса и изскокна из вратата, готов да се сдаде на капитулация Каишеву.

Той се озърна учуден в коридора.

Каишев беше изчезнал.

Той си издъхна отдълбоко, с безкрайно облекчение и побърза да се отдалечи от този опасен край на столицата. Извика файтон и полетя по посока на „Свети Крал“, за да иде да обядва у тях си, преследван от лая на кучето си, което припкаше след колата, и от отчаяните махания на една жълта шапка в улица „Цар Борис“.

XV

ВТОРИ ПОХОД

Кардашев бързо обедвà и изскокна, за да го не свари Каишев.

Времето следобед беше твърде хубаво. Слънцето грееше, топло и животворно, като се промъкваше из широките лазурни проливи на архипелази бели острови, плаващи по синия свод. Миришеше на нещо младо, сякаш че пролет идеше отпред. Прохладният въздух се дишаше със сладост; гърдите поемаха радостно тия здрави струи от живителен кислород; погледът се възхищаваше като малко дете, милуван от благата, тиха виделина на есенния ден и от нежната лазурност на небето. По корнизите на къщите немирни птичета цвъркаха или се боричкаха от радост и слободия. Един дух на драгост и воля владееше в простора и теглеше душите навън — в свободата и в природата.

Кардашев се убеди, че не само той изпитваше то-

ва тайно чувство и се подчиняваше на обаянието на външния въздух, лъчи, топлик и меланхолическа сладост. Минувайки из някои улици на източната половина на града, обикновено пусти по това време на деня, той забеляза тихи сцени от най-умилителна идилия. В една градина на улицата ***ов достопочтеният юрист Х., в небрежен вид, без вратовръзка и по чехли, седеше при олеандрите си и се прозяваше най-възхитително към сините небеса; по-нататък, отворил прозореца си, показваше своето гойно, кръгло човеческо лице един достоен началник на отделение, щастлив, че бог е създал тревите, птиците, въздуха, България и отделението му — за да може да им се наслаждава на тоя свят.

В улицата ***ич трийсет и осем годишният пенсионер Н., приятно надебелял, размишляваше благодушно върху красотата на природата и добродетелите, като туряше най-високо между тях признателността на народите към своите синове. Милата госпожица Р..., красиво облегната до едно дръвче с книга в ръка и с копнейни погледи в далеките области на златните мечти... Тя имаше така вида на статуята на Сафо, навярно тя не знаеше коя е Сафо, но се чувствуваше, че гори от сладки трепети и е способна да бъде много, безкрайно щастлива... Очарователната черноока вдовица на *** вска улица, в омаята на младост и блянове, изскокна на балкона си, погледна мечтателно природата, дъхна издълбоко и пак влезна в будоара си, като остави подире си една вълна от тънки благоухания...

XVI

ЗАЩО СЕ БАВИ МЛАДОЖЕНЕЦЪТ

Кардашев отмина тия улици и се запъти към центровете на движението и кипежа градски. Скоро той излезе на Светикралската площад.

При входа на черквата се тълпяха хора. Едни влизаха, други излизаха. Десетина файтона и ландото на Панаха чакаха долу на площада. Разбра, че ставаше

бракосъчетание в храма. Макар че тази церемония не обладаваше елемент, какъвто нему трябваше, той неволно се отби и се промуши между навалицата в черквата и захвана единствения празен трон. Там забеляза някакво щуране, известно безпокойство по лицата. През главите на пременени и пъстро облечени госпожи, близо до княжеския трон, той забеляза невестата в бяло с шафери и дружки около нея. Блестяха доста офицерски мундири. Храмът беше напълнен със свят (ставаше венчаването на майора Панчоркова с дъщерята на богатия С.). Поповете, наоблечени с одеждите си, поглеждаха час по час из олтара въпросително и в недоумение. Същото недоумение бе изписано и по много още лица. Кардашев попита един съсед, който с облегнати лакти на трона и с преплетени ръце поглеждаше към входа и делеше общото безпокойство:

— Защо не почват?

— Чакат младоженеца — отговори съседът му.

— Защо се бави?

Съседът дигна рамена:

— Отидоха пак да го викат.

— Пак да го викат? — попита позачудено Кардашев.

Съседът каза ниско:

— Има някаква каша! — И го погледна знаменателно.

Сега писателят разбра, че ще бъде зрител на нещо странно, необикновено, на някаква публична съблазън негли! Неговото любопитство порасте, па и надеждата му оживя да намери търсената тема.

Той пожела да узнае повече подробности по делото.

— Аз добре не знам — отговори съседът, — но различно се мълви. Добре не знам...

— А какво се мълви?

Съседът си обърса с кърпата пота по челото, па каза:

— Едни думат, че има помятане от страна на младоженеца.

— И сега? В минутата на венчаването му скимнало да прави помятане?

— Както видите.

— Знаете ли причината?

— Казах ви, че не знам добре; но това, което се чува, ви казвам. Майорът е сгоден с момичето, има една година, познали са се добре, обикнали се, навсякъде заедно, на разходка на Драгалевския манастир... и дето е скимвало на годеника. Всеки знаеше, че се харесват и се любят — до вчера, до днес, допреди един час. Инак щяха ли да разпращат покани и да става днес бракосъчетанието им? С една реч: работата беше опечена, в кърпа вързана! Сега — да дойде годеникът — не иде годеникът!

— Но причината? Такава крайна постъпка трябва да е предизвикана от извънредна, сериозна причина.

Съседът си сбра горната устна и носа кисело.

— Май не е дотам сериозна.

— Що именно?

— Аз ви казвам това, което чух от хората: уверил се преди малко, на последния час, че момичето не е благодарно от него, че против сърцето си действува... Не знам, тъй казват...

— Как! Не била благодарна, а цяла година гугукали с майора! — извика Кардашев.

Съседът пак дигна рамена.

— Че кой я пресилял и тогава, и сега?

— Баща ѝ.

Кардашев се намръщи възмутен.

— Значи, тя е жертва била на бащината си тиранска воля? Тоя господин трябва да е звяр човек!

— Баща ѝ? Напротив, много благороден и с кротка душа човек. Познавам го добре. Той има само това момиче — друга рожба няма, — то му е всичко, и радост, и наследница... Обича го. Богат е. Отвсякъде се подмилкват кандидати... Защо ще го пресиля и принуждава?... Па кой ги знае пак какви са работите! Но казват и друго: момичето на последния час чуло нещо за годеника, и недостойно, и грозно, и си променило сърцето, и не скрило презрението си от близките си; но виляло, че е късно вече да взема ново решение, и се покорило на съдбата си...

— И е дошло тука, като агнец на заколение?

— Да. Аз и това най вярвам: на Панчоркова е предадено всичко, какво е казала годеницата и какво

е новото ѝ разположение — и той се отказва! Той казвал, че не иска да се натрапя там, гдето няма любов, а презрение към него.

— И постъпва като честен човек, макар че постъпката му в същото време съставлява един нечуван скандал — забеляза Кардашев.

— Той прави една глупост.

— Може би глупост, но кавалерство. Като се отрича от дъщерята, той се отрича и от надеждите си за наследството на бащиното ѝ богатство, което е голямо. Това е самопожертвуване, рядко в нашето материалистическо време.

— А аз ви казвам, той прави глупост и детинщина за такива дреболии... Така и годеницата — каза съседът убедено.

— И нейната постъпка ѝ прави чест — отговори Кардашев. — Ако няма сила сама първа да скъса, пред олтара вече и под булото, тя е имала доблестта да се възмути и да протестира, преди да се жертвува.

Сега в ума на писателя блесна величествена мисъл. Той видя, че тука се разиграва потресна драма на силни душевни борби; благородно възмущение, от една страна, възвишена самоотверженост, от друга. Обоюдно рицарство на двете целни натури. Темата беше намерена най-после... Това, което той сега трепереше от нетърпение да предаде по-скоро на бялата книга, беше тъй необикновено, мъжествено и дълбоко трагическо, щото можеше да се покаже невероятно на повечето читатели. Която и от двете причини да бъде настоящата за постъпката му, този майор е герой. Той е презрял и условните приличия, и съдът на общественото мнение, и викът на самолюбието си, и бляскави надежди за един обезпечен живот — пред дълга си на честен човек. А тая рицарска черта избликваше наяве при най-заплетено и високо драматическо положение. Дойде му мисълта и за една драма.

Но той с тревожно любопитство очакваше да види развръзката на тая.

XVII

БЛАГОПОЛУЧНО НАЧАЛО

Половин час се бе минало откак Кардашев влезе в черква. Недоумението, шушуканията, смущението растяха. Годеницата, окръжена от дами, които я придумваха нещо, за да я ободряват или укрепяват, стоеше попарена. Тя рядко и крадешком поповдигаше засрамени очи към тълпата; Кардашев забеляза, че в тях лъщяха сълзи. Той се възмущаваше от протакането на тия нравствени изтезания за годеницата, прицел на толкова жестоки любопитни очи, макар и с изражение на симпатия...

По едно време стана някакъв шум, очите се обърнаха към вратата.

— Иде! — раздадоха се гласове.

Кардашев и той погледна към входа.

Действително, идеха някои, навалякът се отдръпваше, за да отвори път.

Бляскав, победоносен, красив във великолепната си униформа на кавалерийски офицер, зададе се годеникът, приветствуван от щастливи усмихвания, от горещи ръкувания.

След него бъдещият му дядо с някаква пресилена радост на лицето, което беше побледняло и разстроено. Но никой не забеляза бащата, всички очи се впиха в младата, красива двойка, която веднага застана на средата пред облечените в златни одежди свещеници.

Захвана се обредът на бракосъчетанието.

Кардашев падаше от небето.

Той не вярваше очите си!

Какво значеше всичко това?

Успяха да придумат майора да подаде ръка на девойката, която го не щеше, и девойката да я приеме, при всичко, че й беше противен? Страхът пред скандала възтържествува над ония здрави човешки чувства, които одеве поставиха тъй високо пред очите му майора като човек и като войник! И отгде черпи той самообладание, за да показва такова победоносно и щастливо лице пред народа! Такова беше то и у годеницата сега! Тя не беше одевешната жертва! Някакво самодоволство и суета, и надменност се четяха в тая физиономия, преди малко унищожена от страдание и срам. Възможно ли е да стигне до такава безнадеждна степен човешкото лицемерие и фалшивост!

Кардашев се обърна към съседа си, за да размени с него мислите си.

Той видя, че друго лице стои сега на трона — съседът му беше се приближил до купа при младоженците. Новият му съсед излезе познайник. Той беше г-н Ж...; чиновник от Министерството на търговията и земледелието.

Той се здрависа с него и попита направо:

— Каква комедия се разиграва тука, моля ви, обадете ми, ако знаете?

Ж. се навъси.

— Тука се разиграва комедия, а одеве в къщата на Панчоркова произхождаше мерзост.

— Мерзост?

— Да, най-подлото безчовечие!

Кардашев гледаше опулен.

— Вие познавате отблизо, значи, всичкия секрет на тая работа, която от един час насам ме е зашеметила и слисала?

Ж. го погледна вторачено.

— Как да не знам, когато сам присъствувах на разправията! Аз съм близък роднина на бащата на годеницата!

Кардашев бързаше обаче да узнае по-скоро подробностите.

— Защо се бави толкова време годеникът?

Ж. го погледна с гняв в очите, па отговори:

— Това е една срамотна маневра; по-добре да се не говори за нея. — И той неволно се прекръсти, понеже се кръстеха и другите.

— Значи, всичко е било клюки и безчестна интрига, за да се развали сватбата? Аз сега си обяснявам и намирам естествена вече радостта на момъка и момата.

— Какви клюки и интриги говорите? — попита с учудване чиновникът. — Тука нищо подобно няма. Всичкото безобразие произлезе от страна на годеника.

Представете си, господин Кардашев: сватбата тръгва за черква с булката, с кума; файтонът стои пред портата на годеника, за да тръгне и той към черква. Бави се нещо, не тръгва. Чакат го тука — сватбата, попове, народ, — не иде. Иде от негова страна човек и вика дяда му, т. е. бащата на годеницата. Ние тръгваме заедно с него — право у майора. Намираме го готов. „Що се маете? Хайде!“ „Веднага“ — казва. Па се обръща към бащата без забикалка: „Дядо, дружба — дружба, служба — служба, да си говорим открито. Трябват ми сега, на тази минута, две хиляди наполеона!“ Г-н С. се чуди какво е това нещо! Не иска да вярва ушите си. Майорът, като се разсърди, като тупна с крака: „Две хиляди наполеона! — изкряска той. — Да ми начетеш тука, сега ей!.. Инак иди си вземи дъщеря си и я заведи у вас. Аз без пари жена не вземам!... Търси други глупци...“ „А бе що е бе? Нямам тия пари сега... По-малко... Всичко, каквото имам, е ваше, е твое! Що правиш ти!“ „Две хиляди наполеона, бодка по-доолу не бива!“ Клетият С. заплака. Прободе го с нож тоя човек...

— И вие го не заплюхте и не си излязохте? — издума възмутеният до глъбините на душата си Кардашев.

— Венчается раб божий Денко и раба божия Магдалина! Во имя отца и сина и святаго духа, амин! — пееше свещеникът в това време.

Ж. си закълчи пръстите злобно.

— И аз мислех така, но на мястото на г-на С. да бяхме, и вие, и аз щяхме да сторим като него. Тури се в положението му, пред такъв един нечут и невиден скандал и срам!

— И той брои?

— Едвам можа да вземе и дотъкми от няколко места две хиляди наполеона, които донесе и ги начете на масата на годеника... Когато това се свърши — друга беда: припадна му, заливахме го с вода, та така го свестихме... Ето от кои причини се забави днес венчанието. Мерзост над мерзостите...

Кардашев негодуваше.

— Поведението на този господин е поведение на

един разбойник зад пусия, който тегли пушката на минувача и му казва: „Кесията или живота!“

— Венчается раб божий... — пееше пак провлечено попът.

— И госпожицата не се възмути от тая гнусота?

— Скриха от нея.

— Но тя, нещастната, не знае, че тоя господин я взема не за нея, а за златото на баща ѝ! Виж как е щастлива!

— Да, той умя да я обае. Всички мислеха, че ѝ е привързан искрено и честно. Кой подозираше кроежа?

— Публиката нищо не знае?

— Не. Аз ви моля това да таите. Аз ви го казах поверително... Нека поне доде мине сватбата, да се не узнава тая варварщина...

— Исаия, ликуй!... — запяха тържествено свещениците и се захвана обикалянето на младоженците около венчалния аналой.

XVIII

КАРДАШЕВ НА ПОЛЕТО

Кардашев имаше нужда да диша чист въздух.

Подир тежката задуха в черквата и негодуванието, което го душеше, той усети, че му става шемет и го боли главата.

Мина през Алабинска улица и излезе накрай София.

Пред него се мярна широкото волно поле и Люлин планина, и Витоша с побеляла вече от новия сняг чука. Гледката беше прелестна въз тия чудни планини, с техните хармонически, смело теглени силуети в небосклона сини.

Тука гърдите му поемаха с жажда и наслаждение.

Той изгуби желанието веднага да търси предмет за вдъхновение в шума на столицата.

Той се отказа от намерението си и реши, че е безполезно да се скита и тласка повече из върволяка в централните улици.

Каква полза?

Навред — или пошлост, или материализъм.

На всяка стъпка разочарование.

Той си спомни за философа Диогена, който посред пладне търсеше „човек“ в атинските улици.

При все това Атина беше произвела темистокловци, перикловци и други...

А София? Духът на каишевци, конковци, панчорковци течеше из нейната атмосфера!

Той тръгна покрай княжевското шосе, под клоните на зажълтелите вече акации, що се редяха надлъж.

Една меланхолия и тъга, пълна със сладост, лежеше въз пустото, голо поле отпред. Далеко зад долината на Владайската река една голяма и черна гъсеница пъплеше по жълтеникавата почва под един бял набърчен стълб дим — пернишкият влак; наблизо малки локви отражаваха в спокойното си огледало къс от небесния свод с няколко раздърпани облаци и една черна точка на орел. Витоша стърчеше във всичката си величава пълнота и хубост. Тя имаше чуден златисто-пепеляв шар; нейните долове изглеждаха подълбоки и по-нагледно излазяше дивата голота на сипеите по шеметно-стръмните стени; урвите по-надвиснали и канарите по-озъбени, а чуките ѝ грубо и нагло забити в небесната синева или в меката белина на едно облачно кълбо. Няколко снопа слънчеви лъчи, като се промъкват в един дълбок и тъмен дол, който разпаря планината от върха до полите ѝ, правят да се види ясно, огрян от тях, белия пенест стълп на високия Боянски водопад... Орляци птички цвъртят из въздуха над шосето или кацат там да търсят храната си. Сегиз-тогиз тих лъх гали нежно листите и сваля по някоя златна шумка на земята... Паметникът на цар Освободителя белее се високо над кръга акации, които го обикалят със своята гъста зеленина.

XIX

КАРТИНИ И СЦЕНИ СРЕД ПРИРОДАТА

Кардашев се запъти към там и проникна в алейката до подножието на гранитния великан. На едно от седалищата на кръглата площадка около него той

седна, като здрависа ония, които седяха на съседните.

Той запали цигара на сянката и с любопитство хвана да изглежда присъствуващите.

Няколко уединени господиновци отсреща, с крака един въз други, мечтаят в неподвижно положение. Навярно поети, които Кардашев не познава, или пък невинни и честни хора.

До тях дружина жени, насядали нáред, плетат или шият; те си приказват с чести задушени кискания.

Една познайница. Немцойката гувернантка, която таз заран видя в Градската градина. Тя пак дращи с омбрелката по земята, вероятно занята с решението на някоя сърдечна задача...

Един великан с много дрипави гащи и смачкана шапка се е прострял на едно седалище — цяло захванато от дължината на тялото му — и хърка циклопически. Нито хапливите мухи, навалени по устата му и ноздрите му, нито жежките лъчи, които бият в лицето му не нарушават дълбочината на тоя юнашки сън.

Наляво от спящия великан с дрипавите гащи едно просто семейство — крайчани — прави пладнешка закуска, като вади провизията си из едно кошче. Мъжът, жълтеникав и немощен човек, но със сприхаво изражение на лицето, налива си из едно черно стъкло чаша с вино и после я подава на жена си — едра, твърде гойна, червенолика, месеста невяста с мустачета над дебелите джуни, с колосални гърди и монументални бедра, завладели почти цялото седалище.

Няколко бледни, анемични деца се бият с пясък пред тях и предизвикват сърдито каране на вниматeлната майка.

Кардашев не можа да повярва, че тия сухи, пусталиглисти са плът от плътта на тая планина от месо.

Отляво на Кардашев, на друго седалище, седи старче в потури и с овча шапка на глава. По дрехите се познава, че не е тукашен, а из Южна България. Той дреме седешком. Дребно, дърто човече, с коса побеляла, с лице просташко, тревясало от четина бели влакна, отдавна нестригани. Кардашев си спомни, че е виждал тука и друг път това оклюхнало и смешно старче, по време, когато живееше на този край. Що чинеше тоя философ постоянно в тая градина, при

паметника на царя Освободителя? Кардашев не знаеше.

Внезапно една шъпа прах засипа клюмналата му глава. Той се сепна, отърси се със зверовит поглед към децата и ги напсува на майка.

Тя, както държеше чашата, остана неподвижна, стрелна го с гневни очи, но веднага погледът ѝ стана съжалителен, почти презрителен. Сякаш искаше да каже:

„Я го виж това старо-харо! ... И то!!“

И планината вместо чашата навири шишето.

Тя вече стана предмета, на който се спираха постоянно погледите на Кардашева, винаги изпълнен с нямо възхищение и адмирация — пред великите творения на природата ...

Било че така ѝ беше по-сгодно или ѝ дотягваше вниманието на тоя зрител, тя държеше лицето си повече обърнато на другата страна, дето хъркаше приятелят, та Кардашев я гледаше само в профил. Към същата посока тя вдигаше и стъклото. Острият слух на Кардашева успяваше да улови глухия шум от кълкането на виното из гърлото ѝ в дълбокия въбел на царствената ѝ утроба.

Но той има́ удоволствието да види, че тя обърна лицето си към него, пламнало като божур, като хвърляше знаменателни погледи на жълтия си мъж.

Кардашев тозчас разбра причината на това променение на фронта.

Спящият приятел не се отличаваше с голяма вниматедност към своето облекло, на което някъде двете три копчета бяха откъснати. При едно несъзнателно обръщане възнак той порази стидливия поглед на госпожата с една непростителна нескромност, за която само случаят беше виноват ...

Тая неочаквана жива картина тури край на пиршеството на почтените хора. Те скокнаха чевръсто, майката повлече децата по дирята на мъжа си, без да се обърне и поклони поне на будния съсед.

Бодрото старче скокна, отиде при спящия и го забута грубо, за да го разбуди и вкара в пътя на приличието ... Подир една минута великанът, засрамен, изчезна от градината.

Току-що изпълни тая мисия на блюстител на обществената нравственост, старецът се спусна към едни улични хлапета, що се бяха промъкнали в гъсталака и сечаха клончета.

Той и тях пропъди благополучно.

Па седна на първото си място, наведе глава над пясъка и остана замислен.

XX

ТАНАСКО

Кардашев продължаваше да остава пред една гатанка. Луд ли имаше пред себе си или някой едетинен божи човек?

Той реши да го попита:

— Дядо, какво правите тука?

Старецът се почеса по тила.

— Каквото ни е работата — отговори той късо и сухо.

— Че каква е вашата работа?

— Вардач съм тука.

— На паметника?

— На паметника, на дръвчетата.

— От колко време имате тая служба?

— От три години и половина.

Кардашев разпитва за заплатата му — тя му се давала от градския съвет, — за семейното му положение, за месторождението му. Узна, че е от Стара Загора, че е бил добър търговец и имотник, но всичко изгубил при разорението от Сюлейман паша на Стара Загора, из която едвам избягал гол.

Тоя старец, така смешен одеве, хвана да му става симпатичен. Той говореше разумно и свободно, без да се стеснява. Явно беше, че имаше буден дух на градски жител. Претоварен със семейство, с години и с грижи, той, очевидно, беше благодарен на скромното си положение. Той си вършеше службата на пазач на паметника не само с внимание, но и с любов. На Кардашева се стори, че той е даже напипал превъзходна тема за изображение една проста душа, коя-

то с философско спокойствие посреща ударите и волята на съдбата. Той намери даже известна поетичност у тоя човек. И, наистина, само една поетична природа можеше да намери удоволствие в постоянното съзерцание на тая градинка от акации и на величавия гранитен паметник сред нея. Душата му трябваше да бъде дигана от високи чувства при спомените за великите, светоломни събития, които населяваха тая уединена оградка от зеленина. Тая жертва на старозагорската развала трябваше да носи още пресни в душата въодушевленията, ентусиазмите, тревогите, които предхождаха и последваха Гурковото гръмоносно появление. Той сам беше един друг жив паметник на епопеята, при гранитния.

На Кардашев се пощя поне за минутка да се отдалечи от настоящето и да се гурне с мислите си в онова голямо и страшно минало: той щеше да чуе от стареца работи потресни, щеше да преживее заедно с него вълненията от ония исторически трусове, а в същото време по-дълбоко да вникне в нравствения мир на този непознат философ, на тоя скромен герой по нещастия и по покорство към съдбата, чийто образ вече дразнеше творчеството му.

— Дядо, разкажи ми нещо от онова време? — попита Кардашев.

— От кое време, от развалата ли?

— От развалата, па и от Гурковото дохождане, и от битките, дето станаха край Стара Загора от нашите опълченци. Ти си видял отблизо тия работи...

— Как не съм ги видял, господине? Видял съм ги и съм ги патил. Кой ме прати тук днес да вардя тия дървета и да се карам с децата? Тия работи.

Като каза това, старецът пак сключи ръце и се наведе над пясъка.

Кардашев поиска да му подхвърли тема, за да предизвика приказливостта му:

— Ти посрещна ли Гурка?

— Посрещнах!

— Радвахте се много?

— Радвахме се зер.

И старецът пак се наведе. Той тури точка на своята излиятелност. Очевидно, не му се приказваше за тия работи.

Кардашев не се обезкуражи.

— Разкажи ми — как го посрещнахте? Какво ставаше там? Избягването на турците — всичко, каквото помниш.

Старецът дигна глава, тури си левия крак въз коляното и каза:

— Че то да ви разправям всички тия истории, то е дълга работа, господине: посрещнахме Гурка, байраци, виканета, чудо... После пък Сюлейман паша се подаде. После пък — боеве, опълченците, русите, бият се; после пък страхове, бяганета — кланета... Тогава ми изгоря всичко в пожара. Оттогава веке станах половина човек, изгубих се...

Старецът се впусна надълго и широко да разказва за опропастяването си; безчет обстоятелства по това приключение сега се будеха в ума му; той изреждаше всичките подробности по катастрофата, както и едно по едно стоките, притежанията и ценностите си, станали плячка на грабежа и пожара. И колкото повече разказваше, толкоз повече се увличаше в тия горчиви спомени. Очевидно, личната катастрофа затъмняваше общата; предишните възторзи и ликуването от появата на освободителните войски се забравяха пред нещастието му, последвало след отстъплението им. Началото и развитието на драмата и крайната ѝ развързка се губеха пред този кървав епизод, който захващаше в душата му всичкото място. За тоя беден старец освобождението на България като че не влазяше много в сметката му, както и колосалните жертви на Русия — за него само едно беше истинно и важеше: загубата на къщата му, дюкяна му и стоката му.

Това съвършено отсъствие на ентусиазъм, тоя тесен, дори жесток егоизъм на добрия човек наскърбиха писателя.

Той опита да пренесе разговора на по-ясна почва, на друг момент от тая война, и поиска да чуе нещо от чича Танаска за второто окончателно отърваване на родния му град от турците.

— Когато се върнахме ли, на другата година? — пое чичо Танаско. — Аз, смей ми се, ако щеш, пак останах гол! Заварихме, че турците избягали, оставили всичко: покъщнина, стока, добитък. Отде ми стана нещо, па легни, та се разболей! Разболях се тамам тогава, господине! Всички като мене изгорели, дето се върнаха в Заарата, се награбиха с богатство; някои станаха по-имотни, отколкото не са видели напред, все от турското. И брат ми се втакса, та тури ръка на стотина говеда от турското село Афлълари. Всичко напуснали турчата, нищо няма господар: взимай, граби, трупай — никой те не пита... Тогава му беше времето и ние да се поблагодарим от ослобождението... Ама на́, разболях се: лежа и гледам и зазъбици ми идат. Немах късмет, хайде ми си...

Той помисли малко, па прибави:

— Нека втори път да дойде такова нещо, дядо ти Танаско няма да се разболява... Ама ще ли дойде вече? Такива работи веднаж в сто години идат...

Старецът угрижен наведе глава.

Явно бе, че и освобождението на отечеството, както и войната за чича Танаска имаха значение толкова, колкото се докосваха до неговия частен интерес; той гледаше на тия съдбоносни събития през призмата на своето дребно своекористно чувство и великите им сетнини за него бяха безинтересни или чужди...

Кардашев тръгна назад към града.

Разговорът му с чича Танаска съвсем го зашемети.

— И така — казваше си той, — големите тия събития не са оставили в душата на Танаска друго освен горчивини... У него няма ни капка вълнение за едно от най-великите тържества, които е преживяла България! Вместо възхищение или поне оживление при тия спомени — а старците живеят с миналото, — едни вайкания за загубите си, едни съжаления, че се не възнаградил с грабеж при Освобождението! И тук материализмът! Материализмът свирепо царува и в тая завехнала душа, както и у Панчоркова, както и у Григорова, както и у Вангела; той се е само облякъл в разни форми у тях и дал подтик на разни действия и нравствени движения, съвсем отличителни

едно от друго при пръв поглед, но хармонически свързани чрез основното си побуждение. Материализмът е главната пружина във всичките тия безцветни души, той ражда инстинктите им, той ръководи ламтенията им... Не, решително моят важен дивеч, за който съм излязъл днес, вероятно не обитава в тая област, нейната атмосфера му е отровна и той е бегáл другаде. И аз ще кажа като чича Танаска: нямах късмет! Аз ще се върна довечера с празни ръце и неотварян портфейл.

XXI

ЕДНО НОВО БЯГСТВО

Кардашев остави паметника.

Не му се щеше да се завръща още в града.

Той и сега имаше нужда от въздух и уединение.

Захвана да се разхожда покрай акациите, надлъж по шосето.

Доста минувачи имаше; някои познайници го здрависаха с шапки.

Двама даже го спряха с любезно ръкуване, за да му кажат — първият, че не го е видял от дълго време, а другият — че види два бели косъма в косата му.

— Че от какво остаряхте тъй?

Кардашев се усмихва вежливо, защото не знае какво да отговори на такъв задължителен въпрос.

— Аз ви знам, че сте млади още! — добавя познайникът, като се вторачва с много сериозен вид в лицето му.

— Вие ми правите комплимент.

— Че на колко години сте!... Чакай, още други косми видях зад ухото!

И познайникът продължава да пощи с очи брадата му и мустаците му, насърчен от сполуката на първото си откритие.

Писателят едвам може да скрие досадата си от този интерес на приятеля към неговата личност. Ненадейно той побледнява.

Той вижда, че излазя из една къща...

Каишев!

Познайникът му нема́ време да довърши обиска си: Кардашев като стрела мина през шосето и се запъти през полянката към старите еврейски гробища.

Той почти тичаше. Нагази в едно мочурливо място, но благополучно мина, като остави само единия си галош. Отдъхна си само когато, затулен зад една усамотена къщица на поляната, той видя, че жълтата изрусяла шапка отмина с големия си нос.

Той продължи напред. Поляната скоро се свърши с едно стръмно спущане във влажната долина на Владайска река. Той се спря на тая висока точка, за да се порадва на хубавия изглед на зелената долина, на голите пожълтели полета отвъд нея, които на вълни се издигат към полите на Люлин планина, а в хоризонта — натрупания планински полувенец, който опасва от запад Софийското поле. Под краката му, като на длан, разстилаше се Ючбунар, затънал до колене в ниската си блатиста равнина, с еднообразието на тухлените си покриви, които на север се покатерват по хълма на Коневица, сякаш че искат да излязат на сухичко.

Едно задрямало куче, което той сепва с присъствието си, лавнува въз него и отбягва, изпращано от другия галош.

Нищо друго не нарушаваше безлюдието на това отстранено място. Запустелостта му се увеличаваше още от близостта на еврейските гробища с полегатите плочи и дълбока меланхолия.

XXII

ПРИ ЕВРЕЙСКИТЕ ГРОБИЩА

Но Кардашев скоро видя, че не беше сам тука. Из гробищата се задаваше, като стъпаше от плоча на плоча, един дебел черноок господин, с бледно лице, с очила и черна брада империал.

Той беше Холски, публицист и философ, приятел Кардашев.

Публицист е Холски, защото бе редактирал едно

по друго няколко политико-обществени вестника през големи или малки почивки. Той и сега правеше една такава — най-дългата, — защото новият му вестник, за основаването на който още преди осемнадесет месеца печатно беше обявил, както и названието му, не бе излязъл. А щом почнеше, през всеки три месеца прекръщаваше вестника си (мания, която заедно със сибаритското му разположение към нехара беше една от неговите слабости). Убеждения напредничави и дълбоки, характер невдадлив, твърд до упоритост, природа честна и правдива до прямолинейност, перо силно, реч своеобразна, ум мисловит — Холски е ценен като деятел, колкото и като човек. Беседата му е умна, мислите запечатани с оригиналност, както и вкусовете му, които не са общи на голямата маса небоокадители столични, и го държат горе над техните пошли делнични привички и изтритост: той обича уединението, обоготворява природата, вкушава сладостта на мисловния живот и пие най-скъпото вино от магазин „Преслав“, улица „Раковска“.

Философ е Холски, защото по своя умствен склад той е наклонен на углъбление в отвлечени въпроси, към търсене разрешението на широки нравствено-социални задачи; по своите възгледи за нещата, особни и в разрез с установените понятия, възрения оригинални, често парадоксални, винаги любопитни. Впрочем, парадоксът винаги е по-интересен от изтърканата истина.

Холски е позитивист, привърженик на Кантовата философска теория; ученик Шопенхауеров.

За него душата не е дух, а ефирно течение, fluide.

Прочее, безсмъртието на душата е един богословски термин, една поетическа фикция — доста красива и нищо повече.

И той е уверен, че умрелите евреи, гробовете на които одеве тъпка́, наздраво са умрели, завинаги, безвъзвратно. Толкоз по-добре за тях! Тоя неумолим скептик не вярва в бъдещия живот на душата — той вярва в прогреса на човешкия ум, който също е fluide!

Това ще ни обясни негли факта защо той си купува виното от „Преслав“.

XXIII

НЕ ОБИЧАЙТЕ!

Здрависаха се.

— Би рекъл някой, че сме си дали рандеву при тия гробища, инак тая случайност е необяснима — каза Холски, като се усмихна със своята добра, приветлива, честна усмивка.

— Какво дирите при мъртвите, философе? — попита шеговито Кардашев.

— Това, което и вие, господин мечтателю — отговори Холски.

— Самотията?

— Да!

— Именно днес не я търся, а, напротив, посветил съм тоя ден цял на лутане из вълните на житейското блато. Тук съм случайно...

— Виждам, без да ми казваш, че си газил из блато — каза насмешливо Холски, като гледаше оцапаните при затъването крака на Кардашева.

Кардашев се изсмя и му обясни причината на това.

— Аз ида тук не като бежанец, а като гост и поклонник на тоя отстранен кът. Той ми е станал любим. Аз живея тъдява близко и всеки ден почти правя разходката си тука, при тия мъховити еврейски гробища. Оттука и видът е хубав... Погледни тия плочи. Знаеш ли каква рудница за философски размишления са те?... Помисли си само какво количество еврейски животи — животи на верига поколения — спят вечния си сън! Колко сили, енергии, злини, любов, глупост са намерили конечната истина, същинския покой под тая тиха пръст!...

— Злини, любов, глупост? Защо това поставяне любовта между злината и глупостта? Случайно ли е?

— Любовта е една злина за човечеството и една глупост от най-фаталните. При тия двете тя е тука плеоназъм — каза Холски.

Кардашев го погледна зачуден.

— Как, твоето възрение на любовта е такова? Любовта, която от Адама до днес движи вселената и дава смисъл на нашето съществувание?

— На вас, поетите, любовта в света може да е много потребна като главно градиво в творенията ви; но на човечеството не трябва. Човек има нужда не от любов, но от разум и от сметки, за да бъде честит. Любовта е враг на покоя и доброчестината човешка. На любовта трябва да се тури карантина, както на холерата и чумата, от които тя прави по-големи опустошения... Защо ме гледаш така? Мило е, но ужасно е това чувство, любовта. Един чуден пламък в сърцето, но пламък, който, като всеки пламък, топи, гори. Каква горест, какви болки ни докарва то; колко жертви взема! Любов, привързаност — това е начало на страдания. Любимото винаги рискуваме да загубим и щом го изгубим, мъчим се, ставаме злочести!... Животът без обич ще бъде празен, казваш? Съгласен съм; но тая празнота е благодатна: ще ни олекне с един товар по-малко и в така тежкия и мъчния и така обременения живот. Нямаме любов — нямаме най-много тегла и страдания, завист и отчаяния! Колко любими неща забравяме, прежаляваме и нищо! Нека прежаляваме отнапред, за да не страдаме отпосле много по-дълго, много по-болно...

Искаш да се насладиш полово? — Стори го, без да се привързваш и увръзваш с предмета на наслаждението си, мъжко си било, женско си било. Природата ни е наложила да се плодим, нека ѝ даваме нейното! Можем да пристояваме за плода си, що дължим на природата, но нека е това машинално, както храним коня, кравата, прасето, назначено да умре.

Нашият век е къс. От шейсет години живот, средно число, двайсет години са сън; в останалите четирийсет години кой е могъл да наброи поне четирийсет дни, прекарани тихо, без болки и милости за любим, без плач и без тъга за загуби и без тревоги — от бъдещи загуби на любими: жена, деца, братя, любовница, имот? Има ли един такъв честит?

Каква е целта на нашия живот? Да бъдем честити? Да! За да станем такива, трябва да страдаме колкото се може по-малко... Любовта влачи подире си страданията. Нека се откажем да обичаме, нека нашите отношения с окръжаващите нас условия и об-

щество да бъдат наредени по чиста сметка, без да влагаме в тях каквато и да било сърдечност, чувства и афекти.

— Ти само едно забравяш, Холски: великият закон на природата. Ние и да се не сетим, тя ни кара да любим. Любим, защото сме създадени да любим! . . . Кажи, какво ще правиш природата?

— Природата си има цел, тя е посадила това чувство и у най-ситните мушици и инфузории. Ней трябва любовта, за да се плодят и множат тварите и да се поддържа съществуването им. Обаче това, което е потребно и целесъобразно за природата, за нас често пъти, гледано от точка на чистия разум и от практична точка, никак не се явява целесъобразно. Защо е на природата това съществуване на тварите? Неизпитано е още, но нам е известно, че тая любов ни прави да страдаме, следователно не ни понася и ние трябва да се откажем от това чувство, вместо да го галим и възпитаваме в себе си. Ние се мъчим, копнеем, умираме за любов и от любов. На природата това е нищо. Ако умрем, други след нас ще дойдат да се мъчат, копнеят и умират. Но за нас нищо ли е това?

Нека се борим с тоя покровител жесток — природата! В много неща ние сме надвили, превили сме природата и постоянно я превиваме за своя полза. Тя едно иска, а ние друго направим. В Англия скотовъдците са направили у воловете и у други добитък да не растат рога, за да отива тяхната материя на другите им по-полезни състави. Можем прочее и в любовта да надвием природата в своя полза. Ние сме дадени за щастие, а го не намираме; но не затуй, че го няма, но защото не знаем да го намерим, обградени както сме, налегнати отвсякъде със законите и щенията на природата, закони и щения добри само за нея, за нейните цели. Любовта е потребна на природата, нам е потребно щастието или поне мира, не-с-т-р-а-д-а-н-и-е-т-о! Аз казвам: долу любовта!

Холски продължаваше да брани своето учение с голяма разпаленост. Фанатически партизани имат не само великите истини, но и величествените парадокси, какъвто беше Холскевия. Вселената без любов! Човекът без сърце! Отнет идеала на религията — на великата религия на л-ю-б-и-т-е д-р-у-г д-р-у-г-а! — животът преобърнат на една монотонна Сахара — има ли нещо по-зашеметително, по-светоломно?

Кардашев слабо и рядко възразяваше на Холски; за него беше интересно не да каже онова, което всеки би казал на Холски, но да слуша онова, което никой не мисли — една бленоуплашна утопия, подкрепяна с една чудесна и безподобна смес от здравомислие и софистика . . .

XXIV

ПОРАДИ ВИХРУШКАТА

Беседата траеше вече час и повече. Двамата приятели неусетно бяха се повърнали по поляната на княжевското шосе и продължаваха разговора край акациите. Холски беше прибягнал до помощта на Христовото учение: „Любете!“, за да подкрепи своето: „Не обичайте!“. Той биде пресечен на това си до вратоломност смело опитване от гърмежа на един файтон.

Обърнаха се и двамата и видяха, че във файтона се разиграваше една странна сцена. Троица хора седяха там, двамата на задното място, другият на предното столче. Този, който седеше на столчето, и другият, който седеше на задното място с третия, държаха за ръце и натискаха този последния, който, гологлав, с израмчено сетре, правеше усилия да стане или да скокне от колата.

Тая няма борба във файтона привлече вниманието на целия друм.

Един друг файтон се подаде. Оня, който седеше в него, имаше лице твърде пребледняло, а погледът му внимателно и с безпокойство следеше какво става в предните кола.

Холски позна приятеля си У. Той го попита бързешката:

— Кой е негова милост? — и посочи предните кола.

— Мой един роднина. Полудя!

— А де го носят?

— В лудницата!

Файтонът отмина.

Холски и Кардашев се спогледаха.

— От що ли ще е полудял? — попита Кардашев.

— Любопитно е това нещо... но У. бързаше — каза Холски.

— Жално.

— Защо се интересуваш тъй?

— Интересно ми е да знам причината, от която е изгубил ума си този клетник, в София.

— Навярно не е от много ум... — усмихна се Холски.

— Дали?

— Не видя ли му просташката физиономия?

— Нито от страст?

— Не вярвам. У българите няма силни страсти, което е едно щастие според мене, даже една добродетел.

— Ти все на своето, Холски... А знаеш ли какво бих желал да видя у нас? — попита Кардашев.

— Какво?

— Донкихотовци.

— Чудна прищявка? А защо?

— Защото хора пресметачи и практични имаме легиони; благоразумни санчопансовци имаме пропаст... Аз искам да видя един Дон Кихот!

— Един луд Дон Кихот?

— Да, един луд. Един Дон Кихот, който да полудее за някаква идея, халосана, непостижима, но велика; един злочестник, който да се самоубие вследствие една сърдечна трагедия, не по пазарски мотиви; един отчаян, който да даде смърт другиму — по любов или по омраза, — не да наследи парите му; един убийца с душа съдържателна, когото Шекспир с радост би взел за драмата си и Байрон — за поемата си!

— Кардашев! Отстъпи! — извика Холски разтревожен.

В същия миг един празен файтон мина край коляното на Кардашева. Той се връщаше от Княжево. Кардашев предложи да се разходят, уморен душевно

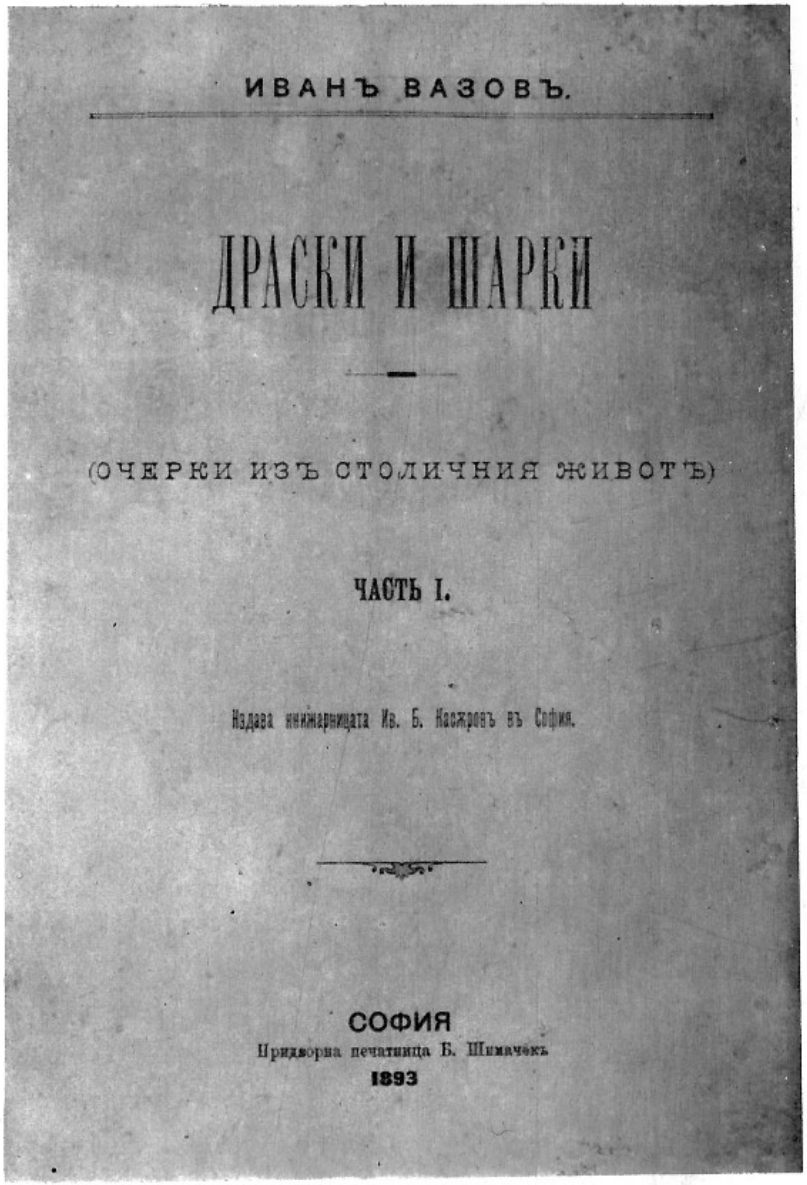
ИВАНЪ ВАЗОВЪ.

ДРАСКИ И ШАРКИ

(ОЧЕРКИ ИЗЪ СТОЛИЧНИЯ ЖИВОТЪ)

ЧАСТЬ I.

Издава книжарницата Ив. Б. Касъровъ въ София.

СОФИЯ
Придворна печатница Б. Шимачекъ
1893

Корица на ч. I от „Драски и шарки“, 1893.

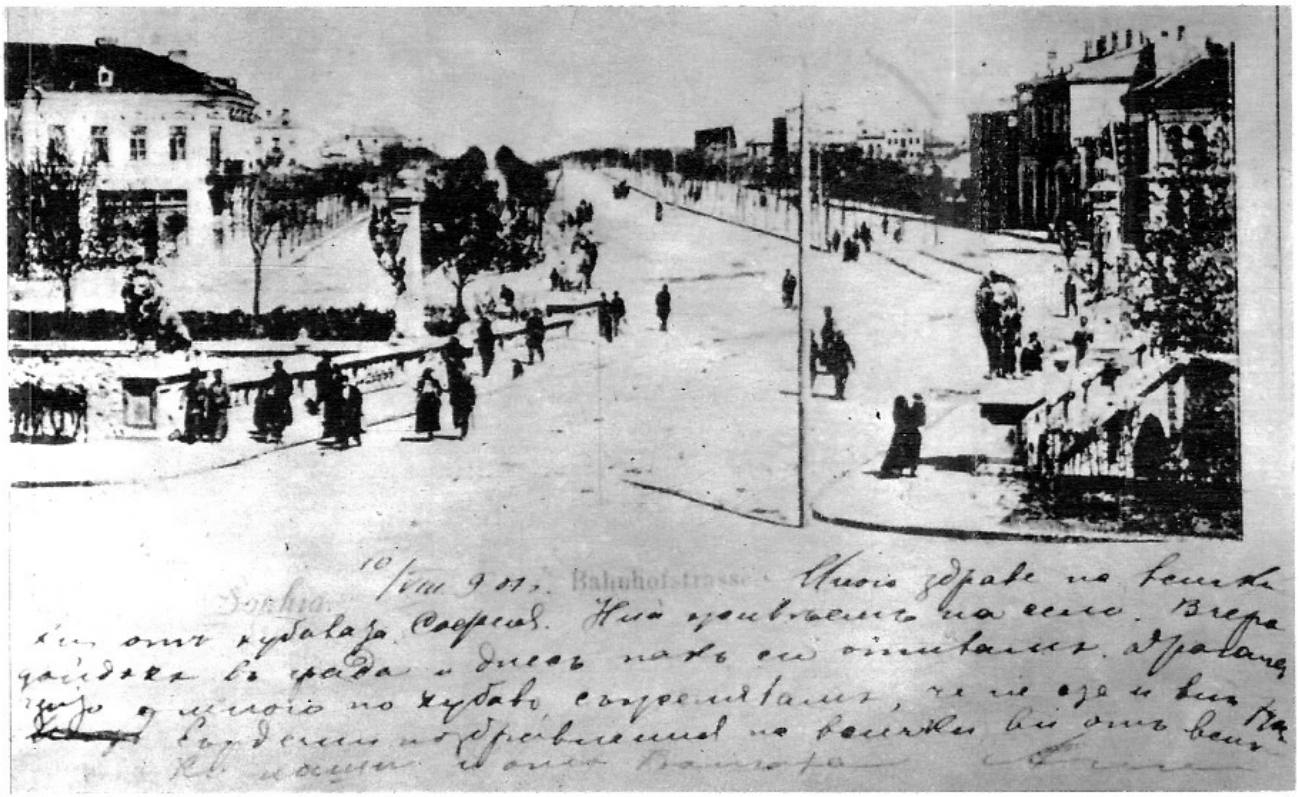

София през 90-те години на миналия век — „Лъвов мост" — пощенска картичка от 1901 г.

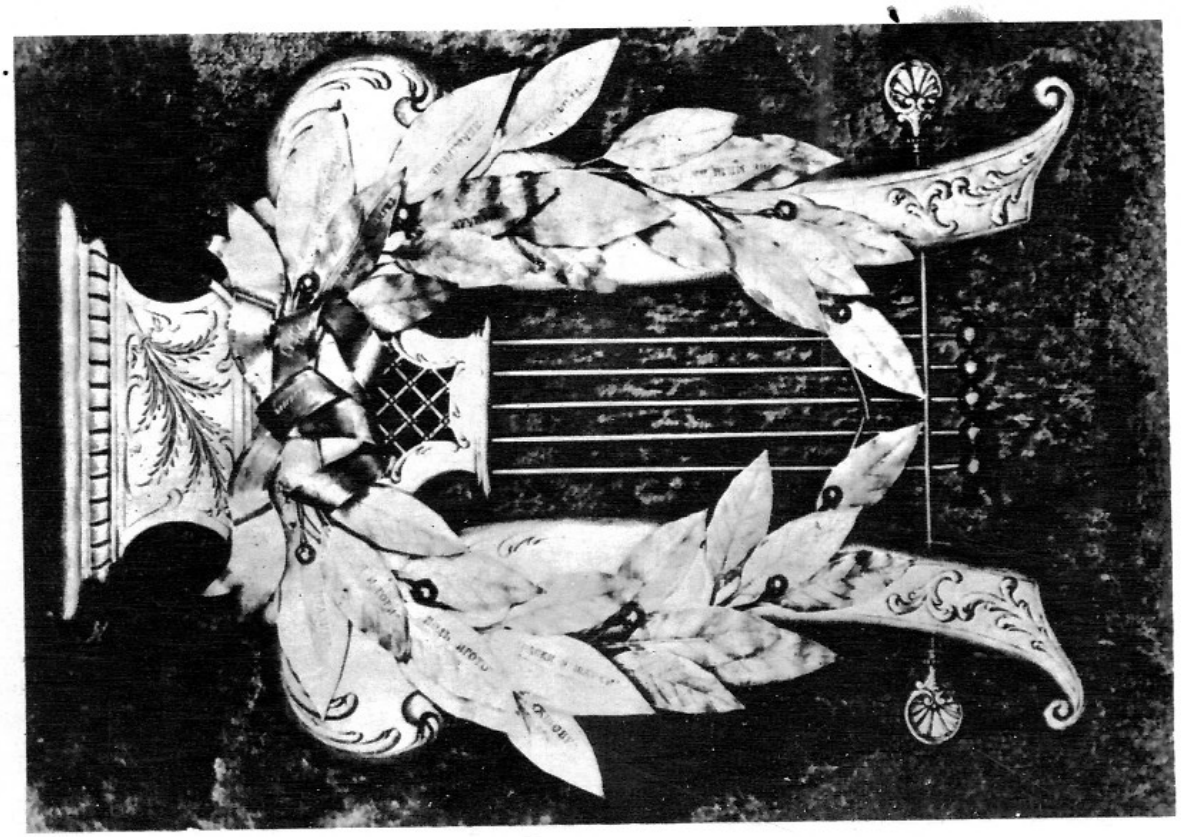

Сребърна лира, подарена на Иван Вазов от Юбилейния комитет по случай първото честуване на поета, 1895.

Корица на кн. „Видено и чуто“, 1901.

Иван Вазов, майка му Съба и братята му Георги, Владимир и Борис, 1897.

„Дядо Йоцо гледа“ — илюстрация от В. Лазаркевич.

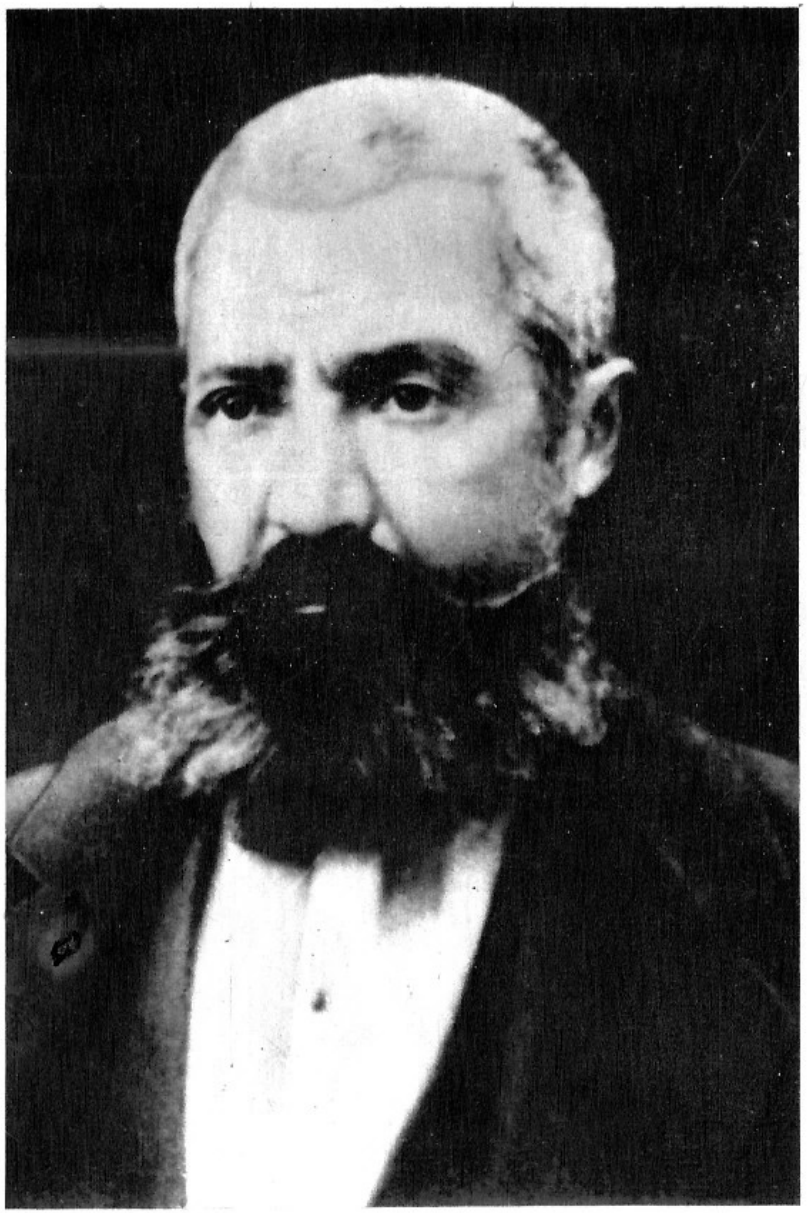

Вазовият учител Йордан Ненов

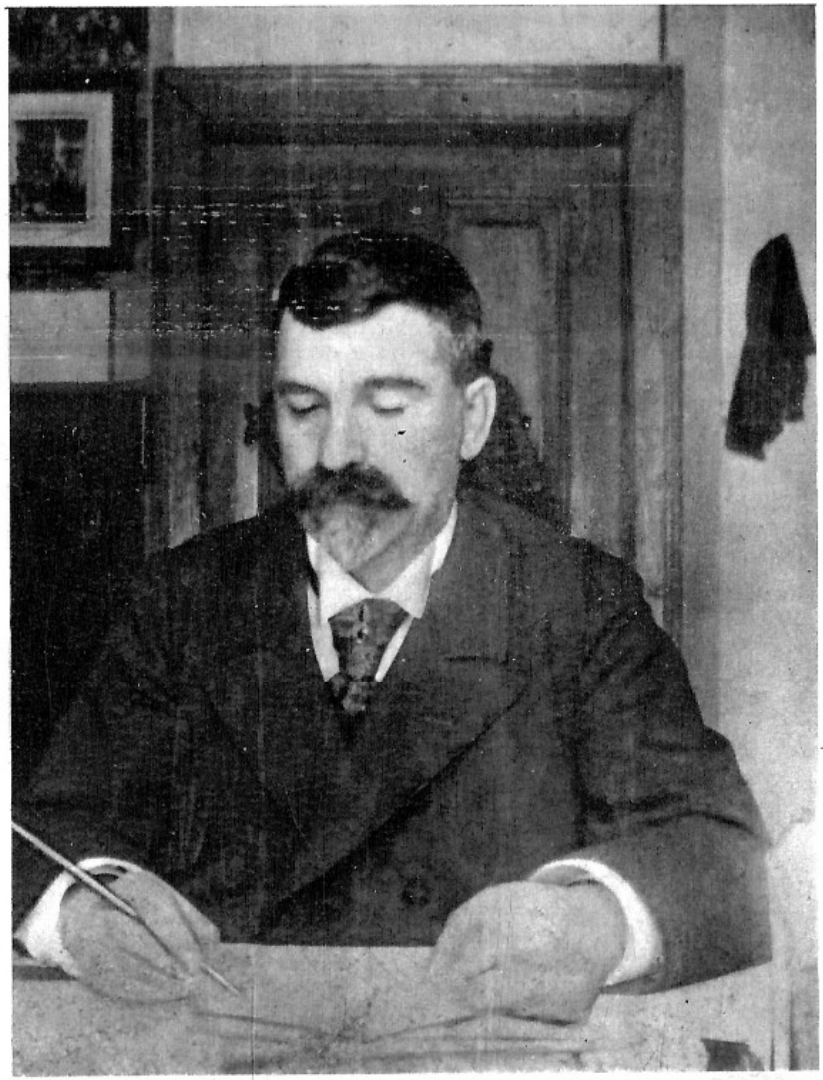

Иван Вазов на работната си маса.

тоя ден от ред раздражителни мисли и разочарования. Холски на драго сърце прие. Файтонът се повърна към Княжево.

Минувайки край паметника, Танаско стана от стола и поздрави с шапка Кардашева, който му отговори със своята, както прилича на добри познайници.

Той заразправя на другаря си днешното си посещение тука, сцените и разговорите.

Отвъд бариерата духна силен вятър откъм владайското гърло. Такива ненадейни ветрища са обикновено по тоя друм. Няколко вихрушки във вид на прашни, високи стълпове се задаваха по шосето и идеха насреща, сподирени от други подобни великани. Това накара другарите да влязат в шосето, което се отбива от княжевското и отива за Александровската болница.

— Да повърна ли? — попита возачът, когато подир малко вихрушките отминаха, като поставиха една прашна стена между тях и паметника, който се изгуби.

— Ние ще имаме нови прахове, защото вятърът се усиля, карай по-добре напред.

Возачът плюсна конете с бича си и файтонът продължи по новата посока между два реда млади акации.

Болницата — широка сграда — се белееше отпреде им с двете си крила, с монументална порта.

Колата улови наляво, мина по зелената равнина и се напъти към източна посока.

— А това какво е? — попита Кардашев, като съгледа на изток от Александровската болница отделно една дълга и ниска постройка, с много тъжен изглед и прозорци тесни, с железни пречки.

— Това е лудницата — каза Холски.

— Тук са докарали тогава сродника на У.

— Да. Желаеш ли да се отбием?

Кардашев помисли.

— Добре. Да посетим лудницата. При свестните не можах да намеря Диогеновия „човек“ — да го потърсим между безумните — каза Кардашев с лека усмивка.

И заповяда на возача да се повърне надясно.

Файтонът спря пред вратата на една дървена ограда, която окръжаваше двора на лудницата.

XXV

ЛУДНИЦАТА

Няколко човека с бледни лица, в сиви вълнени халати, а едни по бели гащи, вършат нещо или ходят мълком из двора.

Глави мъжки и женски от няколко прозореца гледат с една тъпа, странна, безсмислена усмивка. И те в халати, и те с уморени и довехнали лица.

Изгърмяването на файтона пробуди любопитство в тия хлътнали очи с угасени, глупи погледи.

— Де е канцеларията на господина управителя? — попита Кардашев един халатоносец със стражарска шапка — той го взема за стражар по нея.

Халатоносецът беше един кротък луд и в това му качество оставяха го да ходи свободно, даже и да излазя извън градината.

Той погледна равнодушно Кардашев, усмихна се някому си, па си зачовърка носа.

— Глух ли си, байо? — измъмра го Кардашев, но веднага забеляза погрешката си и се обърна, за да види някого от прислугата на болницата.

Внезапно от прозорците се раздаде една страшна врява, смях, кикотене, викане, ръмжения, щото ги заглушиха. Те видяха, че всичките тия луди хора се смееха тям, че те им вдъхваха с присъствието си тия дивашки виенета и истерически смехове на безсмислени гадини.

Кардашев едвам можа да победи отвращението си от тая гледка: идеше му да се махне веднага оттука.

Из входа на лудницата излезе една жена, просто облечена.

Кардашев се двоумеше да се обърне ли към нея. Той изпитваше погледите ѝ.

Тя разбра недоумението му и го попита:

— Кого дирите, господине?

Ясният ѝ глас и разумен поглед го успокоиха. Той разбра, че тя е шътачка, и я попита за управителя.

— Почакайте!

И тя се изгуби във входа.

Веднага се появи един нисък, млад, вежлив господин, с перо на ухо.

Здрависаха се.

— Преди малко доведоха тук роднината на У.? — попита Холски.

— Да, нещастният — отговори управителят.

— Интересуваме се да знаем, от какво е полудял?

— Той ви е роднина нещо?

— Боже, пази! На една бара сме се прали!

— Докторът още не е освидетелствувал характера на лудостта му. Но причината ѝ е вече известна. Братовчед му У. ни я обади.

— Коя е?

— От ядосване и кахъри!

— От какви кахъри? — попита Кардашев.

— За загуби. Седем години е имал съдба с някого. Прахосал всичко по адвокати и прочее. Преди два месеца изгубил и в касацията! Пропаднал. Оттогава се повредил. Днеска пръв път го прихванало сериозно. Ние имаме вече такъв един болен — от загуби.

— Колко души мъже имате сега? — попита Кардашев.

— Без тогова са седемдесет и двама души луди; до петдесет жени луди. Ето ги, вижте ги, сега неколцина са налице... Гледате тия глави в трите прозореца отдясно? Може би вие желаете да ви дам за тях някои обяснения? — попита услужливо чиновникът.

— Ще ви бъдем благодарни — каза Кардашев, като погледна с потърсване по показаната посока.

— Тия двама, дето са си метнали тъй ръцете един другиму на вратовете, страдат от наследствена лудост. В техния род е имало луди.

— Какво сочи към нас оня? Какво иска? — И Холски показа един, който простираше към него и двете си ръце из прозореца с голяма настойчивост и с повелителен вид.

— Той ни предупреждава да се пазим от пожара — усмихна се управителят.

Кардашев и Холски го изгледаха въпросително.

— Той е изгубил ума си в един пожар, из който го извадили в несвяст... Той все пожари си представлява... Понякога му се чини, че се е запалила стаята му, и тогава реве като звяр!

Едни диви смехове се раздадоха от другите прозорци, отдето се показваха само женски глави. В смеховете се смесиха викове на силен гняв, на негодуване и на страх; подир всичко се преобърна на адска, неразбрана врява.

— Защо е този шум? — попита Холски.

— Те гледат към нас — допълни Кардашев.

— Да, вас гледат и затова викат. Вашето присъствие ги раздразнява... Когато лудите разберат, че са предмет на любопитство за външни хора, те се ядосват... Ако обичате, да се поотстраним малко оттука.

— Хубаво, хубаво.

И те последваха управителя, който се отдалечи от прозорците и отиде още по-настрана, в ъгъла на оградата.

Той продължи да им дава обяснения.

— Погледнете оня, дето си удря постоянно ръцете и си издига пръстите замислено. Той брои. Той все брои. От сметка е полудял. На времето си бил добър. Пропаднал в търговията си, побъркали му се работите... две години се мъчил да ги разплете, па най-после и умът му се побъркал.

Додето директорът се простираше и върху петия кротък луд, пак така безинтересен, на Кардашева дойдоха на ума прочетените някога разкази за луди. Той си спомни Гоголевия безумен, който си въобразяваше, че е испански крал... Управителят свърши описанието и на останалите умствено болни нещастници. Последният — селянин от Бояна — беше се поболил по търсене ноще имане в земята.

Холски изказа недоумението, че ни един не страда от грандомания, болест тъй честа у лудите.

Същата забележка стори и Кардашев.

— Имахме един — каза усмихнато чиновникът, —

неговата грандомания беше доста чудна. Той се мислеше нещо като божество или като гений и не приемаше да говори с никого освен с палеца си. Той беше любопитен луд.

— Тука ли се разви у него тая идея, че е божество неприкосновено, или с нея го докараха? — попита Холски.

— Тука само лудостта му се превърна в самообожание... А побъркал се той в списване, съчиняване разни глупости!

— А бе Семков? — извика Холски.

— Да, авторът на Въздушна природа — и той беше поет! — допълни чиновникът лукаво.

Кардашев и Холски се погледнаха със знаменателно усмихване.

В това време нова врява се раздаде от прозорците.

Те побързаха да се махнат и поблагодариха чиновника за любезността.

Колата тръгнаха пак.

— И тука ти не намери търсеното... Намери само една духовност, и тя — семковщина! — забеляза Холски на другаря си. — Да, аз сега да полудеех, с моята религия на „не обичайте!“ — бих ти дал по-свестен сюжет... А? Ти би изкалъпил нещо като Красния цветок на Гаршина?... Какво ме гледаш тъй?

— Ти знаеш ли — отговори Кардашев, — че близостта на лудите повлия на нервите ми дотам, щото хванах да виждам всичко луло около мене си? Когато ни говореше чиновникът, лицето му ми се стори, като че има знакове на умопобъркан човек, та и тебе като гледах, стори ми се такъв и искаше ми се да се поотстраня... Аз чак сега си отдъхнах... — каза Кардашев, като поимаше жадно свободния въздух на полето.

— Ти действително беше пребледнял, Кардашев!

— Желаеш ли да минем на Курубаглар?

— Вятърът е силен, по-добре да влезем в града. Па Курубаглар е приятен празничен ден; тогава е людеи и оживен. Тогава гледаш фамилии, насядали под сенките... Гласове се чуят между дърветата...

Любовници можеш да срещнеш там, а понякога — и някой увиснал на клона...

— Ти много духовито завърши картината, но я направи зловеща. Ти не можеш да бъдеш поет.

— Това не пречи да бъде тя вярна... Все плодове от разните вариации на любовта.

— Но ти, Холски, можеш ли си представи живота без страст, без любов, без страдания? Ако някога се въдвореше царството на твоята мила утопия, знаеш ли какво щеше да остане в света?

— Какво?

— Нищо! Нищо от онова, което съставлява живота, истинския живот.

— Да, и щяха да липсат занимателни теми за поетите, които не щяха да имат за какви страсти, мъки, отчаяния и самоубийства да пишат! — отговори иронически Холски, като гледаше с любопитство войниците, що се обучаваха пред пехотните казарми.

XXVI

МИТИНГ

Колата влязоха от южния край на Витошка улица. Когато дойдоха до точката, дето я пресича „Алабинска“ (ул. „Генерал Муткуров“), видяха, че няколко конни стражари се зададоха на препускаица откъм Градската градина, па завиха към „Св. Крал“.

На площада имаше особено движение. Хора на тълпи, на тълпи се беряха, срещаха се, гълчаха и се трупаха на едно място пред западната нартика на черквата.

— Има митинг! — каза Холски.

— Да, митинг, против правителството — допълни Кардашев.

И двамата отидоха към тълпата.

Холски и Кардашев съчувствуваха повече на опозицията. По убеждение ли, поради връзки ли с опозицията, поради неодобряване ли някои суровщини, грешки и закононарушения на правителството? Може

би по всичките тия причини. Но освен тях имаше несъмнено и друга, която лежеше в едно благородно свойство на всяка млада и идеална душа: съчувствие на всеки протест, издигнат от слабия към властодържеца, който има толкова леснини и нужди да злоупотребява с тая власт; на борбата на нравствената сила против грубата, материалната; на надзора на народа въз правителството. Поради тая склонност на характера си Кардашев, без да бъде с опозицията, винаги биваше опозиция на всяко правителство; опозиция недействуваща, чисто духовна, и затова — незловредна за него; то можеше да спи спокойно, ако всичките му врагове бяха така кротки. Истина, че и книжовните му занятия поглъщаха всичкото му внимание, та нямаше време да се застрасти с партийни интереси.

Холски пък, когато издаваше вестник, беше деятел и вземаше участие в политиката; но когато почиваше, той почиваше здравата. Политиката беше турил на пирона, особено сега, когато цял беше обладан от великия въпрос за изкоренението на любовта от света!

Но и двамата, влечени от неодолимо любопитство, присъединиха се към митинга. Кардашев имаше още и надежда, слаба наистина, да пипне някоя черта от силен, благороден порив, от висота на характер.

Но той има тука едно първо разочарование: на митинга се стичаха повече лица незначителни или невнушаващи доверие. Той позна в първите редове множина безделници, окадители на кафенетата и кръчмите; няколко бивши шпиони — заедно с платките изгубили и възможност да бъдат опасни за обществото; двама доктори; един редактор на опозиционен журнал, един поп с червено лице и накривена калимавка и до него един столичен слепец — поет също. Понавътре из купа — няколко соподръжци, вероятно някога по длъжност, сега — по правичка; улични хлапетии и пепелчук, непременните лустраджийчета, които сега намираха богата жътва. Доста почтени граждани опозиционери или в качеството на Кардашева и Холски, тоест — любопитни.

Мястото на двамата книжовници не се случи сгодно — беше ниско. Гъстата навалица отпред им за-

пречи вида и както бяха късички на ръст, те можеха да чуват ораторите, без да ги видят.

Това им положение ставаше всяка минута по-неприятно: тълпата зад тях растеше постоянно и било че стражарите я тикаха, за да остане свободен път за колата, било по неволното напъване всеки да иде по-напред, те се чувствуваха като в едно тискало, което мърда; особено Кардашев се задушаваше от един страшен натиск на гърба, сякаш че някой бе опрял в него голяма пухова възглавница, която го стопли до изпотяване. Но той се не обърна, отдал цялото си внимание на третия оратор.

А този оратор говореше твърде красноречиво и разпалено; дълбоко и силно убеждение дишаше от неговите думи, необузданото му негодувание против произволите на властта (важни сами по себе си, но със значение, раздухано до гигантски размери) заразяваше непобедимо и сборището. Гневни викове „долу!“ се чредяха с одобрителни възклицания „вярно!“ Наелектризуван също от омаята на това пламенно красноречие, на тая великодушна защита на народните правдини и свобода, увлечен от гръмоносните удари, нанасяни с такава ловкост и жар на правителството, Кардашев се възхити и се опита даже да изпляска с ръце, но не можа да ги измъкне, та и свобода не би му дала за това движение пуховата възглавница.

Гръмотевични ръкопляскания поздравиха оратора, когато свърши.

Заговори някой друг, но слабогласен и сухо.

— Ако да можех, бих отишъл още сега да стисна ръката на предишния рядък трибун, какъвто не помня да съм чувал у нас. Но кой е той? Гласът като че ми беше познат, но трябваше да видя лицето му. Във всеки случай тоя човек ми сгря сърцето: аз видях сила, духовна сила. Тая сила е, която движи, люшка, възпламенява народните маси, вятърът, който разклаща талазите на морето... Да, силата на живото слово, когато е подгряно от фантазима за правдата, свободата, идеалите...

Той потърси Холски, за да го попита за оратора,

но тълпата беше ги разделила. Сегашният оратор не го интересуваше.

Той попита един съсед.

— Карафинков! — отговори му съседът.

— Кой Карафинков? Секретарят на Министерството на вътрешните дела?

— Да! — И съседът хвана да слуша новия оратор внимателно.

Кардашев не можеше да повярва ушите си.

— Карафинков, секретар в министерство, и държи реч в митинг против правителството?

Кардашев сега си припомни, че именно Карафинковия глас той чуваше, който му беше добре познат.

— Та той с този дързостен акт подписва изпъждането си! Това е гражданска доблест! Това е рядко!

Слава богу! Моят ден няма да остане ялов: аз оттука отивам у дома с едно вдъхновение и го намирам там, дето не се надявах: в крамолата на партизанските борби. Да, аз видях една сила! Като Архимеда мога да викна: н а м е р и х.

XXVII

ЕДНА ВЕЛИКА МИТИНГАДЖИЙКА

Като си мислеше това, Кардашев силно желаеше да се откопчае оттука; но отстъплението беше невъзможно: пуховата възглавница се бе залепила по всичкия му гръб — от врата до опашката — и го топлеше, и го нагряваше, и налягаше книжовника със същата сила и неудържимост в гърба, с каквито вероятно и тя беше налягана. Кардашев погледна косвено, без да се извръща, за да разбере кой му беше съсед. Мярна му се тъмен женски шал и рокля зад него. Значи, на митинга имаше представителка и от красния пол! Лицето на съседка си не видя — стори му се неловко да се извръща за тая цел. Сега вече натискът на пуховата възглавница се отрази съвсем с ново усещане на него: една струя от сладък трептеж мина през всичкия му гръбначен мозък. Кардашев, в съзнание същността на тая пухова възглавница, пламна в нов

вътрешен огън; той направи отчаяно усилие и сполучи да се отмести. Тогава можа да види добре съседката си. О, чудо! Тя беше същата дебела жена, която поздрави при паметника! Мъжът, още по-прежълтял, стоеше зад нея и я пазеше с ръце...

Как? И тая велика госпожа на митинга? Руен пот течеше по разчервенелите месести бузи на „митингаджийката", която чу той, че мъжът ѝ нарече „Олимпиада"... Колосалните ѝ гърди, счупили окончателно корсета, се издигаха и ширеха свободно, като морски талази. Олимпиада дишаше бързо със своите могъществени дробове и околният въздух не беше достатъчен да я удовлетвори. Мъжът ѝ често поглеждаше назад, за да види ще има ли възможност да си пробият път; но пак се извръщаше с обезсърчено лице. А положението на жена му ставаше обезпокоително: турунджавото ѝ лице добиваше морав цвят, тя се задъхваше; немощният ѝ мъж не се наемаше да ѝ отвори изход със своите лакти-клечки. Той пошепна нещо на Олимпиада и тя му отговори нещо. Подир това кратко съвещание той се промъкна между литератора и нея и мина отпреде ѝ, а тя захвана неговото място. Па веднага Олимпиада се завърна назад и хвана да разтиква и руши човешката стена пред себе си, както една бомба пробива отвор в един дебел зид. По тоя начин, като работеше с ръце и гороломните си гърди, тая жива катапулта разсипа всичко и успя да се изсули нататък благополучно, сподирена близко от ариергарда си, тоест мъжът.

XXVIII

И ДРУГИ ПРИЯТЕЛИ

Кардашев, който с възхитен поглед следеше величественото движение на Олимпиада, видя, че победата ѝ бе улеснена от друго странично обстоятелство. Натискът на навалицата се беше поразслабил, па и тя сама намаляла; ораторите се бяха изредили и резолюцията приета. Митингът се свърши. Веднага човешкият порой удари назад с безконечни викове

„долу!" Всред тях най-високо се издигаше ужасният глас на дрипавия господин при паметника, който прекрати така неприлично полската закуска на госпожа Олимпиада и мъжа ѝ. Кардашев видя в тълпата, и не без безпокойство, един друг днешен приятел — Каишева. Каишев, с изрусяла и кривната жълта шапка, в много възбудено състояние дигаше големия си нос, махаше с ръце и викаше ура на водителите на опозицията и „долу тираните!" въпреки голямата си привързаност към правителството, за която уверяваше днес Кардашева.

Една многочислена тълпа се зададе тирешката от Дондуков булевард. Тя викаше ура, но я последваше с думите „долу сопаджиите!" Това беше тълпата, която идеше да направи контрамитинг на площада и да развали опозиционния. Тя видя, че е закъсняла да стори това, но веднага пристъпи до устройството на митинга си в полза на правителството... Това ново сборище скоро порасна, още по-развълнувано от първото, което му остави една трета от своите членове... Между тях — и Каишев, който се присъедини към хора на „долу сопаджиите!" със същия възторг, с който одеве викаше: „долу тираните!" За честта на дрипавия господин, който уплаши при паметника Олимпиада, трябва да се каже, че той не измени като Каишева, а стоеше на почтено разстояние и викаше със заканителни ръкомахания към оратора на новия митинг.

XXIX

ЕДНА СИЛА

— Вече става банално да присъствувам и на тоя митинг — каза си Кардашев и се напъти към дома си, за да захване още при пресните впечатления своя психологически разказ, който имаше вече и название: Една сила.

При звънарницата той видя приятеля си Тачева,

бивши журналист, сега адвокат, а в празните си часове — и писател, човек духовит и приказлив.

— Тачев, добър ден — каза Кардашев. — В тоя митинг силно впечатление ми направи Карафинков, аз съм просто възхитен от него!

И Кардашев улови подръка Тачева и продължи да отива с него из Алабинска улица.

— Да! Карафинков обладава силен ораторски талант.

— Прибави: и велико сърце! — допълни Кардашев.

Тачев го погледна въпросително.

— Да, велико сърце и велика душа; без това той не би така дълбоко покъртил нашите... Тоя човек ме очарова, той се издигна високо до облаците, той стои над тълпата. Ако ми позволиш, аз ще го назова още и велик характер, което е много нещо у нас!

— Много величия — забележи усмихнато Тачев. — А можеш ли ми каза защо е и последното?

— Как, ти не цениш всичката гражданска доблест, която има в постъпката му? Той днес, като се качваше на трибуната да осъди правителството, правеше в същото време и самопожертвувание... той се жертвуваше!

— В какво? — попита адвокатът.

— Той знаеше, че губи положението си, службата си, оставаше на пътя!... Смееш се!... Или мислиш, че министърът му ще го потупа по рамото и ще му каже: „Аферим! Продължавай!...“ — задето половина час го позори пред толкова свят! Карафинков не направи сговор със съвестта си, той настоя за убежденията си. Той пръв подписа отчислението си. Ако тука не видиш величие на характер и кураж, любопитен съм де ще го намериш...

Тачев се превиваше от смях.

— Възторгавай се, възторгавай се!... Карафинков вече е отчислен преди три недели!

И Тачев следваше да се кикоти, като крепеше очилата си, които движението на мишците на лицето му изпъждаше от носа.

Кардашев се запря смаян.

За него това известие беше гръм от ведро небе.

Сега Карафинков му се яви в съвсем ново осветление. Обясни си той другояче сега и негодуванието му, и безпощадността на ударите му против правителството.

Тачев се укроти от смеха си и обясни:

— Ето що значи да се изолира човек съвсем от политиката. Ти не знаеше това, понеже не четеш вестници. Карафинков го отчислиха изведнаж, без да е дал повод да мислят, че съчувствува на опозицията. Той освен службата си, нищо друго не знаеше, политическите му убеждения му ги диктуваше интересът му и той добре го пазеше. Всичките увлечения, закононарушения, произволи от правителството, тъй преувеличено представени и тъй строго осъдени от него, са ставали при неговото служене в министерството, той ги е знаел, одобрявал и даже измислял и е турял и своя подпис на разпорежданията, които са ги поръчвали и узаконявали... Той не се е възмущавал тогава. Той нямаше и да гъкне, ако не беше изстудено топлото му място. Той е озлобен и вика. Като знам всичко това, аз не можах да се възхитя от Карафинковата реч, защото знаех какъв дребен и нисък бе двигателя ѝ. Аз не вярвам в неговия либерализъм, моля и тебе да не вярваш, че у него има нещо велико. Повече бяха искрени другите оратори, ако и те са заинтересовани, то поне не хулят неща, които сами са одобрявали с подписа си. Карафинков е само добро агитационно оръдие, но мизерна личност като гражданин и човек...

Кардашев скърцаше със зъби и нищо не казваше. Само си мислеше:

„Пак низкото, мръсното своекористие! Пак тоя дух на българска дребнавост ми се изпречва и тука, и в черквата, и в полето... Той дава биенето на пулса! Което обществено явление и да разчовъркаш, изпод тънката му прикривка излиза все тоя груб, тесногръд, пълзящ егоизъм!... Одеве венчаха едного — и знаем защо; сега гледам там, че погребалната колесница влачи към Орландовци един мъртвец; ако идех да го попитам, и той би ми отговорил, че е умрял по някоя сметка, както по сметка навярно плачат и наследниците му, които го изпращат...“

Тачев си подаде ръката.
— Къде?
— Хай да те водя в Народното събрание.
— Какво има днес?
— Не знам, но съм се наканил. Хайде.
Кардашев помисли.
— Да видим!

XXX

ПОДИР МИТИНГА

Тръгнаха двамата. Скоро влезнаха в градината, за да пресекат и излязат на улица „Левски“. Алеите, замислени и позлатени вече със своите тихо шумящи акации, бяха почти пусти. Шадраванът изхвъргаше своята кристална струя с монотонно жабуркане; тя падаше и се разсипваше на сноп елмазен дъжд в басейна с бронзовите лебеди; някакво пиленце църка на клоните усамотено; двама студенти на едно столче с вестници в ръка. Отляво, в глъбината на градината, през зеленината на шумата и бориките, белеят се статуйки, сгушени в гъстите шубърки като белоснежни дриади... Редки разхождачи и там. Явният политически живот обезлюдил това място, пълно със самотия и с природа. Митингите одеве, Народното събрание, от друга страна, примамили неговите обикновени гости. Тихите беседи и прозевките бяха бегáли оттука, възбудената атмосфера на горните сборища беше привлякла всичките любопитства и жажди за вълнувания.

— Какво си се замислил, Кардашев? — попита Тачев, като цапна тоягата си във водата на басейна, когато замина край него.

— Мисля, че одеве ние присъствувахме пред разгара на най-страшни омрази. Всичко дишаше там омрази, всичко дишаше ненавист, ярост, злоба!... Нито искрица любов не стопляше тия сърца, ни едно благо чувство не ги омекотяваше... Много омраза, брате; въздухът е напоен с нея...

— Извънредна притурка на Народен бранител! Четете днешния митинг в София! Резолюцията му! — изкрещяха хлапета тичешком, под мишница с нови вестници.

В същия миг двама души увираха вестници в ръцете на книжовника и адвоката.

— Кога се отпечата това нещо? — каза Кардашев, като прочиташе резолюцията, напечатана с големи букви. — Няма нито десет минути, откак се свърши митинга!

— И резолюцията, и притурката са били вече готови, преди да се събере митинга — обясни му Тачев, — моя милост познава тия невинни хитрости — нали бях от еснафа? В политическите битки минутите са скъпи, както и във войнишките.

XXXI

ВТОРА БИТКА, В КОЯТО ДРИПАВИЯТ ГОСПОДИН Е ГЕНЕРАЛ

Замина бързешком една шумна дружина.

— Долу! — викаха някои из нея, като бързаха към изхода на градината.

От тротоара на улица „Левски“ обадиха се други гласове:

— Ура!

Първите принадлежаха на един къс от публиката на опозиционния митинг, а вторите на хората от правителствения митинг, свършен и той вече в няколко минути.

Опозиционерите възвиха из друга алея, за да се не срещнат с правителствените.

Но престрелката следваше през железните пречки на градинската ограда и гъстината на акациите.

— Долу подлеците!
— Долу разбойниците!
— Да живее господин Табаров!
— Долу!... Ура! Абрáнски!

И имената на вождовете хвърчеха всред мешавата на партийната беснотия.

— Да живее народът! Долу шпионите!

— Долу!!! лакеите!

— Долу!!!

Заглушителен рев цепи въздуха.

И тука Кардашев зачу един необикновен глас, който надминаваше всичките по своята сила и бяс. Градината ехтеше. Той съгледа в отходящата тълпа на опозицията, че се издигаше схлупената капела на дрипавия господин.

Той викаше така ужасно.

Ревотът следваше с вариации:

— Смърт на предателите!

— Долу пясъчните торби!

— Долу руските рубли!

Дрипавият господин на госпожа Олимпиада даде пръв решителна посока на борбата.

Той изригна бомбата на една страховита псувня. Това беше сигналът.

Тротоарът прати в отговор десетина още по-ужасни.

На които градината отговори с един дъжд посмъртоносни.

На които тротоарът отговори с една градушка космонастръхвателни.

Бомбите се закръстосваха. Боят, усилен от прилива на нов ентусиазъм, закипя във всичката си гороломна сила.

В късо време всичкият арсенал на обществото на столичните хамали, на файтонджийския еснаф, на подземните кръчми, на вертепите се изхарчи; изчерпа се всичкият псувателен словар, зает нам от добрите ни съседи: турците, румъните и сърбите. Сконфузи се даже и Унгария... Няколко гипсови богини в градината се изчервиха. Файтонджиите в улица „Левски“ спряха колата и със зяпнали уста, в нямо възхищение, поглъщаха сладостно тая атмосфера от псувни, с вид, като че искаха да кажат: „Докато човек живее, все има да научи нещо повече.“

Кипежът на битката отмина нататък. Скоро той се сля в един непрекъснат шум.

Кардашев погледна въпросително другаря си.

— Сбиха се, чуваш?

— Да — каза Тачев, като се ослушваше в яростните крясъци, които градинският шумолак не даваше да се чуят ясно.

— Но това е цял бяс! — каза Кардашев. — Впрочем — прибави той, като се замисли, — по обичам това от другото... И Тацит е казал: „Предпочитам крамолите на свободата пред тишината на тиранията!“

XXXII

18 МАЙ

— Уличните сборища на тълпата винаги имат в себе си нещо отвратително, стадно — каза Тачев, като излезе пръв на тротоара и се ослуша пак в мътните крясъци, що идеха от улица „Ботьов“. — Откъде ще минем? Да заобиколим през тая улица, за да избегнем тълпите!...

И двамата души тръгнаха из улица „Любен Каравелов“.

Тачев продължи:

— Да, само веднаж аз бях свидетел на едно вълнение на тълпите в столицата от друг характер: то беше величествено — на 18 май!... Ти отсъствуваше тогава, а трябва да съжаляваш... Ах, то беше величествено вълнение — и по идеята, която го пораждаше, и по елементите, които действуваха... Жално, че те нямаше...

— Да, аз четох вестниците... Рядко зрелище е представлявала София оня ден — каза Кардашев.

— Единствено, ти казвам! Тогава манифестация правеше народът — не тълпата, не сганта на някоя партия... Из улиците беше едно нечувано движение; радост, ентусиазъм течеше из атмосферата, народната душа ликуваше освобождението си от едно египетско робство и изливаше свободно потопа от омраза, накипяла в нея от години... Аз тогава видях чудни неща! Видях войската пръв път, че се спущаше към народа — не да стреля в него, а да го брани... Досега народът беше за нея месо за куршуми — сега беше брат! Народът викаше: „Да живее войската!“

Пръв път народът викаше такова нещо! О, то беше сюблимно! Да заплачеш — аз наистина и плаках... Аз пръв път него ден, от осем години, видях стражарин, без да затреперя! Това страшно нещо — полицията — не ми внуши страх, защото войската беше с народа... Аз видях един кавалерист как разцепи със сабята си главата на един пристав. А народът — възторг! Аз казвам „народа“, а ти разбери студентите! О, студентите бяха героите на 18 май! Учащата се младеж — тя се натовари да изтълкува народното чувство пред княза и пред света. Хвала и слава на младежта! 18 май в столицата, за да стане тъй хубав и величествен може би и да се увенчае, ней се дължи... Дотогава манифестациите бяха ръководени от тайните шпиони, от метачи и предрешени стражари... Сега беше интелигенцията, идеалните души, бъдещето, което викаше с възторг ура пред двореца. Князът гледаше всичко от прозорците... бомбардиран в същото време от един ураган благодарствени телеграми от цяла България... Той се чувствуваше потънал в едно море от народна любов... Такива щастливи минути рядко господари имат в живота си... Талазите на тоя ентусиазъм пълнеха всички улици... Аз цял ден следих народните движения... Студентите с пръпорци, грабнати отнейде, обикаляха, заприщяха улиците, образуваха овации и демонстрации, и дори безредици. Те бяха огън, плам, готови куршумите да срещнат пак с ура! При банката един отряд кавалеристи изтопурква и заповядва на тълпата да очисти улицата... Студентите викат: „Живейте, български войници!... Ура!“ Кавалеристите спират конете си, турят ръка под козирог, за да благодарят, и отминуват нататък. Но да беше видял ти усмивката по лицата на тия селянчета, когато ги поздравляваше столичната младеж! Не, тия картини бяха покъртителни. Това беше празникът на свободата и братството! Тук и войска, и народ, и княз — всичко беше едно... Велики моменти!... Така — из цяла България! Една отрицателна заслуга на Стамболова е, че достави на историята ни 18 май. Ние имаме толкова фатални дати — 18 май беше светла дата, една велика народна победа, сто пъти по-велика от Сливница! 18 май

възроди народа, облагороди го! Той видя, че не бил убит съвършено, че още бил способен за идеални вълнения, за велики чувства, и хвана да се почита пак. Поне аз хванах да се почитам, че съм българин...

XXXIII

В ЗЕЛЕНАТА КЪЩА

Като разговаряха тъй, двамата души излязоха из улица „Цар Шишман“ и се озоваха на площада пред Народното събрание.

Хубавата бледозелена сграда, с трицветни пръпорци, с народния лъв, с ироническата усмивка на златния си надпис „Съединението прави силата“ стърчеше величаво на своето усамотено възвишение.

Тълпи народ пред входа.

Тачев и Кардашев заобиколиха сквера и пробиха през тълпата, за да си вземат билети.

Когато заеха местата си на галерията в Народното събрание, те го намериха пълно. Всичките ложи и трибуните бяха почернели от свят; и депутатите долу бяха всички на местата си.

Ставаха сега разисквания по някой финансов законопроект. Пренията не бяха много интересни.

Кардашев предпочете да си отдаде вниманието на трибуните. Той зазяпа с любопитство по тия редове хора от разни възрасти и външности, устремили погледи към оратора. На най-горния чин на лявата трибуна седяха най-късно дошлите слушатели. Между тях позна неколцина от двете воюващи армии при Градската градина; един си често избърсваше бузата, из която бликаше кръвчица, щом сваляше кърпата си. Това бяха славни следи от борбата. Кардашев позна учуден в него дрипавия господин на госпожа Олимпиада, генералът, който даде одеве сигнала за псувните, може би по-после и — знака за юмруците. Като ровеше с погледа си из тая гъста тълпа, Кардашев забеляза на другия край на трибуната непременният Каишев. В същия миг Каишев срещна очите си с не-

говите и му климна, като му говореше нещо с ръцете си.

— За епитафията ми напомня! — каза си безпокойно Кардашев.

Той обърна поглед по-насам, по ложите. Те бяха напълнени от по-избрано общество. Имаше много госпожи, все на предната линия; зад тях, прави, стояха мъжете. Преди самия него се улучиха две млади. Едната от тях често се прозяваше, като закриваше с гантирана ръка празното място на два паднали предни зъба. Другата — богато пудросана, с изписани очи под воал, с чипичък нос, но твърде мила — обърна се към нея с една божествена прозявка, която изкара на мегдан два великолепни наниза от бели бисери, незакривани от тъничката ѝ ръчица.

—Матилдо, омръзна.

— Страшно!

И две нови прозевки подчертаха тоя диалог.

Кардашев забеляза тогава, че същите знакове на омръзване правеха повечето румени уста на предната линия на ложите.

— Днес нищо нема!... — забеляза Матилда с обезсърчен вид.

— Да, нищо — издумаха двата великолепни наниза бисери.

Кардашев веднага разбра отде произлизаше неудоволствието на съседките му.

Ни едно изтропотване долу, ни една крамола, нито две хули бяха още разменени между народните представители...

Зрелището ставаше еднообразно.

И публиката се прозяваше, и справедливо.

Но с най-голямо нетърпение се отличаваха предните линии на ложите.

XXXIV

ДОЛУ

Разискванията обаче следваха по икономическия въпрос.

Кардашев, като се запозна с публиката, даде внимание на депутатите долу.

С удоволствие се забелязваше разликата на това Народно събрание от народните събрания през миналия режим. Тогава личности незначителни, неизвестни, нищожни — някои с тъмни слави; личности със стадни инстинкти — изскокнали из полицейската урна, оръдия неми на една воля, мъртво градиво на една само партия, захващаха повечето банки, дето сега стоеше цветът на страната, добрите сили и добрите репутации на България, представена във всичките си класи, политически лагери, ламтения, въжделения и съвести...

Десетина благодушни и кротки мюсюлмани със своите червени фесове, чалми и сини джубета допълняха живописната страна на това и в други отношения вече пъстро събрание.

Но тия елементи, пратени тука от волята и доверието на отдъхналата страна, носеха със себе си и тъмните ѝ петна, и недостатките ѝ, и пороците ѝ — наследия от прежния ѝ исторически живот; носеха страстите ѝ, апетитите на честолюбците ѝ, жаждите или пошлостта на водачите ѝ — бивши и бъдещи...

С една реч, България целокупна стоеше на тия банки!

Кардашев слуша ораторите, които всички обладаваха забележителна леснина, самоувереност и боравене със словото — не с красноречието. На тия нови хора липсваше секретът на единственото, достъпно тем красноречие: краткостта. Многоглаголивостта, майка на повторението и на прегвачването, вредеше им.

Ораторският им запас, тъй богат с препинателни знакове, беше оскъден обаче с един: точката.

Точката, навреме гудена, на място сложена.

Сума дребни чертици от ораторски приеми и пар-

ламентарни нрави — нелишени от своеобразност. Сценки при разискванията от прелестна наивност или от суровщина на първобитни характери — често от особен комизъм.

Говори един оратор, с буйна коса и с буйно слово, и с буйни ръкомахания — лукс от буйност — по един твърде мирен въпрос, дето цифрите оставяха малко място за възклицателни знакове и патос.

Друг оратор, който подгряваше красноречието си пак с ръкомахания — не толкоз чести, но по-широки — той имаше дълги ръце, — пъстреше го твърде много по привичка с думата „народът“ и поглеждаше галерията тогава. Вероятно, отпреде му стояха римски патриции или мандарини.

Говори един друг оратор, но твърде дълго, твърде дълго, безцветно, неубедително, уморително, с много цветя от „тъй като“ и с често обръщане към народните представители с думите: „Господа съдии!“

Един оратор с приятен, звънлив глас, един от ония щастливи гласове, на които и най-слабата нота се улавя от слуха — такъв един глас е вече половина красноречие, — държа дълга реч, с постоянно лека афектирана усмивка на лицето. Изкусен в подбора на думите си, самоуверен, самодоволен и слаб в историята, защото накърни ефекта, като каза, че Людвик Четиринайсети бил заклан на гилотината, вместо Людвик Шестнайсети, както уверяват някои истории...

Дебел един господин не рискува нито да сбърка историята, нито да умори слушателите си, защото беше извънредно къс. На даването му думата от председателя той събра словото си в две думи:

— Отказвам се!

Може да бъде уверен, че никой не му гони мъст за това.

Стана един депутат с дързък поглед, с висок и креслив глас — винаги качен на октава — и надарен с много остър слух. Защото той, говорейки, улавяше най-тихите шепоти от неодобрение наоколо си и прекъсваше нишката на речта си, за да възразява на разни банки. По тоя начин той се обръщаше постоянно наляво и надясно, увлечен в наддумвания, докато председателят го смъмра със звънеца си.

Един нервен депутат, инак духовит, невземал думата, ставаше и пресичаше говорящия чрез избърборването на няколко думи, които никой не чуваше, и сядаше, прекъснат от председателския звънец. Понеже често повтаряше тия говорения по контрабанда, председателят му прати един як квестор да седне зад него, за да го удържа за рамото.

Силните оратори на събранието не взеха думата по този въпрос или бяха говорили по-рано.

XXXV

THE GREAT ATTRACTION

— Свърши се това проклето разискване! — каза с облекчение Матилда, когато ръцете се дигнаха и болшинството се произнесе за приемане законопроекта.

— Какво иде сега? — попита чипичката.

В тоя миг едно радостно шушукане прохвърча до преднята линия.

— Изборите! — зачуха се извиквания.

— Проверката на изборите!

Сега всички погледи се устремиха жадно на ораторската трибуна. Всеобщо оживление и любопитство наелектризира галерията.

— Защо е това движение по повод на проверката на изборите? — попита Кардашев Тачева.

— А, вие не знаете? — обади се Тачев. — Изборите занимават от две недели камарата и вълнуват цялата столица. Вчерашното заседание се продължи осем часа все по същия избор. Говориха осемнайсет оратори. Но вие четете вестниците!

— Не ги чета... От няколко време съм се отчаял да различа в тях истината от лъжата...

— От хората учите новини? Пак печелите, поне псувните не четете... А аз — вече ми е краста: чета всичките вестници... Цяло нещастие. Защото това са истински фабрики за кал!... Вчера страшна врява има. И днес навярно ще имаме сцени. По въпроса за

изборните проверки болшинството и меншеството са се хванали за косите; тия проверки са бойното поле, на което партиите си дават най-яростните битки и ожесточението достига до пароксизъм. По причина на тия проверки отложени са въпроси сто пъти по-важни, безотлагателни и от жизнен интерес за страната. Камарата е застрастена до висша степен. И днес не ще мине без шум и крайности. С тая надежда иде и тоя свят, дето го гледате, че е изпълнил до върха трибуните, а в ложите ще се издушат. Никога отнапред такова чудо не е било. Не! Дано се премахнат тия проверки по-скоро. Те покрусиха честта на най-отбраното Народно събрание...

— Днеска има ли някоя важна проверка? — попита Кардашев.

— Според дневния ред иде Крушковият избор. Ето, докладчикът на проверочната комисия излезе да го докладва. Утвърждението на Крушковия избор е сигурно, защото контестация не е подавана срещу него до днес. Щом не се оспорва правилността на един избор, естествено, той се утвърдява от събранието, макар да бъде най-незаконен, както е Крушковия.

— В какво се състои незаконността му?

— В годините на избрания. По конституцията, както знаете, само който е завършил трийсетгодишна възраст, може да бъде народен представител. Крушков няма и двайсет и шест години: аз го знам, че е връстник с брата ми Станимира, а Станимир чак на Свети Андрей навършва двайсет и шестата си година, сиреч подир един месец... Та той и по лицето се познава.

— Кой е?

— Вижте го!

И Тачев посочи долу, седнал между една група от четворица депутати, един червендалест момък със сключени вежди, с черни, едвам поличали мустачета.

— Да, съмнение няма: Крушков по никой начин не може да има сега трийсет години! Тоя факт вади очи — каза Кардашев, като изглеждаше депутата.

— Мене ми е казвала майка му, че са връстници със Станимира.

— Е, как е избран?

— Той е бил избран от партията си; сам, доколкото знам, не си е давал явно кандидатурата. Той е честен, макар и честолюбив момък. Той надали би се явил тука, да имаше контестация за годините му. Крушков е даровит и оратор. Глава. Партията му го много цени и по всеки начин ще гледа да запази такава една сила в редовете си. И нему, естествено, се иска да остане в камарата; но той е честен и сам би се оттеглил, ако избирателите му подигнеха въпрос за депутатското му непълнолетие...

XXXVI

ГРЪМОТЕВИЦИТЕ НА КРАСНОРЕЧИЕТО

Тачев направи знак, че иска да слуша сега, и устреми очи на червената трибуна, дето докладчикът беше заместен от един оратор.

— Този оратор от противната партия ли е? — попита Кардашев съседа си.

Тачев го бутна в лакътя да мълчи и още по-силно опули очи и наостри уши към трибуната.

— Чуваш ли? Този оратор оспорва избора! — извика Тачев.

— Как?!

— Изкарва официални документи, които доказват, че Крушков няма нужните години...

Едвам издума това Тачев, блъсъци с юмруци и с моливи по банките оглушиха думите на оратора и двайсетина ръце замахаха и поискаха от председателя думата.

— Буря ще има! — каза Тачев.

Наистина, ораторът изненада партията на Крушкова с внезапното и ловко атакуване Крушковия избор. Тя не беше приготвена за това. Тя кипна от гняв. Един дъжд обидни думи полетя въз оратора. Той, толкова горещ, колкото и язвителен, отговори с такива.

Атмосферата се напълни с електричество.

Много крака затропаха, за да заглушат гласа му.

Обадиха се викове:

— Лъжеш!
— Тия документи са подложни!
— Това е подлост!
— Да се отложи!
— На комисията! — викаха други.
Председателят звънеше.
Но шумът се увеличаваше.

Ораторът, все по-смел и по-дързък, намираше удоволствие в това раздразнение на противната партия. На нейните знакове от негодувание той отговаряше с нови стрели, вярно пуснати и в живо месо забодени.

Привържениците го ободряваха с викове: „Вярно!“ „Говори!“ „Крушков вън!“

Врявата растеше. Председателят, немощен пред този тропот и крясък, в който несилният му глас не можеше да се чуе, ограничи се само със сърдити махания към размирниците и с бясно дрънкане звънеца.

Кардашеву се чинеше, че на всяка минута ще го зафучи в някоя глава — поне той не би се удържал от такава опасна съблазън на негово място. Ораторът се спря и със спокойно-ироническо лице чакаше утихване, за да продължава. Но събранието закипя, прихванато от полудата на бясна омраза, избухна бурята... От думи дойдоха на заканителни движения, на сочене юмруци, на свирепо махане ръце, на тупане и блъсък с краката.

Един господин с голяма глава, с пълно почервеняло от яд лице, наежен като глиган, ревящ ужасно, скокнал прав, думаше нещо на оратора, което потъваше в мълвата, и яростно удряше банката си, която трещеше под железния му юмрук и отхвърляше книжата, що стояха на нея.

Тая ураганска сила хващаше място за десет депутатски гърла, а юмрукът му би убил един бивол.

Кардашев вътрешно си каза, че ако би бил депутат, той непременно би си избрал най-далечното място от тая стихия...

Не по-малко живо участие вземаше в караницата един друг великан, само с по-човешка физиономия и с по-голям търбух. Той, влезнал в кулоара, неустрашимо се пулеше на първия с признаци на ужасен гняв

и блъскаше чина на съседа си, комуто премаза ръцете с един нов удар на десницата си.

Друг един тщедушен и малък господин изпущаше пронизителни остри писъци към някого си, за нещо си, без да бъде забелязан от никого. Той напразно стреляше светкавични погледи и търсеше да срещне някои чужди — за да видят колко е гневен, — но никой не обърна внимание на него и той седна безнадеждно.

На най-задните чинове един усамотен депутат, несъразмерно къс и дебел, ревеше като един стентор. Един нубийски лъв, който надвечер заревава и дава хабер, че ще дири храната си, не разтреперва посилно пустинята си. Тя завчас порасте и около него: околните банки се обезлюдиха, а дамите в ложите над него си затулиха ушите с ръце. Един турчин пред него, който досега спеше, се сепна, погледна го уплашен и излезе благоразумно... Подир като пръсна тоя ужас около си, лъвът седна с разтреперана грива, тоест брада, убеден, че поне нещо от риканието му стенографите са схванали за протокола.

Един друг дебел депутат, червен, в средата, се караше с друг един тънък като глист, с безконечно дълги ръце, които махаха по ужасен начин, когато друг до тях сочеше юмрука си на последния, отчаян, че го не чува, и плесна колкото може банката пред тях със снопа законопроекти и правилници, що държеше, които се разхвърчаха, и така привлече вниманието на махащия.

Един друг с лъскава плешива глава, която наумяваше пълнолуние, също говореше нещо към председателя от банката си, пред самия обладател на глиганската физиономия, и често бършеше с ръка росицата, с която красноречието на последния прохлаждаше пълнолунието му.

Образуваха се групи в кулоарите и при ораторската трибуна, ръцете махаха, звънецът прегасна. Сред заглушителна мълва всеки викаше и никой не чуваше.

Вълнението се предаде и в редовете на публиката; страстите на банките заразиха и галерията. Кардашев слушаше около себе си прения и между жени-

те: няколко клетви изхвръкнаха из деликатните уста към едни или други банки:

— Поразени синове!

— Бог да ви убий!

Или пък:

— Скандалджии!

— Хайдутаци!

— Бесни зверове!

И очите пущаха искри от негодувание.

Раздразнението бе по-силно на трибуните, цели станали на крака. Дрипавият господин се разправяше ожесточено с няколко съседа, привърженици на болшинството. В горещината си той забрави, че не е при „Свети Крал“, и извика едно доста гръмливо „долу!“ Двама разсилни го измъкнаха навън — не без мъка обаче.

XXXVII

ЕДНА СВЕТЛА МИСЪЛ

Председателят, надарен с рядко търпение, изгуби надежда обаче да види умиротворението на събранието и се накани да дигне заседанието. В тая минута ораторът, в началото той надменен и предизвикващ, убеди се, че няма да дочака вниманието, и си седна на мястото, доволен от бурята, която произведе... Отдръпването му от трибуната докара едно поутихване. Председателят побърза да извика друг оратор.

Едвам той се намести на трибуната, за да брани избора, един очилат депутат, с лице шишкаво и умно, стана от стола си и с глас гръмоподобен извика:

— Господин председателю! Дайте ми за един миг думата!

— Нямате вие думата, господин Цуцов! — отговори му председателят.

— Думата искам! — изгърмя депутатът, като блъсна гневно банката си. — Думата искам, за да покажа изхода от този батак!

— Преди вас са записани двайсет и седем души! Не ви давам думата! — И председателят издрънка. —

Господин Чинторов, говорете! — обърна се той към оратора на трибуната.

Но един нов потресаещ вик на Цуцова привлече общото внимание към него: въцари се гробна тишина.

— Да каже, да каже! — обадиха се от разни страни. Любопитството порасна.

Желанието да го слушат се усили — не само от надеждата, че ще чуят нещо извънредно, но и че ще чуят Цуцова да говори. Цуцов беше един от ония редки оратори, които могат да се слушат. Неговото огнено красноречие го издигаха две ценни качества: съдържателност и краткост. И когато други многоглаголиви оратори срещаха неуважителна глъчка или равнодушие на банките, а горе — прозевки, появяването Цуцово на трибуната въдворяваше тишина и събираше всичките внимания.

— Позволете му, господин председателю! — викаше събранието.

Председателят настояваше да бъде съблюден правилника.

Ораторът от трибуната се обърна към председателя:

— Отстъпвам мястото си на господин Цуцова!

Това великодушие направи добро впечатление и срещна признателни погледи.

— Господин Цуцов, говорете! — извика председателят.

Всички се обърнаха към любимия оратор, който стана на мястото си.

— На трибуната! — викнаха неколцина.

— Аз ще говоря от мястото си, господа, защото няма да ви утруждавам и ще бъда кратък. Народното събрание и така е вече уморено: то желае не говорене, а изход из това положение по един прост и ясен въпрос, на който решението е под ръката ни. Господа народни представители! По тия злополучни проверки ние изхарчихме на вятъра милиони думи, казани и стенографирани, понеже седемдесет и пет оратори говориха досега, което красноречие костува на народа около стотина хиляди лева; а най-непоправимата загуба е безценните дни, изгубени напразно, когато толкова малко ни остават да посветим на куп от величайша важност въпроси... Не ви казвам нищо

за шумните сцени, предизвикани от тия ялови и страстни прения, както сегашната, и които, със срам го казвам, привличат и днес всичкия тоя свят (той показа на галерията). Ето и днес са двайсет и осем записани оратора... Нека решим въпроса за депутатското пълнолетие на господин Крушков не на основание на спорни документи и заинтересовани речи, а с осветлена съвест и по начин, който да направи чест на народното представителство, а най-много — на заинтересувания.

Господа народни представители! Аз виждам пред себе си господин Крушкова, чиято интелигентност, честност и кавалерски характер всички високо ценим. Нека се обърнем към него. Той да ни помогне! Той с една дума ще ни осветли, защото от всинца ни той най-добре знае възрастта си. Аз правя позив към благородството, към доблестта на господин Крушкова — да ни каже искрено своето убеждение; а молба на Народното събрание — да го повярва и базира решението си на неговото изявление.

XXXVIII

НАЧАЛО НА ЕДНО ПОЛИТИЧЕСКО ПОПРИЩЕ

Ненадейността на това предложение смая и възхити събранието.

От всички страни се чуха одобрителни гласове. Цуцовата вдъхновена мисъл (Цуцов беше от противната на Крушкова страна), паднала като една животворяща лъча в тая жестока атмосфера, подигна душите, стопли доброто чувство в тях. Противниците Крушкови не възразиха нищо, обладани от внезапно доверие към един свой политически противник. Камарата порасна сама в собствените си очи... И на ложите това честно настроение се отрази съответствено. Нямаше ни един сега, който да не вярваше, че Крушков ще се покаже на висотата си в такава необичайно тържествена минута, и който да не жалеше това. Сам Кардашев, с развълнувано сърце, желаеше

да бъде на мястото на Крушкова — той да бъде героят на такова рицарство и самопожертвувание. Той завиждаше на ролята му... Той би му ръкопляскал до полуда, както и цялото Народно събрание и публиката, а неговото излизане би било един триумф за него, за младостта, за истината, за българската интелигенция!

Ох, и каква величествена тема!

От всички краища, от всички лагери викаха: „Прието!“

Председателят се обърна към събранието:

— Макар че почитаемото Народно събрание се вече произнесе единодушно, заради формата турям на гласуване предложението на г-н Цуцова: да се помоли уважаемият наш другар господин Крушков да каже счита ли се, че е навършил тридесет години, и на неговото изявление да се даде абсолютно доверие и да се основе решението на Народното събрание по правилността на избора му. Които са за предложението, да дигнат ръка!

Почти всички ръце се дигнаха!

Кардашеву биеше сърцето до пукване.

Как завиждаше той на Крушкова!

— Господин Крушков! Давам ви думата! — извика председателят с леко покъртен глас.

Всички очи се обърнаха към Крушкова.

Той стана.

Настъпи гробно мълчание. Диханията се затаиха.

— Господа народни представители! — каза със самоуверен и спокоен вид Крушков. — В деня на избора ми аз имах точно тридесет години и шест дена!

И седна.

Горещи ръкопляскания го поздравиха от една страна на камарата; другата остана ледна. Ония, които пляскаха, се червяха, защото чувствуваха, че ръкопляскат на един срам. Но Крушков остана спокоен.

Изборът му беше утвърден!

Кардашев се спогледа втрещен с Тачева, който му каза огорчен:

— Излъга, как го не бе срам! Аз го уважавах до днес това момче.

В същия миг, когато приятелите му долу идеха да му стискат ръката, съчувствениците му горе го захваляха.

Госпожата с писаните очи и малките ръце усмихна се приятно и промълви към Матилда:

— Умница!

— Да беше някой будала, щеше да влезе в примката — казваше се по-нататък.

Одевешният издиг на душите се смени от сметката.

— Но той няма и двадесет и шест години! И лицето му, и документите показват, че той излъга Народното събрание! — кореше го друг.

— В политиката лъжата е допустима — оправдаваше го друг.

— Кой казва: ела, вълко, изяж ме!

— Но това не бърка да бъде негова милост един безсрамен лъжец! — отзова се Кардашев с негодувание. — Той запечата встъпването си в политическия живот с една нечувана лъжа!

— В това имате право...

Председателят даде пет минути почивка. Депутатите се разшаваха, занаизлизаха едни в коридорите, други към бюфета, за да се освежат.

— Цуцов направи предложение твърде смешно: той сякаш че гледаше пред себе си Корнейлеви герои, а не наши братя българи — обади се към Кардашева един бивш министър и поет, като се промъкна из ложата и излезе.

XXXIX

ПАК ДРИПАВИЯТ ГОСПОДИН

Кардашев, огорчен от зрелището на ранното морално дебелокожие на един млад човек, още на прага на обществения живот, изгуби желание да стои по-дълго тук.

— Де да търсим идеализма, ако и един интелигентен момък като Крушкова гледа от тая практична страна на въпросите за честност и човешка нравственост! — думаше си Кардашев, като отстъпяше.

— Къде? — попита Тачев.

— Аз си отивам.

— Не си ходете! Има още интересни проверки на дневен ред... Вижте, публиката на галерията стои, не си отива — каза адвокатът.

— Благодаря, нека се възхищават другите — каза Кардашев, като гледаше към лявата трибуна и търсеше машинално с очи Каишева... Вместо него той съзря дрипавия господин: той бе успял да издебне разсилните и да се пъхне между зрителите. Любопитна натура! Кръвта беше престанала по бузата му, само знак още оставаше от раната.

Кардашев полюбопитствува да узнае коя е тая забележителна личност, която днес му се изпречва навсякъде. Той попита Тачева.

Тачев прекъсна разговора си, който имаше със съседа си, погледна към дрипавия господин и каза:

— Той е Матрапанчев.

— Какъв е тоя Матрапанчев? Какво върши?

Тачев се усмихна.

— „Билки дири по баири". Един скитник, безделник... Някога е бил стражар. От много време ходи без работа, гладува като куче — пропаднал човек, с една реч... Той ми е малко и рода, далечен ама...

— Защо не се потрудите да го настаните някъде? Днеска се биеше и го бяха наранили по бузата.

— А бе той беше кротък човек, кой го знае — сега е станало едно сприхаво, люто!... Каних го днес, на митинга при „Свети Крал": има служба горски стражар — не щя! Ядоса се. „Аз, каже, на това тиранско правителство не слугувам!" И изпсува министъра. Гола, пък фудул! Блъснигабър! Какво го е наежило — не знам. По-преди политикан не беше... Дявол го знае: не си види дрипите!

Като даде тия обяснения, Тачев се обърна пак към съседа си.

Публиката се поразреди в ложите. Излизаха навън да пушат.

XL

НЕПОСТОЯННИТЕ — НЕПОКОЛЕБИМИ

Госпожите обаче нямаха нужда от умния Тачев съвет: те всички си останаха на местата. Предната линия на ложите живописно се протакаше със своите багрени птичи крила, бели пера от камилско пиле, изкуствени цветя, ленти, капелни гарнитури и гребени за шиньони; воали, корсети, ганти, евантайли, които произвеждаха хлад въз загорещените от душния въздух физиономии. Ни една от тия почтени госпожи не мръдна, не дезертира от поста си, както мъжете, не показа малодушие, нито изнежена слабост за чист въздух, които грубият пол отиде да подъхне в коридора. Зрелището, което имаха и което очакваха още, беше много привлекателно, рядко, та да се измамят да излязат. Слушането на вкусните ругателства ги застърви за по-нови и по-пиперливи... Не една вечеря щеше да остане неуредена или забравена; много стопани щяха да си легнат полугладни, но това малко значеше пред великата духовна услада, с която се лакомяха стопанките. Те от едно само се страхуваха: да не би да ги излъжат ожиданията им и скандалът да не се повтори. О, то би било ужасно!... Като очакваха продължението на заседанието, те разменяха впечатленията си... Едно живо шушукане непрекъснато бръмчеше по предната линия. Критики, укори, одобрения, преповтаряни с усмивка чути калнички остроти изскачаха из розовите устни и се запечатваха в нежните души на любопитните дъщерки на баба Ева... За мястото си в ложата те би платили богато. Прозорливостта на финансовия министър изпусна тая доходна статия при толкова други, изнамерени за уравновесяване бюджета.

XLI

ГОСПОЖАТА В ТРАУР

— Тачеве, коя е оная благоприлична госпожа, облечена цяла в черно? — попита шепнешком Кардашев другаря си и му посочи на една от крайните ложи една с приятно бяло лице дама и ръце в черни ръкавици, която сега не приказваше с никоя.

При Кардашевото запитване Тачев се обърна и погледна госпожата, що му крадешком посочваше другарят му.

— Госпожа Царивоева — пошъпна му Тачев.

— Коя Царивоева?

— Вдовицата на покойния майор Царивоев, загинал преди толкова години...

— На героя?

— Да. Тя носи още траур по него; предлагали ѝ са добри кандидати ръката си, тя е отказвала — допълни Тачев, па се обърна пак и си пое разговора с другия.

„Значи, Царивоевата вдовица! — думаше си на ума Кардашев, като изглеждаше приятното ѝ, запечатано с тиха меланхолия лице, което сега изведнаж му се стори, че има скръбно изражение... — Бедният Царивоев, той жертвува живота си за отечеството! Такава ранна и геройска смърт! Едно от малките светли имена в най-новата ни история... Той заслужва да жалеят за него. Тая вдовица, тъй траурно облечена и тъй сериозна сред другите като пеперуди пъстри госпожи и като тях леки, пази още в сърцето си образа на мъжа си — героя. Млада още и хубава, тя държи жива скръбта в душата си и вместо да търси нови радости във втори брак, тя оставя да вехне младостта ѝ в тая трогателна привързаност и вярност на един скъп спомен. Толкова години вдовица! А между това, ни кандидати са липсвали, нито гласът на природата е бил няма... Каквото и да думат, това е един героизъм. Защо непременно да вярваме, че всичките вдовици са вдовиците на Командора!... Ето един скромен и безшумен героизъм на проста душа. Тя си носи храбро кръста на скръбта за една велика загуба, която и отечеството не може да забрави. Благородна душа! Ето една тема умилителна, която никога не бих мечтал да срещна сред атмосферата на Народното събрание.

И вдъхновена мисъл светна в ума му.

— На края — продума си той зарадван, — на края,

но найдох: няма да жаля лутанията си днес. Усещам вдъхновението...

И Кардашев, като мислеше това, продължаваше да гледа вдовицата, която сега приказваше тихо с една съседка.

Той реши да си иде под тия впечатления, без да иска повече разяснения от Тачева. Боеше се да не би Тачев с някакво подмятане или клюка, чута в кафене, да му пропъди очарованието, както толкоз пъти го губи днес.

Току-що тръгваше, Тачев свърши разговора си.

— Защо ме пита за госпожа Царивоева? — попита той Кардашева, като погледна също вдовицата.

— Попитах... Какво мислиш за госпожа Царивоева? — попита той неволно.

— Защо?

— За мене тя е високо симпатична личност.

— Симпатично лице, да. Защо личност?

— Подир седем години тая жена носи още траур за мъжа си. Това на наш, поетически език се нарича любов, душевна възвишеност... Може да е глупаво, но е възвишено... Защо се смеете?

— Защото повтаряте Карафинковата работа! Вие пак се възхищавате от добродетели!

Тачев продължаваше да се усмихва иронически.

— Аз знам, че те не живееха добре с мъжа си — прибави той. — Ставаха сцени между тях, дор беше жив, тя го не обичаше... Как го е залюбила, като лежи в гроба — това не отбирам!

Кардашев го погледна смаян.

— Ти заключаваш от траурните дрехи? — подзе пак Тачев. — Това е една преструвка — не любов и скръб. Па може да е и кокетство, защото черното й иде.

— Чини ми се, че много леко съдите и обяснявате по доста банален начин траура на тази жена... Допускам, че може да не е имала силна любов към покойния си мъж, допускам даже, че от кокетерия носи жалейни дрехи — има това в София. Но как ще ми обясниш факта, че тя още се не жени и остава в тоя тежък самотен живот, особено тежък за една млада

още жена?... Чакай, знам — ще ми кажете, че има любовник може би?

— Не, това не искам да кажа и не зная нищо, нито съм чул досега клюки. Но причината е много проста, дето не влазя в брак!

— Кажете я!

— Как? Не се усещате коя е причината?

— Не!

— Интересът!

— Какъв интерес?

— Тя е майорка! Тя получава мъжовата си пенсия; щом се ожени, пенсията се изгубва, а тя е значителна — около осем хиляди лева! Такива пари позлатяват всяка самотия!

Като да потвърди Тачевите думи, г-жа Царивоева в тая минута показваше всичките си зъби с едно великолепно кикотене със съседката си, като сегиз-тогиз повдигаше евантайла си до устата, уж да си закрие безочливо лъсналото от смях лице.

Кардашев се блъсна в челото с въздишка, па излезе.

XLII

МАТРАПАНЧЕВ

Слънцето залезе зад Верила планина. То озари с последните си пламъци по-високите дървета от пинията, из хладните алеи на която безлюдието и тишината растяха. Предвечерният сумрак стоеше вече из гъстите клони и под тях. Цветниците изпущаха ароматите на своите късни цветя; птиците още цвърчеха, като се въртяха около местата на нощната си почивка. Облаците, придобили розово-огнен цвят, плаваха по синьото небе, носени от вятъра към Витоша, на която озарената с румен блясък чука последна поздравява слънцето. Някои редки минувачи из алеите потънаха в завоите на шумака, из дето идеха провлечени звукове от руска песен, пяна от няколко студенти. Кардашев, седнал на един уединен стол пред бюфета с чаша пиво пред себе си, мислеше вър-

ху тая верига от разочарования, що го слетя днеска. Нему беше почти съвестно от толкова скръбни открития. Слепият случай, на който той разчиташе за намярата на лова си, дойде му на помощ само да посее в душата му още по-силен и отровен песимизъм. И как тъй все пошлости и подлости! Ни един светъл проблясък! Спомни си той тоя дълъг ред имена: Каишев, Григоров, Конков, Зоев, този простак Братемойев, този бездушник Панчорков, и кръвнишкия Вангела, и низко егоистичния Таназка, и Карафинкова, и безхарактерния Крушков, и г-жа Царивоева, сметлива кокетка! Цял сонм нравствени грозоти!...

И чудно, сега само един образ му се мяркаше оцелял в тоя катаклизъм от падения и окръжен с ореола на идейност, в симпатично осветление!

Тоя образ беше Матрапанчев.

Тоя дрипльо беше един характер!

Основателно или неоснователно, той се беше обявил враг на правителството и тая си омраза той доказа със самопожертвувания, каквито бяха достъпни на неговото безпомощно положение: той си даде всичката сила на дробовете в митинга, в градината нанесе удари и получи, след като отхвърля Тачевото предложение за служба; остана твърд на идеята си, ако щеш — на ината си. За него той днес си изложи лицето на тоягите, утре може да изложи гърдите си на куршумите!... Такива хора са способни на това. Смешен и нищожен отнапреж в дрипите си, той сега въставаше съвсем нов човек в мислите на Кардашева. Тоя окаяник има едно свое убеждение, че правителството е лошо, и знае да изкаже това убеждение и понесе жертви за него. Отхвърлил службата! Но това е геройство в неговото положение!

Той съжаляваше, че отблизо не опозна тая интересна личност, странна, но крайно симпатична. Но и това, което узна за неговата нравствена физиономия, е доста. Той има своята тема. Хубостта на този характер ще излезе още по-бляскава из дрипите на гладния бездомник Матрапанчева. Кардашев реши още тая вечер да се тури на работа и да се занимае с тоя релефен образ.

Когато си мислеше това, прищявката на случая,

който толкоз пъти го среща днес с Матрапанчева, доведе му го и сега. Матрапанчев, с няколко вестника под мишница, тичаше из алеята насам, за да продаде на публиката, насядала пред бюфета и вътре. Като излезе из другата му врата, той се запъти и към Кардашева с останали под мишница само четири-пет листа.

— Купете си новия вестник, господине! Митингът!

И великанът му поднесе един вестник.

XLIII

КЮСТЕНДИЛСКИЯТ ОСВОБОДИТЕЛ

Кардашев го изгледа.

В лицето на Матрапанчева, широко, космато, грубо, нямаше интелигентност; едно плоско изражение, някаква тъпост, отпуснатост... Но скъсан, скъсан ужасно.

— Обичаш ли едно пиво, бай Матрапанчев? — попита Кардашев, като пое вестника и го тури в джоба си.

Матрапанчев впери големите си сиви жълтеникави очи в Кардашева, зачуден, че знае името му.

— Благодаря, пиваме.

И той седна на стола при близката маса.

— Аз ви видях днес, ваша милост, на митинга при „Свети Крал". Викахте „Долу тираните!" Нали вие бяхте? — попита Кардашев.

— Аз.

— И в градината също? И после се бихте с другите?

— Бихме се, ето ми и бузата: нараниха ме, дяволите... Ама и аз им дадох да разберат — каза Матрапанчев, като си тури грубия пръст на белега от засъхнала кръв.

Кардашев си спомни Тачевите думи, че Матрапанчев отскоро е хванал да политиканствува.

— Вие мразите правителството?

— Да.

— Защо?

— Тъй.
— Лош ли е?
— Лошо.
— По какво е лошо?
Кардашев искаше да вникне по-дълбоко в мислите на Матрапанчева.
Матрапанчев си изпи полека чашата и не отговори. Той само си изтри пяната от мустаците с кърпата, на която имаше петна от кръв.
— Защо го намирате за лошо? — настоя Кардашев.
— Защото е тиранско. Долу тираните!
— Отдавна ли се занимаваш с политика?
— Ние не се занимаваме с политика. Не е наша работа...
— Как! А гоните правителството?
— Гоня го и ще го гоня до девета рода! То е тиранско правителство!... Коли света по улиците... — И той си побара бузата.
На всяка минута Матрапанчев растеше в очите на писателя.
Той му подаде една папироска.
— Какво е вашето занятие, бай Матрапанчев?
— Нямам сега занятие.
— А какво: вестници ли продаваш?
Той цъкна с устата си.
— Не. Тая вечер ми дадоха няколко броя... да взема някоя пара...
— Но що правиш сега?
— „Караме килавите на войска", дето го рекъл оня... Какво правим? Гладуваме! — И великанът се усмихна горчиво.
— Но отнапред какъв сте били?
— Поборник! — отговори Матрапанчев подир малко колебание.
— Поборник? В четите сте били?
Матрапанчев си запали цигарата.
— Не, не в четите.
— В опълчението тогава?
— Не, не съм бил в опълчението.
— А, в Сръбско-турската война?
— Не.
Кардашев го изгледа учудено.

— Че какъв поборник тогава?
— Аз бях с русите... Всичко бях описал в прошението си, по тънко!
— В кое прошение?
— Подадох на Народното събрание прошение, за да ми определи поборническа пенсия... Аз нямам що да ям... Окъсан съм...
— Дадоха ли ви?
Матрапанчев се навъси.
— Отхвърлиха.
— Защо?
— Не ми се падало пенсия...
Погледът на Матрапанчева светна от гняв. Той се мъчеше да закопчае скъсаното си сетре на гърдите, защото стана хладно.
— Значи, обидиха те... А какви са вашите заслуги?
— Аз бях във време на руската война. Превзех Кюстендил.

XLIV

ПРОЗОРЧЕ, ОТВОРЕНО В ЕДНА ДУША

Кардашев го погледна в недоумение.
— Как превзе Кюстендил?
— Аз пръв влязох в Кюстендил, заедно с русите...
— Че доколкото знам, турски войски нямаше в Кюстендил тогава, нито битки са станали около Кюстендил. Аз съм от Кюстендил!
— Турци нямаше нито крак. Избягали бяха от понапред; когато превзехме Кюстендил, посрещна ни градският съвет, заведоха ни в черквата, аз бях заедно с генерала... Чрез мене се споразумяваше с народа. Ти трябва да си видял?
— Вие знаете руски!
— Не знам, ама си знам тъй, от природата...
Кардашев се усмихна.
— Каква длъжност имахте в руската войска? Преводчик? — питаше Кардашев, все още в недоумение

в какво състояха заслугите към отечеството на Матрапанчева.

— Имах длъжност... тоест... Нямах никаква длъжност...

— Ами?

— Аз бях тогава в Коняво... Имах там дюкян. Знаете Коняво? Два часа има до Кюстендил. Когато се зададе руската войска, аз затворих дюкяна, отидох при генерала... Разправих му, че няма нито един турски солдатин в Кюстендил... Тогава генералът даде заповед бързо и аз потеглих заедно с русите и пръв влязох в Кюстендил и го освободихме от турската власт!...

— И Народното събрание не припозна тая ваша заслуга? — попита ухилено силно разочарованият писател.

— Отхвърли ме с презрение!... Едни се пък смееха! Оттогава не мога да ги търпя тия тирани!...

„Оттогава е станал „сприхаво и люто“ — помисли си Кардашев, като спомни думите на Тачева; па се обърна към кюстендилския освободител:

— Като е тъй, аз ви давам пълно право, дето днес викахте тъй много на митинга, и после!... Ама още по-добре щеше да е да бяхте приели службата, която ви предлагаше господин Тачев.

Матрапанчев го погледна позачудено.

— Каза ли ви Тачев?

Па сниши гласа си и попита:

— Ще падне ли тая нощ правителството?

— Не знам... Не вярвам тъй скоро — за жалост. Кой ви каза това?

— Приставът Найденов, дето го изключиха... Днес ме намери и ми каза, че тая нощ ще стане, каквото ще стане — само голям митинг трябвало — и ме подбра към „Свети Крал“... Та лъжа ли е?

— Излъгал те е.

Лицето на освободителя стана загрижено.

— И ми обеща пристав... Ако лъже, той е тогава един подлец!

Матрапанчев се разлюти и тупна по масата с юмрука си.

— Сбъркали сте, бай Матрапанчев, дето не сте приели горски стражар... Днешното яйце е по-хубаво от утрешната кокошка...

Лицето на Матрапанчева стана обезкуражено. Той скокна на крака.

— Та Найденов ме лъгал! Той е един подлец! — извика пак Матрапанчев, като съзнаваше сега всичката непоправимост на неблагоразумното си поведение днес. Надеждата и за горски стражар беше изгубена безвъзвратно! Той се окончателно компрометира!

Кардашев хвана да гледа със състрадание бедния човечец. Той беше неузнаваем. Сега пред него стоеше просто един глупец, изкусно надут от агитаторите, за да послужи с гръкляна си и с юмрука си в една политическа манифестация. Клетият Матрапанчев! Как изглеждаше днес великолепен в своите горди дрипи и генерални размахи! И какъв жалък му се представи сега!

*

Кюстендилският освободител се изгуби в потъмнялата алея, с лева в ръката, що му даде Кардашев, за да вечеря.

Кардашев се завърна у дома си без никаква бележка в записната си книжка и с цял лов тежки впечатления в душата. За да му олекне от тях, той се залови да разкаже деня си на книгата.

„Не можем да искаме от някого онова, което няма! — помисли си той. — Нашият живот ни дава само уродливи явления. Нека го вземем такъв, какъвто си е... Бъдещето е неизвестно никому: може би то да пази в тайните си крила за полети на възвишената поезия. Настоящето може да дава живот само на сатирата.

Нека бъде сатирата!“

София, 17 март 1895

ВИДЕНО И ЧУТО

РАЗКАЗИ И СПОМЕНИ

ДЯДО ЙОЦО ГЛЕДА

Когато си спомняме за нашите бащи, деди, роднини, преселили се на оня свят преди освобождението на отечеството, преди да лъснат пред очите им сладките лъчи на свободата, често ни минува през ума какво би било учудването им, радостта им, ако по едно чудо се събудеха от вечния си сън в гробовете, излезеха на бял свят и погледнеха около себе си; как щяха да бъдат поразени от всичко онова непознато, невероятно в живота, което ще ги обикаля и в което те ще се чувствуват чужденци . . .

Нещастните родни души няма обаче да възкръснат и да се порадват на чудесиите на свободата, на които ние, обръгнали вече, гледаме равнодушно сега и за които те не са сънували даже в най-дивните си блянове! . . .

Не, те няма да възкръснат: никой не е възкръснал . . .

*

Имаше обаче един човек, който бе умрял в навечерието на Освободителната война и който възкръсна не — а можа да изпита удивлението на един възкръснал при вида на освободена България, без да изпита разочарованията на нас, живите, които гледаме.

Той беше осемдесет и четири годишният старец дядо Йоцо.

Той живееше в едно затънтено планинско от ня-

колко кошари селце, загнездено в един висок усоен валог на Стара планина, над Искърската клисура.

Тоя дядо Йоцо, прост, но събуден старец, прекарал тежкия живот на роба с всичките му тегла, грозотии и безнадеждност, беше имал злочестината внезапно да ослепее в родното си гнездо на шейсет и четвъртата си година тъкмо при отварянето Руско-турската война.

Той остана жив, но умря за живота, за светлината с неугасен таен копнеж в сърцето, да види „българското“ — така той наричаше свободна България!

В душата му живееха само образи от черното минало; в неговата старешка бодра памет вълнуваха се тъмен рой спомени от робския живот, спомени грозни и лоши. Той виждаше в мислите си ясно, което е виждал с очите си някога; ясно му се мяркаха в мрака червени фесове, гъжви, камшици, свирепи турци със свирепи лица, една дълга робска нощ без проблясък от радост и надежда; роден в нея и умрял в нея.

*

В тия непристъпни тогава балкански пустини екът на войната слабо стигна. Войната се почна и свърши, без да се отрази почти гърмежа ѝ в канарите на неприближимата Искърска клисура.

Настана свободна България.

И дядо Йоцо стана свободен — казаха му това.

Но той беше сляп, свободата не видеше, нито я чувствуваше осезателно по нещо.

Свободата се изразяваше за него в думите: „Няма турци вече!“

И той усещаше, че ги няма вече.

Но той жадуваше да види „българското“, да му се порадва.

В своите прости едноселци, в разговорите им, в мислите им, в грижите на всекидневния живот той не усещаше нищо особено ново. Все същите хора със същите страсти, неволи и сиромашия, както и преди. Той слушаше същата глъчка и шум в кръчмата;

същите селски крамоли, същите борби с нуждите и с природата в тая изгубена безплодна покрайнина, отдалечена от света.

„Де българското?“ — питаше се той учуден, седнал на сянка под клоните на кривите церове пред държавата му, с поглед безжизнен, мечтателно впит в пространството.

Да бе имал зрение, той би хвръкнал като орел, да погледа какво има по новия свят.

„Анджак сега ми трябваха очите!“ — мислеше си той горчиво.

Да види свободната България — това беше неотстъпната му мисъл. Тая мисъл засланяше всичко друго; шумът на околния живот го оставяше равнодушен, безучастен — всичко беше тъй малко, незначително, нищожно и обикновено! Той се боеше, че ще умре, преди да разбере какво е нещо „българското“; или че може да изгуби от старост ума си, без да познае това чудно нещо . . .

*

Един път — на петата година след Освобождението — разнесе се слух из селото, че иде кой знае по какви неизповедими божи съдбини околийският началник.

Развълнува се селото от тая вест.

Разигра се и бедното дядово Йоцово сърце; разбуди се душата му от сладки парливи вълнения, неизпитвани още. Сега чак щеше да види „българското“! Именно да види . . .

Разпита, да разбере, тоя големец като какъв е, като какъв маймурин. Казаха му по-вещи селяни, че началникът е нещо като каймакамин, като паша.

— Ама български паша? — пита той запъхтян от вълнение.

— Български, ами какъв! — отговарят му.

— Наш си? Българин? . . . — пита пак учуден.

— Турчин ли искаш да бъде, Йоцо? — отговарят му съжалително селяните, които отдавна са видели

и началници, и по-големи хора във Враца — защото никой от тях още не е бил в София.

Но дядо Йоцо не се задоволява с тоя отговор. Той пита началникът как е пременен, как ходи, носи ли сабя. Разправят му.

— Та и сабя носи? . . .

И той въздиша от радост.

„Ще го видим, като дойде“ — мисли старата му глава и се тресе.

*

Пристигна началникът и спря у Денкови.

Денковата къща — едничката в селцето по-прилична — на две ниски катчета, измазана с кал, с прозорчета, от които едното даже със стъкло, с тесни стълбици отвън, беше отредена от селото да приеме високия гост.

Затече се дядо Йоцо към Денкови, тупа с тояжката си по плетената вратня и вика:

— Денко, тука ли е гостът?

Денко го вижда и се понамусва:

— Тука е, дядо Йоцо. За каква работа идеш? Началнико е уморен, остави го сега!

— А бе кажи му да излезе за един час! — дума старецът и тупа с тояжката си по двора, отивайки към стълбиците, що водят на одърчето.

— Що си тъй припрян? За кого, за какво дириш началнико? — пита домакинът.

— За никого, за мене си, тъй . . . кажи му: „Дядо Йоцо слепият иска да те види!“

— Да го видиш? — усмихва се горчиво Денко и си дума: — Ще го видиш ти, когато си видиш муцуната в кладенеца.

Но старецът настоява. Той тупа вече с тояжката си по първото стъпало на стълбите. Старата му глава се тресе.

Домакинът влиза при началника и му обажда, че един вдетинен старец, слепец, го търси.

— За каква работа? — пита началникът.

— Иде да те види.

— Да ме види? . . . И сляп, казваш? . . .

— Сляп от пет-шест години. — И той му разправи как дядо Йоцо ненадейно изгубил зрението си, когато братушките да дойдат.

— Беше заможничък и разбран челяк — допълни Денко, — но нали даде господ, ослепя, кой знай от какво . . . Сега гледа, ама не види . . . Вика се, умрял човек . . . Защо си го не прибере господ? Добре, че остави имотец — държава, стокица, та го гледат син му и снаха му. И добре го гледат челяко . . .

— Любопитно — каза си началникът, — нека дойде! Не, чакай да изляза!

И той излезе на одъра и слезе по стълбите.

Дядо Йоцо по тропането на чизмите позна, че е той, българският паша, па свали шапката.

Чиновникът видя пред себе си един белобрад старец, но със здрав още изглед, с едро, почерняло, грубо лице, в окъсан безрамник и с чешири, увити с връв. Цялото му тяло се тресеше. Той стоеше в смирено положение, с наведена беловласа глава.

— Какво има, дядо? — попита началникът приветливо.

Старецът дигна глава, обърна към него безжизнени очи, които не се движеха. Само мишците на едрото му лице нервно затрепераха.

— Ваша милост ли си, синко?

— Аз съм, дядо.

— Пашата ли?

— Той същият — каза началникът усмихнат.

Дядо Йоцо приближи към него, премести си шапката под лява мишница, взе му ръката, побара суконения ръкав; похвана медните копчета по гърдите му и екселбантите; попипа с трепетна ръка сребърните плетени еполети на раменатa му, па се подигна, та ги целуна.

— Господи, видох! — продума старецът, който се прекръсти, па си изтри с ръкава сълзите, що бликнаха из мъртвите му очи.

Па се поклони ниско и рече:

— Сега прощавай, синко, че ти направих труд! — И тупайки с тояжката, гологлав, излезе.

*

После настанаха за него пак еднообразни, безпросветни дни; пак дълбокият мрак на слепотата, в който светеше със зарист блясък, като ясна звезда в тъмна нощ, само това видение: българският началник-паша! Чинеше се на стареца, че той пръв път след пет години бе прогледнал за един миг и видял „българското“ — една лучица от „българското“ — и се беше напълно уверил, че няма турци вече и е настала слободия по света.

Освен тоя случай всичко друго си беше, както и по-напред; той пак срещаше в кръчмата същите селяни, слушаше същите крамоли и глъчки. Животът наоколо продължаваше да шуми еднакъв със своите неволи, трудове, дребни борби, без сам да вземе в тях участие, чужди за него и чужденец за тях. Една радостчица само му оставаше и му облажаваше тъмния живот: съзнанието, че България е свободна. И като внимаваше понякога на местните вражди и гонения, той се чудеше как тия хора си тровят живота, когато трябва да бъдат все весели и да се радват, че е българско и слободия. Та те имат очи: трябваше да бъдат честити!

„Ще рече човек, че те са слепи, а аз гледам“ — мислеше си той.

И той сядаше под церовете, слушаше как долу шуми Искърът, мислейки, че той пътува отдалеко и е видял много по-големи работи, и се радваше. И времето минаваше.

*

Един ден дядовото Йоцово сърце се разигра от ново вълнение. Дойде си в отпуск за Великден едничкият войник от селцето.

— Ами как дойде? С войнишки дрехи? — пита развълнуван дядо Йоцо.

— Във войнишки дрехи — отговарят му.

— И с калъчка?

— Да чуеш само как звънти, дядо Йоце!

Тича старецът при Колювия син.

— Брей, юнако, тука ли си бре? . . .

— Какво дириш, Йоцо? — пита старият Колю.

— Де аскерлият, да го видя?

Колю извика сина си да го види дядо Йоцо и се усмихна самодоволно. Войникът излезе.

Старецът го усеща по сабята, която чатка по камъните. Той се спуска и стиска пъргавата ръка, която войникът му подава весело. Па му бара дебелия шинел, копчетата, фуражката, хваща сабята и я целува. После го погледва с безжизнения си поглед и зачудено лице, по което се проточили две сълзи.

— Та сега си имаме българска войска? — пита той и трепери от щастие.

— Имаме си, дядо Йоцо: и войска, и капитани, и наш княз — отговаря войникът гордо.

— Няма ли да подойде насам някога?

— Кой? Княза? — И войникът, и Колю се смеят на простотията Йоцова.

А дядо Йоцо цял час разпитва за българския сарай в София, за българските топове, за българския талим и за всичко . . . И като слуша чудесиите, що му разправя войникът, нему се струва, че някъде в дълбочините на душата му едно слънце изгрява и осветлява всичко и той вижда пак зелени планините и голите чуки, с орли, накацали, по тях, и белия божи свят, чудесно хубав!

А войникът, застървен, все разправя чудесии . . .

— Ух, да се не види макар: анджак сега ми трябват очи! — ядосва се пак старецът.

*

Дълго време дядо Йоцо живя под тия нови впечатления. В затънтеното селце не идеше вече никой външен човек от нова България, за да влее нова струя от благодатно вълнение в душата му. Не се случи никакво събитие в еднообразното прозябание на селцето му, което отдалеко даже да науми кипящия живот на България. Политическите трусове, които се заредиха и потърсиха издъно цялата страна,

минаха без отглас в покойния небосклон на селцето. В тия няколко бедни хижи вестник не идеше, защото никой не четеше; даскал нямаше, защото нямаше школо; поп нямаше, защото нямаше черква; стражар не стоеше, защото нямаше община, а зимата със снеговете си и каловете си спираше съвсем през седем месеца и така мъчното им съобщение със света... Даже слабо се чу и сръбската война, в която бе загинал едничкият от това село войник. Стигнаха само мътни, неопределени слухове, че нещо става там, някъде зад планините, но какво — никой добре не знаеше. В упоритата борба за добиване коравия ръжен, недопечен залък не остана време за любопитство и за работа на тъмните умове на тия тъмни хора.

И дядо Йоцо плъзнеше в незнание за световните събития в ненарушимия покой на селцето си.

Той падаше полека-лека в безучастна апатия към всичко, що го заобикаляше, в едно незлобиво състояние, близко до старческо полишаване. По цели часове и дни стоеше под сянката на церовете замислен, с поглед умрял, безцелно вторачен в пространството, вслушвайки се в глухия шум на Искъра.

Изглеждаше, че нищо ново отвън няма вече да дойде да изтръгне душата му от това бавно и тихо умиране.

* *

Това се случи обаче.

Разнесе се слух, че ще прокарват железен път из клисурата на Искъра: инженери вече мерили там. Тоя слух стигна и до ушите на дяда Йоца и разтресе като с чук душевната му летаргия. Събуди се в дълбочините на паметта му един заспал отколешен спомен: той бе слушал в младини от един врачански чорбаджия, чорбаджи Мано, как паши и големци и френски мендизи казвали, че железница не е край да мине из устето; че милиони и милиони да се похарчат — нахалост е...

— Как? Българска железница?...

Той не искаше да повярва. Железница?... Из това усте, из тия стръмни места, дето кон не намираше място да закрепи копитата си по канарите? Дето кози крак мъчно се задържаше по стените?...

— Една голяма царщина не се нае, та ние ли?

Но слухът упорствуваше, продължаваше да смущава въображението на слепия старец; той даде работа на ума му — по всичко друго останал в състояние на детска незлобивост.

Но обадиха му един ден, че се захваща направата на железницата из устето. Селяните се наимаха за работници и слазяха долу при Искъра.

Удиви се старецът.

— Види се, намериха се някъде още по-учени инженери — свят голям... Френци ли са пак?

Казаха му, че са българи.

Смая се старецът.

— Как, наши? Български инженери? Дето паши и учени френци казваха, че не може! Та сме имали по-учени хора ние?... Ами милионите, хилядите милиони, дето казваше чорбаджи Мано?...

— И милионите си имаме... Който си има брада, има си и гребен!...

Изпълни се душата на дядо Йоцо с възхищение. И войска, и паши, и топове, и княз, и учени хора, и милиони, и чудосии над чудосиите!

Сега „българското“ му се представи нещо велико, могъществено, необятно... Неговият убоги ум не можеше да побере всичкото това величие. Досега символите на „българското“ се изразяваха за него само в еполетите на околийския началник и в сабята на войника, които бе попипал и целувал; сега то го поразяваше, смайваше със силата си и пълнеше с гордост душата му: българска ръка сечеше планините, българският ум измисляше работи, да се чуди и мае човек!

Де сега Мана чорбаджи, да видим какво ще каже?

Когато чу първите пукоти на канарите, които се строполяваха долу от мините, той си отри с ръкав очите, защото се просълзиха.

*

Оттогава неговото любимо място за стоене беше скалата на петдесетина крачки от държавата му, надвиснала над дълбоката клисура на Искъра, загърмяла от трескава работа.

От заран до вечер той стоеше на скалата, слушаше гълчът, пукотите, ударите на мотиките в земята, търкалянето на колцата, движението, смесения шум от усилията на гигантското дело.

Железницата се свърши и заработи. Дядо Йоцо чу с трепет първите писъци на свирката на паравоза, трещенето на колелата по релсите.

Пищеше и трещеше „българската железница"! Той сякаш оживя, възроди се.

Отиваше редовно на скалата, щом наближаваше часът на влака, за да чуе свирката, да погледа българската железница как фучи из устето.

Железният път се свърза в мислите му с понятието за свободна България. Той му говореше с гърмежа си ясно за новото, за „българското" време. Както преди, нищо не наумяваше в селото за него: само „свирката" му обаждаше това. И когато наближаваше тя да изпищи, той зарязваше всичко и тичаше с тояжката си на канарата, за да гледа...

Пътниците, изправени на прозорците на вагоните да гледат живописните завои на пролома, съгледваха учудени на един рът отсреща, че стои един човек и им маха с шапка. Това беше дядо Йоцо; той поздравляваше по тоя начин нова България.

Съселяните му привикнаха да го виждат всеки ден на скалата и си казваха ухилено:

— Дядо Йоцо гледа...

Тоя умрял за живота и за света човек възкръсваше само при ехтежа на влака и му се радваше с детинска радост: само той вече олицетворяваше пред него свободна България; понеже не беше видял железница през живота си, въображението му я рисуваше като един чудовищен крилат змей, който пуща пламък из устата си, бучи и реве, фучи с невъобразима сила и бързина из планината, разгласявайки силата, славата и напредъка на свободна България.

Слепотата и умствената му незлобивост бяха запазили като с броня душата му от разочарованията на тъмните й страни, които разочарования изпитваме ние, окатите...

Честит слепец!

Често някой нов кондуктор, учуден, че вижда все на същия час на канарата един старец, който маха с шапка към летящия влак, запитваше на ближната станция селяните, що се качваха в третия клас:

— Кой е този човек, дето все маха с шапка там от канарата? Някой луд?

И селяните отговаряха обикновено:

— Не бе, дядо Йоцо гледа...

*

Една вечер Йоцо се не върна в къщи. Заранта син му отиде да го дири право при скалата, мислейки, че може да е паднал в пропастта.

Но той го завари умрял там с шапка в ръка.

Йоцо беше ненадейно издъхнал, поздравлявайки нова България...

ГЕРОИТЕ ОТ АНГЛО-БУРСКАТА ВОЙНА

Увлечени от големите цветни обявления по улиците, които обаждаха, че тая вечер ще се представят от един скитащ се френски артист-имитатор (лицеподражател) в живи лица героите от южноафриканската война, посетителите рано занахлуваха в пивницата „Червен рак“, дето щеше да се даде това любопитно зрелище.

Изкусникът беше избрал психологическата минута: тъкмо по него време бурофилското увлечение в София беше в най-големия си разгар.

По девет часа големият ярко осветлен салон беше пълен с отборен свят. Масите бяха превзети от дружини мъже и млади жени в модни носии. По улицата играеше нетърпеливо любопитство. Често присъствуващите прекъсваха разговора си, за да прочетат пак по залепените и там, с образа на изкусника, обявления, запечатаните вече във всички души и възбуждащи едни — чувства на ненавист, други — на симпатия — странни имена: Уайт, Булер, Френч, Робертс, Чемберлен, Сализбури, Бота, Девет, Кронье, Щейн, Жубер, Крюгер.

Често вниманията привличаше самият лицеподражател, който се здравиоваше с някои познайници. От дебелото му бръснато, жълто, изтъртофено, но умно лице, което щеше едно по друго да вземе чертите на горните знаменитости, не падаше една самодоволна усмивка при вида на препълнения салон. Гостите не без разочарование забелязваха и голямата външна разлика между тоя застарял, изхлузен и увехнал

човек, и хвалбливото му изображение на обявленията, което го представяше млад, хубавец, напет, в ален фрак, горделиво уперчен в показно положение.

А нови гости от мъже и жени все прииждаха, като пущаха от вратата лъх студен въздух, размесен с тънки миризми.

*

Аз седях почти най-отзад до една маса, в обществото на трима господа и една млада госпожа. Единият от другарите ми, г. П..., човек жив и приказлив, живял дълго време в Париж, на който дължи светските си привички и известно чудачество, горещ бурофил, както цялото земно кълбо, прекъсваше често духовитата си беседа и се обръщаше към откритата сцена в ъгъла, дето още къснееше да се яви лицеподражателят, и се мусеше от досада. Най-после се не стърпя и затропа с тоягата си по пода.

Примерът му последваха и други.

След една-две минути изкусникът излезе иззад червената завеса, спусната в дъното на сцената, облечен във фрак с цилиндър, поклони се и запя френска шансонетка, пригласян от пианото.

Песента се свърши, последвана от ръкопляскания. Изкусникът изчезна зад завесата. После — ново появяване, нова песен, нови ръкопляскания, ново скриване зад червената завеса. И все тъй през цял час.

П... най-напред с благодарение слушаше тия песни, познати нему от Париж, възхищаваше се от нелошия глас на певеца и смеешком ни тълкуваше всеки духовит, двусмислен стих, който останеше тъмен за нас, невежите в прелестно-лекомислената парижка поезия, в рода на Ивет Гилбе́рината. Но найсетне, колкото острумни и весели да бяха, тия безконечни песни станаха еднообразни и дотегнаха. Парижкият приятел се навъси.

— Дявол го взел — избъбра той, — няма ли да тури точка? Тия работи сме ги слушали, слушали до оскомина!

Като видя, че ние деляхме неговото нетърпение,

той при свършв[illegible]ето на една нова песен тупна с тоягата и извика доста високо към кланящия се певец:

— Monsieur, nous voulons Cruger!

Той произнесе последната дума: Крюжѐ.

Подзеха и други гласове това желание.

Мнозина погледнаха часовниците си, беше вече единадесет часът, а героите от южноафриканската война още не се явяваха!

Тогава настана общо нетърпение. П... пак даде тона, от всичките маси се раздаде туптене с тояги. Заглушеният певец каза нещо на публиката, което недочухме, и се скри зад завесата. Всички разбрахме, че настава ред за онова, за което бяхме дошли.

Додето сцената оставаше пуста, едно трескаво настроение обхвана присъствуващите, обърнали очи към нея. Един слуга донесе там и постави отпреде някакъв долап, висок около един метър, обърнат с дъното към нас; после донесе и сложи зад него едно огледало и куп разбъркани безименни вещи. Ние се договедихме, че това са дрехи, маски, бради, коси, вежди изкуствени и други потреби, необходими за играта на лицеподражателя.

През това време нетърпението растеше. Пробудената жажда за нови усещания придаваше на физиономиите безпокоен вид; някаква нервност сякаш плуваше из въздуха. Да беше излязъл сега лицеподражателят и да кажеше, че няма възможност да довърши представлението, биха полетели столове въз него.

Но той излезе, без да обади подобно грозно нещо, поклони се почтително и клекна зад долапа, който го скри от очите на събранието.

Настана гробно мълчание.

*

След двайсетина секунди — не повече — лицеподражателят се изправи съвсем с друго лице, с английска звънецоподобна шапка, в английска униформа от сив плат хаки и произнесе:

— Генерал Уайт!

Наистина, приликата беше поразителна. Ние гледахме пред себе си упоритият бранител на Ледисмит, също такъв, какъвто го знаехме от илюстрациите, с неговото сухо, уморено, аристократическо лице.

Генерал Уайт постоя мълком, поздравявайки по военному присъствуващите, и се скри зад долапа.

Тая сцена се извърши при дълбоко, студено мълчание на публиката; после настана глух шептеж по масите, сякаш беше изпратен из салона някой неприятен гост.

Минаха се пак около двайсетина секунди. Показа се иззад долапа генерала Френч, със същата сполука и със същия хладен прием; после прославения по пораженията си генерал Булер, посрещнат с присмехулни, недоброжелателни погледи; после — фелдмаршал Робертс, със сухо, гърчаво, старческо лице, с побелели наежени мустаци, гледайки сурово на публиката, която също го гледаше сурово и мълчаливо.

Фелдмаршал Робертс се скри.

— Кой ще излезе сега? — питаха по масите.

П... се завзира в обявлението, за да види чий ред беше. Но той се извърна към сцената, защото там пак излезе някой.

Там се бе изправил един стар господин в чер редингот, с цвете отляво на гърдите, с очило на дясно око. Той стоеше в едно безочливо, гордо положение.

— Чемберлен! — произнесе изкусникът.

— Чемберлен! Чемберлен! — раздадоха се учудени враждебни шептения. Приликата беше пълна, непогрешима. Чемберлен стоя няколко секунди неподвижно, вторачен в публиката, без да й се поклони. Ней се стори, че я гледаше надменно, презрително.

П... възмутен, опулил страшно очи с изражение на омраза, изсъска високо.

Това изсъскване беше една електрическа искра в препълнената с ненавист атмосфера. От много маси се обадиха нови изсъсквания, размесени с остри изсвиркванния.

Решително, нашият другар беше камертонът в тая музика на душевните чувства на събранието.

Лицеподражателят се скри, очевидно смутен от това враждебно изявление, не знаейки добре на как-

во се дължи: на личността на Чемберлена или на лошото й възпроизвеждане.

— Ядоса ме страшно тоя Шейлок — каза П..., като захвърли злобно цигарото си.

— Но защо изсъскахте? Артистът вероятно взе върху себе си това — каза госпожата усмихнато.

— Не се удържах, пардон. Па и той можеше да не гледа тъй високомерно. Срамота, че е французин!...

— Моля, не повтаряйте вече манифестациите на чувствата си по такъв шумен начин: всичката публика обърна очи към нас — забеляза му другарят ми.

— Как ми стана неловко! — думаше госпожата.

— Госпожо, обещавам ви... честно слово вече...

— Тсс... гледайте!...

Обърнахме очи към сцената.

Там стоеше един едър старец с голяма глава, с високо плешиво чело, с голяма рунтава брада, силно прошарена, както и косата му. Това беше същинският пръв министър на Англия.

— Лорд Сализбури! — извикаха мнозина едновременно с изкусника.

От предните маси някои изръкопляскаха.

— Кои ръкопляскат там? Трябва да са евреи! — извика яката П... с поглед, пламнал от гняв. — Долу!

П... забрави обещанието си да обуздава чувствата си. Той продължаваше да гълчи високо и когато Сализбури се скри.

Един от другарите ни го напразно дърпаше за ръкава да престане да привлича вниманието към наша страна.

Един господин от съседната маса, вероятно чуждене, се извърна и му каза по френски:

— Но, господине, вие виждате хубаво, че ръкопляскат на артиста за прекрасното изпълнение на ролята си...

П... погледна насупено непознатия, но вместо отговор извика:

— A bas!

Той беше в твърде възбудено състояние и ние се отчаяхме вече да го укротим. Но като забеляза мно-

гото погледи, учудени или ухилени, устремени към него, той се посмути, извърна се гърбом към публиката и запухтя цигарото, наведен, с лице разчервеняло от вълнение.

Понеже със Сализбури се свършваха англичаните, следователно и причината на раздразнението му, то се поуспокоихме, че няма да даваме вече и ние, от своя страна, представление в салона. Но пак счетохме за нужно да напомним на П... да се държи благоразумно и да не пада в друга крайност.

— Давам ви дума, господа... Извинявайте... но това беше plus fort que moi. Вие виждате, че и другите се възмущаваха...

Да си призная: и ние се намирахме в лошо и раздразнено настроение и ако не го изказвахме тъй шумно, както П..., напълно споделяхме чувствата му. В същото душевно състояние се намираше и публиката, ожесточена от виждането виновниците и оръдията на една велика неправда.

Затова, когато настана ред да се явят героите от оранжската република и от трансвалската, настана едно облекчение в салона. Очите засвяткаха от добро чувство, лицата се проясниха. Зрителите предвкусваха удоволствието, което с трепетно любопитство очакваха да изпитат напълно.

Тяхното очакване не бе дълго.

На сцената се изправи един млад брадат бур, с кротка физиономия, в сетре, с низ патрони през гърди.

— Генерал Девет! — произнесе изкусникът.

Девет беше слабо познат още (това беше по времето на генерал Крониевото пленяване), неговото име малко се чуваше. Но едно съчувствие се яви по всички лица, очите мълком здрависваха храбрия и скромен, с изжулено сетре борец за свободата, който се кланяше.

— Браво! Браво! — раздадоха се приятелски гласове.

П... зина да извика и той, но се замълча, като спомни клетвата си. Опита се и да ръкопляска, но се удържа геройски от това изкушение.

Юнакът, който щеше след няколко време да смае света с полководческите си дарби, се скри.

П..., турен в невъзможност да изразява шумно възторга на чувствата си, хвърляше свирепи погледи на нас, с които сякаш казваше: „Господа, вие ме душите!“ Па кимна на един служител и му поръча да донесе стъкло с шампанско вино. Той трябваше по кой да е начин да даде отдишка на възхищението си.

Появи се на сцената един спретнат, напет бур без брада, с полувоенно облекло, с пушка в ръката.

— Генерал Бота!

Ненадейно бяхме заглушени от един силен плясък при нашата маса: ръкопляскаше П... Заразен, целият салон заръкопляска, и ние с всичките. П... победоносно изби жеглите!

Подир тоя акт на въстание против нашата тирания П... си повърна свободата на действията и влезе в прежнята си роля: да дава тон в салона, който по неговия знак посрещна с шумен възторг, появлението на Щейна, председателя на оранжската република. Хубав мъж с великолепна мека червена брада, която падаше на президентската му лента на гърдите. Госпожите с кратки възклицания предаваха впечатленията си, защото мъжествената, красива осанка на президента ги очарова и те със съжаление видяха бързото му изчезване сред ръкопляскванията.

Очевидно, артистът, изкусен в работата си и вещ играч въз душевните струни на множеството, пазеше постепенност в изкарването на сцената историческите лица, според значението и славата им.

Сега вече в салона беше празник. Щастлива усмивка заля всички лица. Очакваха се сега най-славните бурски герои. Едно опиянение обземаше публиката, ръцете, сякаш магнетизирани, трептяха от нетърпеливост, да отдадат чест на благородните витязи, чието име изпълняше света с ека си.

Внезапно един човек с лице, обрасло с гъста брада, облечен бедно, със смачкана шапка на глава, застана скромно на сцената.

— Генерал Кроние!

Но тия думи на артиста заглъхнаха в шума на бесни ръкопляскания и във възхитени ура. Пламтежът не знаеше предел, очите искряха мълнии от луда радост. В очите на П..., дошъл в изстъпление, светеха сълзи — може би и в нашите. П... дигна чашата с шампанското и я изпи в чест на Кроние... Кроние! Кроние! Сам Кроние стоеше пред нас! От остров Света Елена през Атлантическия океан, от другия край на света, той беше прехвръкнал тук и палеше в гърдите ни един вулкан от бесен възторг. Нещастието му при Паардерберг го правеше по-мил за душите ни, покрит с бляскавата лъчезарност на славата чрез беззаветно храброто съпротивление, предшествувало пропастта... Съдбата, като го сгромоли, издигна го пред света — рядко човечеството е славило поражение по-свегло.

Салонът гърмеше и се тресеше и когато Кроние беше изчезнал.

Диапазонът на душите достигаше най-високата нота.

При тия пориви от ентусиазъм ние всички сякаш усетихме нравствените си личности, че порастват, че стават по-високи и по-благородни, съзнавайки, че бяхме способни за възторг от правото дело, от героизма и светлите проявления на човешката душа. Ние чувствувахме нашата, като че се пречистя и освежава във вълните на тоя благороден възторг, за който дреболиите на обикновения живот тъй рядко дават повод.

Но ето, появи се генерал Жубер!

Една полуда.

П..., отчаян, че неговите бесни ръкопляскания се удавят в беса на другите, грабна винените стъкла и заблъска масата по ужасен начин, прегаснал от викове: Ура! Браво!

Скриването на Жубера донесе малък благодетелен отдих на напрегнатите до неимоверност нерви. Но то беше само за няколко мига. Сега беше ред на последния, на мастития и величав старец с бистрия ум, с дълбока вяра и с несъкрушима енергия, който олицетворяваше гения на цял свободолюбив

народ, старецът, който с железния си юмрук нанесе смъртен удар на ненараненатa дотогава великобританска гордост.

За миг въдвори се тържествено мълчание.

Крюгер се появи.

С широко, благо лице, с лице на древен патриарх, окръжено с бяла брада, вълпено неизличимо във всички сърца, с дясна ръка, сложена въз червената лента на гърдите, той се леко кланяше на възторжената овация от заглушителни ръкопляскания. Всички присъствуващи стояха прави с пламтящи погледи, с уста зяпнали, из които ручаха вече не викове, а лъвски ревове. Някои госпожи намериха и цветя да му хвърлят! В тоя миг на странно самовнушение, под действието на чудна хипнотизация, разстоянието между илюзията и действителността изчезна, предметът се смеси с отражението и нито един от двеста-тината присъствуващи не помисли, че старецът не беше същият, живият Крюгер, Крюгер от плът и кръв, а маската му, нахлузена от един скитащ се комедиант. Не, живият Крюгер поздравлявахме тука, Крюгера бурът, един бог знай как се озовал в „Червен рак"!...

. . . . . .

И ние си излязохме възхитени, благодарни, щастливи, като че бяхме взели участие в истинска апотеоза пред истинския старец, като че съзнавахме, че извършихме пръв път в живота си едно добро, похвално дело, изпълнихме един велик дълг пред един велик героизъм.

Бедният Крюгер! Сиромаси бури! И ние, и цяло човечество само така можем да ви помогнем в исполинската ви борба за свобода — с шум...

Бедно човечество!

София, юни 1901 г.

ПОБОРНИК

Откогато една пияна тълпа сопотненци, не помня по какъв случай, би мюдюра[1] в Сопот, турското правителство, за наказание, престана да му праща подобни управници.

Това показва, че и в онова време вироглавите българи биеха околийските си началници!

Върховен представител на султана остана чаушът[2], началник на жандармерията в Сопот, състояща от троица заптиета и четворица пандури българи.

През четирите години преди Априлското въстание чауш в този град беше Шериф ага.

Викаха му просто: Шерифът.

Хубавец, млад турчин из Карлово, от добра фамилия, с румено, пълно лице, с черни мустаци и с черна коса, която носеше като християните, против турския обичай, с правилен, малко гърбав нос. Той имаше черни големи очи, твърде блестящи, усладени с кротък, нежно-меланхоличен поглед.

Завършен тип на турчин от примеса на азиатска порода с южноевропейска.

В това добро тяло живееше добра душа.

Тоя Шериф обичаше българите.

И те не го мразеха.

Жените го харесваха и се вгледваха в него.

Като същи нововремски турчин, който се почита,

[1] Мюдюрите бяха един вид второстепенни околийски началници.

[2] Пристав у турците.

Шерифът притежаваше модния и сладък порок да обича ракията, лютата. Той я пиеше скришом по кръчмите в голяма мерулка, гаврътваше изведнаж, без въсене и без вода.

Но той беше добър човек.

Той другаруваше с младежите и често бе канен на пиршествата ни на кърá, под сенките. Там, под свирнята на цигуларите цигани и блъсъка на дайретата, пиейки из големи чаши върла бистра ракия, той слушаше или разказваше, в едно сърдечно побратимяване с раите, сладострастни турски анекдоти и весели масали.

Точен и съвестен изпълнител на служебните си обязаности, той, по природна доброта, и когато беше строг, умееше да бъде приятен човек.

Една нощ, когато излизахме десетина младежи из една къща, закъснели на комитетско заседание, срещна ни без фенер нощната стража, предвождана от Шерифът. Той ни спря и строго измъмра:

— Прилича ли на вас, синове на предни хора, да се скитате нощно време из улиците? Не знаете ли, че е забранено без фенер? Чорбаджилар, заповядайте в конака, аз ви арестувам тая нощ.

Закараха ни в конака. Вместо в затвора той ни въведе в почетната с меки миндери стая, дето първенците правеха заседанията си, когато решаваха въпроси общински, свързани с интересите на хазната.

— Тука ще останете до съмване и аз ще се потрудя да не ви дотегне затвора — каза той.

След половина час дойдоха цигулари и до зарана конашкият двор ехтеше от свирни, песни и веселие, на което тона даваше самият домакин!

Той беше позачул за апостолските кръстосвания през града, но правеше тъй, като че нищо не знаеше.

*

На какво се дължеше тая симпатия към българите?

Предполагаха някои, че в жилите му трябва да тече българска или изобщо християнска кръв.

Но това беше предположение само: в минута на доверителни излияния, под омаята на бистрата гроздовица, когато той ставаше особено разположен към откровеност, Шерифът би позагатнал такова нещо, ако знаеше, че съществува.

Други уверяваха, че това благо поведение към немирната рая в града му е било нашъпнато от самото му началство, за да не става врява и да избегне главоболия и отговорности пред по-висшето.

Това не изглеждаше правдоподобно.

Други го обясняваха чрез тайните му, на мнозина познати връзки с една българка, пленена от черните му очи, която той обичаше. Тая нова Далила трябваше да е отнела силата и обезоръжила фанатизма на тоя мюсюлманин, който покрай нея обичаше и българите.

Това предположение беше по-вярно психологически — любовта прави и по-големи чудеса.

Но беше ли положително вярно?

Както и да е.

Той желаеше тишина и не желаеше да докарва беда на Сопот.

*

Но един път самият Сопот поиска да я докара.

През едно от последните си посещения на града Левски, като очакваше извън него да му докарат кон, за да отпътува за Троян, ненадейно го приближава един господин и с думите: „Тая дреха е моя!“ — захваща да му тегли новото сукнено пардесю. Сборичкват се. Но противникът му, надарен с голиатски стан, надделява и побягва с дрехата. Смаяният апостол насочва револвера в грабителя, но съобразява, че гърмежът ще събере пръснатите по полето работни хора, мушва оръжието под сетрето и се махва оттам.

Левски не знаеше, че пардесюто, подарено нему от един революционер, беше крадено от друг из разбития една нощ дюкян на горния господин, който случайно си го позна и го взе — чуждото си е все чуж-

до! Като дохожда в къщи, той бръква в джобовете му; но като намира там подозрителни работи, уплашва се и занася дрехата на дюкяна на един първенец, отдето му я повръщат по същата причина и той я занася в къщата на друг първенец, секретар в беледието. Той му разправя още, че виждал няколко пъти крадеца да излиза от къщата на доктора Кошников, че яздил атовете на Ивана Илиев[1] и ходил често на училището при даскалите.

Това той беше успял да разкаже на много лица из улиците и вече целият град знаеше, че се касае за дякона Левски, и чакаше уплашен.

Първенецът извади из дрехата подправени тескерета, революционни брошури и комитетски писма от Сопот и отдругаде, късове восък с турски печати и прокламации за бунт... Той изгубва глава от страх, вика Шерифът, комуто съобщава всичко, за да излезе от всяка отговорност. Шерифът изслушва със сериозен вид верноподаническите му изявления, че градът не може да отговаря за чапкъните и че „всеки трябва да сърба, каквото е дробил", па като прибира опасните предмети, попитва:

— Извинявай, чорбаджи, де ви е нужникът?

. . . . . .

И работата се потъпка!

*

По-деликатно стана положението на добрия Шериф срещу въстанието.

На приготовлението му, което ставаше почти явно, на упражненията при манастира с евзалии пушки, на снованието на агитатори той гледаше с учудване и скръб.

Един път каза на едного от чорбаджиите:

[1] Двама от най-разпалените тогава патриоти и верни приятели на Левски в Сопот. Първият от тях е умрял, вторият, който държеше в обора си и двата коня на Левски, е сега свещеник Иван Бенчев в София.

— Ще се запали градът ви, каквото са я захванали вашите лудоглави младежи... За ваше добро молете бога тук да бъде пак Шериф чауш...

Градът се не запали, защото въстанието не пламна в Сопот.

Тосун бей се завърна от разрушената Клисура, влизайки с безкраен обоз, натоварен с награбена плячка и с шейсет тенекии с газ и пачаври, за да даде огъня на Сопот, записан на тефтера му като бунтовнишко огнище. Но чорбаджиите припаднаха на молба, като му сложиха пред нозете трийсет хиляди гроша и се заклеха с главите си, а Шерифът в д е ц а т а с и, че царски душмани не е имало и няма в градеца.

*

Сопот се спаси тогава, но се запали на другата година, след възхищеното посрещане Гурковите казаци, дошли от Казанлък и веднага заминали назад. Нападнат от башибозушката сган, Сопот биде напуснат от жителите си, повечето застигнати в Балкана, избити или пленени.

Около стотина жени и деца бяха повърнати и затворени в оцелялата къща на поп Еня. Всеки ден нови пълчища башибозуци налитаха тая къща с цел за плячкосване и изнасилване. Това ужасно положение трая десетина дена. Тук Шерифът взе ролята на провидение и ангел-хранител за нещастниците. Денонощно пазеше с хората си в двора със запънати мартинки, предупреждавайки башибозуците, че ще простре мъртъв всекиго, който се реши да насили вратнята или да мине през зида, за да обижда безоръжни жени... Нощя се разпореждаше да търсят и да донасят из къщята храна за обсадените. Веднаж фанатиците гръмнаха въз него, но го не удариха. Тъй остана докрай на поста си.

Когато гледаше жените как плачат и си скубят косите за загиналите си мъже, братя, деца, гледайки дима и пламъците, които следваха да изпепеляват домовете им и имотите им, и той плачеше.

— Не олду, ей аллах яребим![1] — казваше покъртен при вида на тия човешки злочестини.

*

Но слънцето на свободата скоро изгря над димящите се още пожарища.

Раите станаха господари, господарите станаха подчинени на раите.

Шерифът си остана в Карлово без служба, сиромах, с тежка фамилия и с фатализма, свойствен на одноверците си, покори се на божията воля.

Но свободните българи не забравиха добрите му дела към бившите роби. Първото румелийско областно събрание пожела да му отпусне за благодарност пожизнена пенсия. Решението беше единодушно. Станаха само кратки разисквания върху въпроса от кой параграф на бюджета.

Отпуснаха му пенсия като на поборник!

София, 1901

[1] Какво нещастие, господи боже мой!

ПЪРВИЯТ МЛАД БЪЛГАРИН, КОЙТО...

Всеки мислещ ум у нас със загриженост следи развитието на едно обществено и народно зло, на което всеки се плаши от сетлините, но лек никой му не намира.

Паническият страх от труда!

Животът ни от Освобождението насам тъй се е сложил, щото, вместо да го спре, дава още по-благоприятна почва на това зло. Къщата, училището, казармата, политическите партии готвят гости за държавната трапеза, възпитават умовете, изострят охотите в тая посока. Широките поприща за физически, ползотворен, независим труд се презират и остават достояние само за ония, за които българското небе е чуждо... Ламтежът за лесен поминък чрез служебашество, т. е. „платен мързел", се посажда още в душите на децата. Един чадолюбив баща бледнее при самата мисъл, че син му би станал земледелец или занаятчия, или търговец, и той си налага всички жертви, за да го направи годен за чиновник. Всеки ден у нас едно рало се напуща, един занаятчийски стан опустява, един дюкян се затваря. Всичко младо и кадърно бяга към служба. Страната губи здрави ръце, здрави умове, здрави енергии, за да се увеличи числото на алчущите около държавния бюджет търбуси.

Политико-икономистите нека обясняват това явление като естествено у народите, заживели нов политически живот — то си остава една тежка проблема и плаши...

Ето защо аз преживях няколко минути истинска радост, когато срещнах веднаж един млад, пъргав, развит българин, който . . .

Но да говоря наред.

*

Връщах се един празничен ден из улица „Цариградска“ (по-после „Цар Освободител“) от разходка в Княз Борисовата градина и се отбих в тютюнджийницата срещу дворцовата вратня, за да си купя цигари и поседна.

От това място гледката на улицата е доста занимателна за любещия да наблюдава.

Рояци контешки облечени господиновци и накитени дами надвечер минават по широкия плочник край тютюнджийницата, отивайки за горната градина или идейки оттам. Това е един Босфор, през който протичат вълните на суетата от цялата столица. Тук се срещат, кръстосват, здрависват представителите на по-горните класи на софийското общество; представителите на модите и разкоша, излезли на сеир или на показ, огледвайки се самодоволно и крадешком в големите стъкла на прозорците. Който през тия прозорци гледа на софийския свят, ще намери, че София е едно щастливо Елдорадо, кипнало в богатство, светнало от великолепие и красота. Но нека се готви за горчиви разочарования, когато се реши да надникне по-дълбоко зад тия ярки декорации, в скритата страна на столичния живот. Там е едно мътно море от нищета, развала, срам и леност . . .

Но сега аз гледах декорациите . . .

Улисан в съзерцанието на това гъмжило от китен, натруфен върволяк, аз само по-после забелязах присъствието в дюкяна на един непознат господин, който живо приказваше с тютюнджията.

Непознатият беше един двайсет и пет годишен момък, сивоок, рус, с малко, мъховито лице, облечен в скромни, но с добър кроеж дрехи. В тая физиономия нямаше нищо особено ярко и изразително, тя даже беше незначителна.

От неговата външност вниманието ми се спря на беседата му, която водеше разпалено. Продължаваше да приказва на тютюнджията за предмет, който, очевидно, твърде го занимаваше. Аз се вслушах и ето какво разбрах от живата му беседа:

Тоя момък се оплакваше от гоненията, които изпитвал от страна на един евреин из Австрия, фабрикантин, едничкият в столицата на военни седла и на разни конски и ездачки потреби. Момъкът също отварял седларска работилница. Той девет месеца учил нарочно седларския занаят в една берлинска фабрика за подобни изделия, дето усвоил всичките тайни на изкуството. Но горният фабрикант, уплашен от съперничество, чрез сплетни в кожарския еснаф, в който бил влиятелен член, изработил да му се затвори току-що отворената работилница.

Момъкът беше опечален и възмутен от тая несправедливост. Той имал от берлинската фабрика свидетелство за майстор и скланяше да му забранят завинаги упражнението на занаята си, ако му уловят поне едно калпаво изделие. Но нямало кой да слуша, а и нямал гръб, на който да се облегне за помощ и защита.

*

Тази проста история ме заинтересува толкова, колкото и зачуди. Как? Един развит, млад и очевидно образованичък българин да се реши с толкова труд и усилия да стане занаятчия, когато можеше да ги употреби за добиване служба — най-лекото, най-естественото, па и най-почтено считаното поприще у нас? И да постоянствува упорито още за това при такива обезсърчителни условия? От какво тесто е замесен тоя момък? От коя планета е паднал?

Моето недоумение беше дотам голямо, щото аз не вярвах да се е решил да стане занаятчия, без да е опитал по-напред всички средства да стане чиновник и само подир пълно отчаяние в сполуката е прибягнал до последното решение. И аз не се удържах да го

попитам, като се мъчех да не издам горчивата ирония, която криеше въпроса ми:

— Защо не се опитахте по-рано да получите някаква служба, прилична за вас?

Той ме изгледа сепнато с живите си очи.

— Бях чиновник вече, господине, но благодаря ...

Той придружи последните две думи с едно особено изражение на лицето, което за мене остана неясно.

— А, бяхте чиновник? — попитах, като вътрешно се здрависвах за вещината си по психологията на българина.

— Четири години.

— Дека?

— Във военното министерство. Служих в домакинския отдел.

— И ви уволниха?

— Не, напуснах доброволно.

— Чудно.

— Защо чудно? Аз предпочетох занаята.

— Още по-чудно ...

— Убедих се, че от чиновничество няма напредък: с двеста и петдесет лева какво ще направя? Десет години стой там, все същото, повече няма ... Па кога да е един ден щях да остана на пътя — у нас службата не е сигурно нещо. Тъй ли?

Като говореше тия невероятни неща, тоя момък порастваше пред очите ми. Стори ми се сега, че виждах някаква благородна енергия да пламти в погледа му; даже лицето му стана приятно, хубаво.

— Защо предпочетохте именно седларския занаят?

— Казах ви: служих в домакинския отдел при военното министерство. Там имах случай да разбера колко е печаловита тая работа поради големите поръчки и покупки на кавалеристите офицери. А само една седларница в София, разбирате? Има работа още за три такива в София. Тогава със спестените си пари от заплатата отидох в Берлин. Нека други служат ... Много кавалеристи, които ме познават, обещаха при мене да правят поръчките си ... Искам работа, господине, аз работа искам!

Не, аз не вярвах ушите си.

Той се извърна към тютюнджията и продължи разпалено:

— Но аз няма да наведа врат ... Жално ми е само, че нямам покровител да се застъпи за мене пред председателя на еснафа. Седларството не е монопол тук за един чужд поданик. Имам право и аз да печеля хляба си, аз съм български гражданин.

*

Уважението ми към това българче растеше. Аз откривах у него една духовна сила, рядко срещана у нас, аз срещах пръв път младеж, който пристъпя в живота с кураж и доверие в себе си, облягайки се на собствените си сили, на почтения труд, за да си спечели едно независимо съществуване. Аз с удоволствие наблюдавах пъргавите му движения и малкото лице, станало сега тъй умно и симпатично, на първия младеж, който не иска да бъде чиновник и напуща службата за занаята, чужд на предразсъдъка и лъжливия срам от работа на нашето младо поколение. Той завоюва всичкото ми съчувствие. Идеше ми да стана и да му стисна с признателност ръката. Аз мислех да взема участие в съдбата му и да му помогна, като видя лицата, от които зависеше положението му. Тоя труд щеше да бъде за мене едно удоволствие, аз щях да се считам щастлив, ако сполуча. Как да не помогне човек на един такъв българин, да не подкрепи такъв благороден опит в неравната му борба със зложелателството на един чужденец?

В това време той показваше свидетелството си на тютюнджията и му четеше нещо по немски в него.

— Вие знаете добре немски? — попитах аз.

— Доста, колкото ми трябва — отговори той.

— Вие отдека сте?

— Родом от София.

— Живи ли са родителите ви?

— Поминаха се.

— И вие сте съвсем сам?

— Да.

Па като се леко поизчерви, прибави:

— Сгодих се преди една неделя...

— И сега да ви се случи тая неприятност? Вярвам, че ще се оправи вашата работа, и искрено ще се радвам на това.

— Благодаря.

— А немски де научихте? — попитах, като го видях, че туря в назвата си немското свидетелство.

— Тука.

— Практически?

— Практически и в училището.

— В гимназията, значи.

— Не, в израелското училище.

Аз останах зачуден. Това ми се не хареса.

И той ме изгледа зачудено, па каза просто

— Аз съм евреин, господине.

София, юли 1901.

В МРАКА

На младия държавен инженер Керов още звучаха в ушите сладките звънливи речи на прелестната му годеница, когато влизаше в тунелчето, пробито в един ронлив рът над Искъра, край който се прокарваше железницата.

Току преди четвъртина час Керов беше се разделил от своята Adèle, в ближната барака, дето тя живееше заедно с майка си и баща си, чиновник на строителната компания, и в която бяха се запознали и харесали с угледния, вакъл инженер.

Adèle, девойка руса, тънкоснага, в разцвета на хубостта, беше го изпратила с весели благопожелания, махайки с кърпа и викайки му засмяна:

— Довиждане! Па се връщай по-скоро из ада!

И тя сочеше към посоката, дето беше дупката.

— Образът на един ангел ще осветлява пътя ми и ще ме пази там — твоят! — отговори влюбеният младеж, като й правеше въздушни целувки, преди да се затули зад скалата.

Той беше произнесъл на шега тия думи. Но сега, в полумрака, който изведнаж го обхвана при влизането в пещерата, нейният сияещ от младост и живот образ сякаш действително му се изпречваше в глъбината и усмихнат и призрачен, се отдалечаваше навътре.

Той се усмихна. „Наистина, тя сама е тука — помисли си той, — аз я видя същата, но аз я видя не в дълбочината на това подземие, а в дълбочината на душата си, дето живее и царува като богиня."

После тя изчезна.

*

Керов, по длъжност, правеше преглед на това сондажно тунелче, прорито от компанията за опитване почвената здравина на рида, под който трябваше да мине железничен тунел.

Той полека и опипом вървеше напред из тесния пробой, чиито мрачни, мокри стени можеше да засегне с ръце. Сводът висеше две педи над главата му, носейки отгоре товара на цялата планина. Понейде се снишаваше дотолкова, щото Керов с приведена глава минаваше. Ставаше студено там. Влажността, острият землен дъх, който го удряше в носа, задухата там правеха тежко поемането му. И полумракът, бледна останка от дневната виделина, ставаше по-гъст. Но заедно с това и окото му привикваше на мрачината: Керов внимателно изглеждаше стените, свода, опитваше ги с ръце и с чекията си. Навремени поглеждаше назад. Дупката на входа, останала далеко, светеше ярко, малка, колкото конско пенало. Тя пущаше в пробоя един бял сноп зари, които достигаха издъхващи дотука, заливайки стените с един съмнителен, мъртъв сумрак.

Инженерът се извърна пак към другия край на тунелчето. То му се видя сега съвсем тъмно поради внезапното прескачане на погледа му от светлината на входа към мрачината. Той се спря потиснат, задушен от тая теснота и мрак. Един глух шум, произведен от паднала някъде пръст от свода, стигна до слуха му и той трепна. Неволно безпокойство го обзе при мисълта за опасностите, които се крият за минувача из подобни подземия, дето никакви подпорки не го обезпечават от случайното срутване на земята. И дойдоха му в ума толкова страшни примери за нещастия в рудници и подземни прокопи, за които бе чел и слушал. Живо се изобрази пред него една такава картина на затрупани и останали живи под земята хора, четена в романа на Зола Жерминал... Той пак видя в пространството, или в мислите си, миловидния образ на Adèle, който го зове да се върне по-скоро към светлината на деня, дето беше животът, благоухаеха цветята и любовта... „Връщай се по-скоро из ада!“ —

прозвуча пак един таен, отдалечен глас, но така ясно, щото Керову се стори, че иде от лявата му страна, тъкмо от стената, зад безмерната планинска дебелина на която бе остало в таен копнеж любимото същество.

— Имам халюцинация... — каза си той. — Но онова, което е вярно, то е, че тя наистина мисли за мене, както и аз мисля за нея сега... Теорията за магнитния флуид между две сродни същества, отдалечени едно от друго... Но чорт го взел, аз промръзнах. Дъното на тунела трябва да е близко. Сбърках, че не вземах работник с кандило.

И продължи да върви, като се пулеше, за да може да види колко-годе ясно, следвайки да опитва с ръце мрачните стени, състоящи от дребен ронлив каменяк и пръст. Беше му гроза вече в тоя зандан. Но той считаше свой дълг да изследва до дъното, па на връщане, при помощта на входовата виделина, да провери впечатленията си. Па като да прогони зловещината на това място, да се ободри, той намери Аделиното цвете, втъкнато в сетрето му от ръката на момата при тръгването му.

Изведнаж десният му крак не намери земя под себе си и Керов потъна в някаква бездна.

После се въдвори гробна тишина в тунела.

*

Колко време, колко часа беше пролежал в несвяст в дъното на пропастта, Керов не знаеше, когато се окопити от действието на студа и от усещането остри болежи в главата и левия крак. Ден ли беше, нощ ли— той не знаеше, както не помнеше как е попаднал тук. В съзнанието му беше хаос, от миналото нищо не оставаше в паметта му, за настоящето нямаше ясно понятие. Той чувствуваше едно нещо, силно, положително, вярно: че е жив! Той се мъчеше да си припомни как е паднал тука. И най-напред помисли, че е хвърлен от разбойници в тая дупка, но при какви обстоятелства е паднал в ръцете им — не знаеше.

Чувството, че е жив, му придаде първата енергия. Той побара с дясна ръка главата си, дето го болеше. Усети студено, мазно, лепкаво нещо по ръката — кръв. Попипа крака, който гореше, и разбра, че е изкълчен и че не може да се помръдне. Не можеше да мръдне и лявата си ръка! И тя бе навехната. Под себе си усещаше гола земя и камънак.

— Де съм аз? — попита се той.

Хвана да се взира нагоре, но нищо не видя в непроницаемата тъмнина. „Такова трябва да е в гроба“ — мина му през ума и ужас го облада. Полекалека той дохождаше в себе си. Спомни си, че той бе влязъл в пещерата и че ненадейно бе пропаднал в някаква яма. Той дълго напрегá слух, но никакъв шум от света не достигаше тук. Тогава се уплаши още повече и хвана да вика за помощ. Дълго викá, но никой не се обади. После хвана да шатри със здравата ръка наоколо си. Напипа студени отвесни стени.

— Аз съм на дъното на един кладенец! — изпъшка той.

* * *

Действително нещастният момък беше се сгромолясал, без да подозира съществуването му, в един кладенец, шестнайсет метра дълбок. Той беше изкопан от строителите на железницата за изпитване характера на почвата по-долу. Хоризонталната пещера, из която влезе, беше предварително пробита и служеше за улесняване копанта на кладенеца. Отворът му зееше сред пещерата, почти в дъното ѝ; тъмнината го направи незабележим от неопитния инженер. Злата му орисия иска, щото той да влезе в пещерата, преди да узнае, че е извършена тая нова копан през едно негово служебно отсъствие.

Първата мисъл, що му вдъхна великото чувство на самосъхранението, беше да излезе от тоя гибелен кладенец. Той се изправи с викове от болест на левия крак само. Но как да се изкачи по тия отвесни стени, на които височината не знаеше, с един навехнат крак и с една изкълчена ръка и без никакво спомагателно средство?

— Но аз не мога, не трябва да умра тук жив погребан! — каза си той, па с големи страдания стана прав, като оставяше единия крак да виси, и безумно взе да драска стените с пръстите си. Тогава се убеди, че положението му е безнадеждно. Той хвана пак да вика, като че можеше някой да го чуе из тая бездна, да му дойде на помощ в този загубен под земята кладенец. Виковете му угасваха без отзив в гробната мрачина. Той чувствуваше, че светът беше далеч от него, вечността го обикаляше, смъртта, ужасна, безпощадна, чудовищно страшна, го обхващаше в обятията си.

Но страшната жажда за живот пак се обади в него с всичката си сила и ожесточено упорство. Той задуши болките, що всяко негово движение усилваше, и взе да пипа навсякъде стените безцелно, безнадеждно. Внезапно, като простря ръката по-високо, той усети, че пръстите му допират не студена земя, а дъски.

— Ах! Подпорните дъски! — извика той.

Това неочаквано откритие го ободри. Като инженер-архитект той знаеше, че по такива кладенци, за да не се срутва пръстта в тях, обикновено укрепяват стените им с дъски, приковани разредено въз тях, а въз дъските се приковават напречни дървета на разстояние един метър едно от друго, за да ги задържат по-здраво. Присъствието именно на тия напречни пояси представяше едничката точка за опора при възлизането. При ново попипване Керов намери най-долните дървета. Божествена лъча изгря в нощта на неговата безнадеждност. И в същия миг той се залови на работа. Той хвана да се повдига нагоре по тая естествена, макар и немислимо трудна при неговото положение стълба. Той си служеше за катерене само с лявата ръка и десния крак; левият държеше постоянно висящ.

Когато се закрепи на първия пояс дървета, опирайки ръка на една стена, а крак на противоположната, той се почувствува така уморен, щото половин час стоя неподвижен в това положение. Странно, тук внезапно му се представи пред ума детинството му, баща, майка ... Видя някогашния си учител с дълга-

та черна коса как му туряше ръката въз слоговете и той се смееше сега и му казваше: „Хайде, хайде, изкачи се сега по тоя орех! Де да видя как ще си строшиш сега главата!“ ... И неговото жълто лице се смееше, смееше ехидно ... Па бълнуването престана. Керов се покатери после до втория пояс със същата продължителна почивка. Той продължаваше още нагоре и заедно с това бездната, над която висеше, ставаше по-дълбока под него. На всяка минута, повече и повече изнемощял, той се боеше от едно ново сгромолясване в дъното, сгромолясване гибелно вече.

Няколко часа в тая черна дупка се чуваше драскане, пъхтене, болезнено пъшкане, глухи блъскания по дъските, отчаяна борба с нещо си, като че някой грешник се силеше да се измъкне из един комин на пъкъла.

Подир свръхчовешки усилия в една уморителна и примеждлива гимнастика, при несносни страдания, телесни и душевни, Керов, премалял, се изкатери догоре и се простря полужив накрай дупката. Той беше вече извън гроба! Той беше на пътя към избавлението, към живота! Животът! Как сега някак ново звучеше тая дума, какво гигантско, безконечно значение имаше сега тя! И внезапно в мисълта му се изпречи пак образът на Adèle. Бедната, знае ли тя сега?

*

Мракът и тук оставаше непроницаем. Позна, че е нощ — инак трябваше да дохожда от входа каква-годе виделина. И шум никакъв не идеше отвън.. Очите му се взираха напрегнато на дясна страна, дето беше входа, дано забележи там най-слабия признак от обикновената нощна дрезгавина, но напразно: нищо не личеше. Тогава хвана лазешком да върви към там с дясна ръка и с ляво коляно.

След няколко минути пъплене в тъмнината, главата му опря в земя. Той побара и набута една стена от пръст и камъни, която съвсем загражда ше пътя.

Косата му настръхна, той се вкамени от ужас.

Сводът беше се провалил тази нощ и запушил изхода!

Той се намираше жив погребан! Опита се с чекията си и с ноктите си да пробива земята, но видя, че това беше безумно. Ноктите му се цепнаха, чекията падна безсилна от окървавените му пръсти ... Невъобразим ужас го обзе!

Една непроницаема планина го делеше вече от света. Никакви сили човешки не можеха да му дойдат на помощ, никаква лъчица от надежда да проникне до душата му. Тук имаше смърт, смърт в найужасната си форма, при зверско гризене месата, когато свирепият глад закъса с остри зъби утробата му. А той я късаше вече!

Керов не вика вече, не плака. Той се покори на съдбата си, падна няколко време в безумна апатия пред умиралката, неизбежна, фатална, решена. Един мнимо умрял, който се буди в гроба, се опитва поне в отчаяния си ужас да вдигне пръстта над гърба си: Керов имаше над себе си цяла планина. И не се опита в нищо. Той изгуби свяст, парализия вледени всичките му духовни сили, цялото му същество. После настана нагла реакция. Помисли си за процеса на умирането, бавен, отвратително страшен; неговото въображение и плът трепнаха пред ужаса на грозните предсмъртни мъки.

Тогава му дойде едно върховно решение: да предвари агонията си още сега, на часа, без забава, като се хвърли в кладенеца надолу с главата и чрез неминуема бърза смърт да тури край на всичко.

— Ох, боже! Ох, Adèle!

В тия думи тътнеше всичкият смут и тревога на една бедна душа, която се разделя от живота.

Той пролази назад и намери пипнешком дупката, която зееше невидима. Хвърли шапката си да му остане гола главата, па си закрепи коленете над бездната.

Току да се хвърли, една светлина като една звезда се появи в дъното на противоположния край на пробоя.

Очите му се впиха в това видение.

Светлината се движеше, идеше насам. Тя хвърляше бледо озарение на стените и свода, що бяха най-близко до нея. Светлината се клатеше и приближаваше. Приличаше на запален фенер.

Керов гледаше внимателен.

Халюцинация, коварен блян на смутената му душа! Как можеше да иде това от оня непробит край, през недрата на земята?

Но той зачу и шум от стъпки, и сенки на човеци мърдаха.

Той неволно извика:

— Кой е там?

Фенерът бързаше насам и шумът и сенките заедно.

Тунелът се осветяваше по-близко. Керов можа да познае устата на дупката под себе си, останала по-черна.

— Кой е там?

Внезапно, като тикнат от стихийна сила, той припна по тясната ивица земя, останала между дупката и стената, и пресрещна ония, които идеха.

— Adèle! — извика Керов в изстъпление.

И Adèle, и той се хвърлиха един другиму в обятията.

. . . . . .

След малко Керов, поддържан от Аделиния баща и от Adèle, водени от един работник с фенер, излизаше на чист въздух.

Керов в смущението си бе сбъркал посоката порано и търсил изхода в слепия край на тунела.

Той бе стоял шестнайсет часа там.

*

— Аз ужасно се уплаших, когато узнахме ненадейно, че бил изкопан кладенец, за който мъжът ми не знаеше. Едно предчувствие за катастрофа ми дойде. Веднага тръгваме посреднощ да го дирим и, за голямо щастие, навреме стигнахме . . . — обърна се към мене усмихнато, но с овлажнели очи младата госпожа Керова, която пътуваше с мъжа си във вагона, в който бях и аз, слушайки през цял час, покъртен, потресния инженеров разказ, предаден тука точно, в не лична форма.

Макар че разказът ставаше на български, който език малко знаеше, младата френкиня схващаше развълнувана, по изражението на очите и по движенията на мъжа си, всичките перипетии на приключението, в което тя бе играла съдбоносна роля.

— Аз нали ти казвах, че един небесен ангел ще бди над мене в пещерата? — обади й се с любовна, щастлива усмивка по още бледо лице Керов.

— Заплес! — изсмя се тя, като го тупна галено по бузата.

— Adèle, признай си, ти си виновната за пропадането ми.

— Защо?

— Нали мислех за тебе тогава и ти миришех цветето? — усмихна се той.

— Знаете ли кое ме най-много удивлява, след като изслушах тая ужасна история? — казах аз Керову. — То е, че вашата коса не е сега бяла като сняг!

— И само една минута да се бях забавила — подзе госпожа Керова, — ти беше умрял! . . .

После се обърна към мене с усмивка:

— Вие видите, че такива чудни случайности, невероятни съвпадения не ги измислюват само романистите, тях ги има и в живота . . . Извинете, че докачих литературата — изсмя се мило тя.

— Напротив, госпожо, вие й направихте комплимент.

— Станция Лакатник! — извика навън кондукторът.

Влакът спря.

Аз се разпростих дружески с младите съпрузи, слезли на тая станция и втори път от прозореца на вагона, като потегли влакът, се разкланяхме с госпожа Керова и с мъжа й, който още покуцваше.

София, юли 1901.

НЕГОСТОЛЮБИВО СЕЛО

Русинът, господин — нека го наречем Матвеев, — отдавна заселен и на служба в София, страстен велосипедист, яхаше на двуколната си машина по правото и гладко шосе оттатък Враждебна, което се протакаше като опната струна из Софийско поле.

Жълтеникав облак прах се дигаше от колелата, забуляше пътника и каскетата му и се движеше заедно с него из равнината, като една вихрушка, гонена от вятъра.

Матвеев беше пропътувал петнайсетина километра с голяма бързина сред несносната тежчина и жега. Залутал се тъдява по обяд, той беше потен, запъхтян, пламнал. Глад и мъчителна жажда се притуряха при умората му и увеличаваха нетърпението му да стигне първото село, което стоеше на пътя му, за да обядва.

Слънцето печеше нетърпимо от безоблачното лятно небе; омарата трептеше над пожълтелите стърнища, полинели лъки и засъхнали угари, които даваха тъжност на гледката. Никакъв звук от щурец по земята или птичка във въздуха не оживяваше глухотата на безлесното поле. Гущери се щурваха край пътя, уплашени в дрямката си от велосипеда.

В кръгозора, през омарната мъглица, планините очертаваха пречупените си линии в небето, също безцветни, мъртви под нажежените лъчи на слънцето; те сякаш бягаха още по-нататък. Бягаше и съзираното по дърволяка си село, в което се впиваха жадните погледи на Матвеева. Както обикновено бива в минути на нетърпение и по равно поле, пътят се виждаше по-

дълъг и целта се отдалечаваше като измамлив мираж.

Матвеев се каеше, задето се увлече в това пътуване през най-силната жега. Засъхналото му гърло гореше от жажда, струваше му се, че мозъкът му е запален в главата, гладът чрез остри бодове в жлъдъка издаваше своя алчен гняв.

С истинска радост Матвеев спря пред първата отворена кръчма на мегдана в селото. Той допря велосипеда си до олупения зид и се обърна към шопа, що стоеше на прага, за да му поиска вода.

В тая минута се зададе един конник с каскет и гетри, който яхаше бързо по посока на София.

Матвеев позна в него един приятел, чиновник при едно чуждестранно учреждение в София, и го поздрави по немски.

— Африканска жега — каза конникът, като спря за минута, бришейки си пота по челото.

После се озърна по пустия мегдан, окръжен с плетища и дрипави къщурки, и прибави:

— Африканско село!

Па като запали цигара, продължи игриво:

— Да, африканска страна... Аз давам срок хиляда години на тоя симпатичен народец да се цивилизува... Вярно ли казвам? Обичам да се срещам с тукашните селяни знаете ли защо? Защото по една асоциация на идеи винаги си спомням вълците и веприте, които биехме в горите на вътрешна Бразилия... А! Там прекрасен лов, любезний мой... Тука бедно, само пъдпъдъци... Но я виж тоя там с мустаците на вратата! Един барнум би платил скъпо и прескъпо за него. Ах, тоя народец... Казвам ви: хиляда години срок давам. Вие, драгий мой, направихте величайшата глупост, която познава историята. Сбогом!

И конникът поздрави весело и отмина.

Матвеев се обърна към кръчмаря:

— Хей, давай мене хладната водата!

Русинът, макар и живял в България доста, не знаеше още поне сносно български. Руският му език бидейки разбиран от всички в столицата, той не беше усетил нужда, нито хаеше пък да научи местния. На тая леснотия в общението с българите се дължи яв-

лението, че русите от всички славянски народи най-мъчно и най-слабо усвояват българския език.

Кръчмарят, един здрав, гоен, червенобузест шоп с хитри очи, с големи, дълги до ушите ястъклии мустаци, каквито често-учудват по селата, не се помръдна, като че не чу. Види се, че чуждото лице с голяма руса брада на пътника и грубичкият, завален език, на който му искаше вода, му направиха лошо впечатление. А може би и наглият поглед на конника го разсърди.

Матвеев седна отвън на трикракото столче под сянката на стряхата, бършейки пота си и очаквайки вода.

Той се зачуди, когато видя кръчмаря, облегнат небрежно до вратата, че стои спокойно, чешейки влакнестите си гърди.

— Дай водата бе! — извика той нетърпеливо.

Тоя рязък тон съвсем го погуби в понятието на шопа. Той се изкашли и продума кратко:

— Немаме вòда.

— Нема вòда? — попита учудено русинът.

— Нема, господине.

— А в село нема я?

— И в село нема.

— Как?

Матвеев се разсърди.

— Ти вреш! — каза той.

— А?

— Фонтан нема?

Шопът никак не разбра.

— Кой ти разбира от езика! — избъбра той пренебрежително и си влезе в кръчмата.

Матвеев кипна, но реши да действува с благост на упоритня неприветлив селянин.

— Молим, платим... — подзе той, като се изправи на вратата.

— Молиш се, ама късно... нема вода... — прекъсна го шопът и захвана да треби по поличките, дето се редяха чаши и съдове.

Приближиха се и други селяни, привлечени от велосипеда, още новост по онова време. В тая жега те носеха кожуси! Кръчмарят излезе и се посшушука с

тях. Очевидно, той им обясняваше с какъв човек имат работа. Те климнаха одобрително, напълно съгласни с онова, което той им казваше.

Русинът, възмутен, попита селяните отде пият вода, като посочи един кладенец наблизо.

— Из тоя кладенец само добичетата поим, водата не чини за хора, господине, не добра вода — отговориха те.

— Но человеци где поят се?

— Ние ли? Ние си наливаме вода е-е-ей от тамока, от изворо при могилата, ете... — и селяните посочиха един гол уединен рът, който стоеше надалеч най-малко на пет километра. После прибавиха ухилено:

— Ваша милост с тия дяволски колца завчас ще хвръкнеш там — и те посочиха велосипеда.

Русинът ги погледна с ужас. Жаждата го мъчеше, а тия селяни го пращаха още пет километра в пека! И как тъй може да съществува това село без вода край него? Той извади пари да им даде за водата, която биха му донесли от някоя къща. Но му отговориха, че нямало на тоя час вода никъде! Как! Хрумна му тогава да иде да се напие от блудкавата вода на кладенеца, но почувствува отвращение и поиска вино, поне с него да залъже за миг жаждата си.

— Свърши ни се виното, господине — отговори кръчмарят, — нема...

Той поиска поне да яде.

— Има яйцо?

— Нема.

— Има сирене?

— Нема.

— А пилето?

— Немаме пилета.

— А там има! — каза той, като посочи няколко кокошки, що кълвяха по мегдана.

Кръчмарят отговори:

— Они са болни, не са за ядене.

Матвеев изпули очи.

— Дайте хлеба само!

— Да ще господ хлеб...

— Что?

— Свършил ни се, да прощаваш.

И другите селяни казаха, че у тях децата изяли всичкия хляб.

Ужасно.

Матвеев сред това село приличаше на пътник, заблуден в неизвестна пустиня, умиращ безпомощен от жажда и глад. И горко, обидно чувство се появи в душата му.

„И ние ляхме кръв за тоя народ! — си помисли той злобно. — Може би имаше право фон Шпигел“ . . . — И повтори на ума си последната му фраза по немски: „Sie haben die grösste Dummheit in der Geschichte gemacht!“ Да, да! Величайша глупост! Има право фон Шпигел!

Трябваше да вземе какво-годе решение: или да продължи пътя си до обетованата могила, или да се върне веднага назад и да пие от поточето, което бе съгледал някъде далеко из полето.

Когато размишляваше кое решение да вземе, селяните си шушукаха, поглеждайки ухилено чужденеца. Стори му се, че имаше злорадство в тия погледи.

При вида на това безсърдечно отношение — защото не можеше да няма в селото вода, хляб и всичко — той пламна от ярост и избълва въз тях една руска псувня, останала фамилярна у нашите селяни още от руската война.

Той намери само тоя способ да облекчи гърдите си, за да не бъде задушен от талаза на неудържимия гняв, що кипеше в него, па било, че за това злите селяни би му заплатили с бой.

Чудно нещо! Вместо сръдня и докачване да покажат, селяните си продумаха нещо весело, па го приближиха.

Кръчмарят, който беше и кмет, пръв взе думата:

— Ваша милост, от кой народ си, да прощаваш?

Матвеев отговори жлъчно.

— Руский!

Кръчмарят го улови за ръката с желание да се здрависват.

— А бе холан, човече, оти не ни каза по-рано, ами ни мъчи така и ни увре в грех?

И селяните един въз други се заредиха да му хващат ръката. Кръчмарят смеешком му обади, че го взел за „шваба“ — в Софийско шопите така наричат неславянските поданици на Франца Йосифа — по вида му и като видял, че приказват немски с конника.

— Па и приказката ти беше една такава без вкус, не за в хората.

Дойдоха и други селяни и взеха да се ръкуват.

Кръчмарят ги оттикна и каза:

— Оставете го! . . . Ела, господине, всичко дал господ у нас: и студена вода, и вино, и хлеб, и пиленце за християни като ваша милост. Ху, да се не види макар, как не ни изпсува по-рано, да се сетим, че си наш челяк — нали сме си пусти говеда . . .

И знаменитият гост биде триумфално въведен в хладната механа.

*

По това време именно Стамболов, още всемогъщ властник, говореше на дописника на Келнише Цайтунг:

— Аз ослабих руското обаяние в България за петдесет години.

Ако искрено е говорил Стамболов, това показва, че тоя даровит държавен мъж е бил лош психолог.

София, юни 1901

МИХАЛ ЧОНИН

Разказ

Ето какво ми разказа г. К... в Градската градина:

„Бях се наскоро завърнал от емигрантство в Русия.

Една юнска вечер, подир вечеря, дойдох тука да прекарам приятно няколко време при свирнята на циганския оркестър.

Беше още рано, та посетители почти съвсем нямаше.

Едвам ми донесоха кафето, зададе се насам един господин, моя пора, добре облечен, приближи ме и свойски си подаде ръката.

И аз му подадох моята, зачуден малко.

— Добър вечер! Не познавате ли ме? — попита той усмихнато и принудено.

— Не мога да се сетя, извинете — рекох аз.

— Как? Михал Бекяров? — допълни непознатият.

— Не съм чувал това име.

— Да, да, да! — изсмя се той. — Тогава ме викаха просто Михал Чонин в училището... Не помните? Ние бяхме съученици.

Името Михал Чонин изправи веднага в паметта ми образа на мой един съученик и приятел отпреди трийсет години, отдавна забравен съвсем.

— Радвам се — казах аз с непритворно удоволствие и приканих стария приятел да седне.

Аз го гледах сега под осветението на лампите и никак не можех да позная в тоя повехнал човек, с поглед скръбен, с лице бърчево, избраздено от грижите на живота, моят едновремешен школски другар, пъргавия, ясния, жизнерадостния юноша, с когото делях игри, ученишки буйства и често — наказанията с дрянова пръчка за тях.

Той се викаше тогава Михал Чонин, беден сирак, носейки името на майка си Чона, защото баща му бе умрял преди добиването му. Как го обичах тогава!

И докато той ми говореше за едно, за друго от далечното и близко минало, аз, отговаряйки му само с къси „да“ и „не“, унасях се мислено в оная непрежалена епоха на чисти радости и безгрижни вълнения, свързани с живота на ученика. И спомените ми възкръсваха на рояци, ясни и пленителни, за борбите, лудориите на безпечните палави юноши, които бяхме тогава, ние, сериозните сега мъже, претоварени от грижи, рано застарели, обезкуражени от измамите на горчивия живот.

И докато Михал Бекяров ми говореше, аз се виждах с Михаля Чонин — покатерени по черешите в нашето лозе или брулейки недозрели ябълки по клоновете, надвесени над пътя от някоя чужда градина; виждах игрите ни на „роби“ въз голата рътлина отвън селото, гонейки се в шумни дружини, боси — ние не знаехме обуща, — запъхтени, с изплезени езици; или зимно време, мръзнейки на двора по часове недалеко от един запънат в тора капан, издебвахме улавянето на някое врабче, което, по-хитро от нас, отказваше се да клъвне коварното зрънце, турено за стръв; или бягахме от уроците по аритметика на циганите в колибите, търпяхме геройски студовете и пренасяхме геройски после бойовете...

Ето едни път ни запряха под одъра в училището, в пълна тъмнина, за наказание, че бяхме пуснали едно жабче в измлака на страхливия наш даскал... Михал замяка като котка в затвора, за да подплаши изобилните мишки там, и разсмя учениците и самия учител, който ни освободи, за да може спокойно да

свърши урока... Тия лудости — когато бяхме в приготовителното училище.

По-после, долнокласници, ние вилнеехме цели дни по кърища, по долини и урви, зле учехме уроците, ядяхме киселец, пушехме цигари от сух орехов цвят, къпехме се във вировете под планинските водопади в една вода с температура близо до нула градуса, с бузи пресинели, без да ни втресе...; огласявахме балканските долове с бунтовни песни и класното училище в отсъствие на учителя; или обучавахме ръката си в мерене, лучейки с камъни гробищата зад черквата в училищния двор.

И чрез тия бесни салмувания ние, без да знаем, поемахме издълбоко талази от животворен планински въздух, развивахме мишците си, закалявахме нежния си организъм, може би и духа за по-леко противодействие на бъдещите жизнени несгоди... и допълняхме празнината в училищната програма, дето имаше риторика, пиитика, патология — бог да прости добрия ни учител П...! — а гимнастика нямаше.

* * *

И онова минало повече и повече въставаше пред мене благодарение на Михаля Чонин. Аз се радвах, като гледах стария, забравен приятел от детинската и юношеската възраст. Той ми ставаше сега близък, сроден, окръжен с обаянието на спомените ми. Когато най-после се измъкнах освежен от техните вълни, аз го заразпитвах за живота му, за положението му и той с умилена излиятелност ми повери несветлото си, тъжно житие, което се четеше по лицето му.

Напуснал училището една година преди мене. Вуйчо му, обущар в село, го турил в дюкяна си да го учи занаят. Научил Михал обущарството и работил до Освобождението. После напуснал тоя занаят, за да вземе участие в повдигането финансите на Източна Румелия в качеството си на бирник в Панагюрище. Но един ден панагюрци изгонват с тояги и с брадви бирника си под предлог, че те са изгорели във въстанието и земята им ражда само дренки, та

няма от какво и за какво да плащат даждие... От Панагюрище минал не помня в кой град на областта, дето служил по просвещението и се оженил щастливо за една вдовица, която му донесла зестра два дюкяна и пет момичета от първия си мъж. Михал не се ограничил само с тая скромна деятелност: той се намесил и в политиката, взел участие в пловдивския преврат на 6 септември, а по време на Сръбско-българската война станал вестникар, за да подкрепи народния дух в борбата. Бил после съдебен пристав, полицейски пристав, околийски началник. Тая служба е била апогеята на неговото възвишение по обществената стълба, защото след това му тръгнало назад. Запрели го за някакви политически работи, а когато го пуснали, той гладувал няколко месеца без никакви средства за съществуване, после гладувал като отговорен редактор на някой софийски вестник, гладувал като избирателен агитатор. Едно счупено ребро в някакво сбиване при избор му останало само спомен от последното бурно поприще.

Трите му момичета и жена му се поминали. Двете му дъщери и един син ходели сега на училище.

— А сега как се поминуваш? — попитах го.

— Тъпчем земята — отговори Михал с горчива усмивка, като се понзчерви.

*

В това време се зададоха към нас двама мои познайници.

Като ги съгледа, Михал стана смутен, прости се с мене и си отиде бърже.

— Какво се разговаряхте с негова милост? — попита Ц., като ми подаде ръка.

— Бекяров ми е стар приятел от детинство. От тридесет и повече години не го бях виждал. Побъбрахме си.

— Нещо разправи ли ви?

— Тоест какво?

— По политиката например.

— По политиката почти не говорихме.

— И добре сте сторили.

— Повечето време той ми разправяше биографията си. Но защо тия въпроси?

Другарят на Ц. подзе:

— Разказа ли ви биографията си до края?

— Близко дойде до него, но прибърза и си отиде.

— Като видя нас — каза той.

Аз го изгледах учудено.

— Но какво имате против него?

— Добре, аз ще ви доизкажа края на биографията му — каза горният и като се огледа предпазливо назад, дето много маси бяха заняти от посетители, каза ниско:

— Бекяров е „адютантин“ сега.

— Адютантин? Какъв адютантин?

— Така наричаме сега полицейските шпиони, от които гъмжи градът.

— Предпазвайте се — забеляза другият.

Аз ги гледах смаян.

— Шпионин? Невъзможно!

— Шпионин е от няколко месеца — прибави Ц. — Завчера положително се убедих. Показаха ми по секрет разписките му в полицията и същия ден го ругах на улицата. Той се смути и побягна, както побягна и сега.

При това откритие аз се почувствувах зашеметен, като човек, когото удрят с топуз по главата. Веднага си обясних знаковете на смущение у Михаля в края на беседата. По дланта на дясната ми ръка, с която бях стиснал неговата, усетих студени нервозни тръпки, като че бях хванал змия.

Бедният, нещастният!

До късно тая нощ не можах да заспя.

*

От тоя ден Михаля Чонин твърде рядко виждах, а съвсем рядко срещах. Той ме избягваше. При среща на улицата се втурваше в друга напречна улица. Срамуваше се от мене. Имаше още чувство за срам

у него. А това значеше, че съвестта не беше умряла: умрял беше за обществото само човекът.

И аз все не можех, не исках да повярвам, че моят някогашен приятел-връстник Михал Чонин, нежният, живият, ясният Михал бе станал шпионин, бе достигнал до най-позорното нравствено падане. А очевидността беше тука нагло убедителна... Аз бих желал да не бягаше от мене, да опровергаеше страшното подозрение — и лесно щях да му повярвам... Но той бягаше от мене.

Съблазните на живота, нуждите му, поразите му, вихрите на обществените страсти бяха го рано изтръгнали от скромното, но сигурно убежище на честния труд, та да го хвърлят в талазливото море на явния живот, с душа неподготвена за сурова борба и за съпротивление, жалка играчка на случая, на хората, на фъртуните световни.

Бедният Михал!

Аз го презирах и го жалех.

За да изкара в тежката неволя залъка си, той се бе оставил да се плъзне и халоса в едно блато от срам, срам, чиято тиня нищо не измива: нито поправлението, нито покаянието, нито даже подвизи.

Кражбата, която законите строго наказват — даже разбойничеството, даже злодейството, за което човешкият съд е немилостив, често могат да намерят извинението си в немотията, в нуждите, в лошия нагон или отхрана, в полудите на страстите — често даже намират пощада.

Шпионството — зловещ двойник на предателството, — което никой закон не преследва, никой съд не наказва, не намира прошка в съвестите. За тоя позор няма милост.

Той беше шпионин! Той шпионуваше съгражданите си, приятелите си, родините си!

Тоя Михал, както ми каза, има още три деца. Кога да е, случайно или от хорската жестокост, ще чуят тия думи: „Баща ви беше шпионин!“ Какво щяха да почувствуват? Те щяха по-малко да настръхнат, ако им кажеха: „Баща ви беше убийца!“

Нещастникът!

*

Минаха се няколко месеца.

Един път получих едно писмо с непознат почерк, без подпис.

Авторът му, когото веднага познах, че е Михал Чонин, се обръщаше към мене със следните думи — аз ги предавам буквално:

„Когато се видяхме в градината, аз знам какво ви каза г. Ц. Извинявайте за моята погрешка (той наричаше това погрешка!), но аз само заради децата, които бяха гладни и голи, та паднах в изкушението на дявола. Заради това много се срамувам от вази, когато например да ви срещна. Извинявайте, пропаднал човек съм, заради че се намирах в голяма нужда и в положение на сериозност (и бил е още вестникар?!). И затова дръзнах да ви напиша настоящето писъмце, за да ми олекне малко на сърцето и по-добре да не съм се раждал. С почитание."

Имаше нещо трагично в това безграмотно, несвързано писмо. Аз виждах, че човекът е загинал, безповратно загинал. У него съзнанието съществуваше за гнусотата на поведението му и му тежеше, но решителност да го напусне не се виждаше. Животът му посочваше толкова начини чрез честен физически труд да изкара прехраната си, колкото оскъдна и да бъде, но той го не виждаше.

Аз стъпках писмото.

Нещастникът!

*

Видях го още, отдалеч, на дълги промежнини, два-три пъти, после го не виждах в София.

Вероятно, премести се в провинцията, там да изпълнява мръсната си длъжност.

Аз го забравих.

Един летен ден се спуснах в Княжево от едно пеши пътуване до Златите мостове във Витоша. От камъняците едната ми обувка силно се разпра на носа

и в първата градина, дето се спрях да почина, попитах за кърпач тъдява. Напътиха ме недалек, към едно дюкянче край пътя. Там заварих кърпача. Той с шило в почерняла ръка, с оваляна мешинена престилка, кърпеше внимателно с наведена глава един войнишки чизъм, стиснат в коленете му; едно хлапе изрязваше на масата му нвици от кожа.

Майсторът, както беше вдълбочен в работата си, не ме видя. Той си изправи главата и ме погледна само когато му казах: „Помози бог!"

Какво беше моето удивление, когато в тоя човек познах Михаля Чонин!

Той скокна стреснат, огледа се, побледня и направи неволно движение към врачката в дъното, като да бяга, като човек, заварен в неприличен вид или в неприлична работа.

— Чакай, чакай, Михале — извиках аз, — дай да я стисна от сърце тая попукана, куражлия, честна сега ръка!

София, май 1901

ДАСКАЛИТЕ

СПОМЕНИ ИЗ УЧЕНИШКИТЕ МИ ГОДИНИ

Мисълта ми се повръща далеко, далеко в миналото; тя лети из мъглявата и призрачна област на времена забравени, потънали в океана на вечността. Въображението ми като един археолог при разкопки тършува, рови, дълбае в спомените на детинството и на юношеството; то повече и повече се увлича в усилията си и намира в оная далечна за мен епоха неща мили, образи странни, затуряни в буренака на забравата, и с наслада се спира на тях и не иска да се раздели от тях.

Боже, при първото копване на мотиката му, какъв рой от видения изскокнаха из гробището на умрелите работи!

И възкръсват сега в глъбините на паметта ми бледи образи, и всичките са тъй мили и родни на сърцето ми! И душата ми, в сладък копнеж, иска да остане по-дълго време в оня ясен свят на детинските години, да се освежи в оня свят на невинност и радост, на простодушна вяра в доброто, тя, разбитата сега в разочарованията и бурите на живота, проядена от горчиви съмнения, изневерена от жизнения опит...

Не че ония години са били лишени и от мъки, и от горчивини. Имало ги е — те са другари човеку от люлката още, — но те сега са изличени, видят се само ясните страни на нещата и от далечината, от която гледаме оная доба, всичко в нея ми се вижда светло и радостно, тя стои вълшебна и лазурна, като далека планина в кръгозора: пропастите, траповете,

зъберите се не видят и само хармоничните им линии се рисуват с възхитителна прелест на небето...

Но днес аз желая, плувнал в това тихо море от спомени, да се спра само на няколко образа, които там, из дълбочините на миналото ми, ме гледат ту ухилени, ту сурови, но еднакво мили на душата ми: образите на моите учители.

*

Първият, когото помня по-ясно, е даскал А т а н а с от Карлово.

Аз помня един висок човек, черноок, с бледно, кротко лице, облечен в черни шаячеви френски дрехи, с фес и с пръчка в ръката.

Но от това повече не знам за личността му. Нравът му, характерът му, духовният човек изчезват из паметта ми. Виждам само високия човек с бледно, кротко лице, мисля, че беше хубаво, и нищо повече.

Той беше мой учител в основното училище (тогава наричано „взаимно"), дето баща ми ме заведе тържествено, пременен с нови алени катъри и черни басмени карвани, на седмата ми година (1857 г.).

Тогава първоначалното образование се даваше по алилодидактическата или Мак-ланкастерската метода. Помня как даскалът водеше пръста ми по пясъка на чина, за да чертае големи букви; как силно дъхаше сетрето му на тютюн, как блъскаше по чина пръчката си, за да спре безчинното шумене на децата, или ги шибаше по дланта на ръцете за вироглавство.

Около тая личност възкръсва в спомените ми сложната и чудна обстановка на основното обучение, целият арсенал на Ланкастерската мъдра метода: железните „полукрузи" до стените, „таблиците", окачени по тях, по които велегласно сричахме напечатаните едри слогове и думи под ръководството на по-опитен ученик с изострена тояжка в ръка — „показалец"; въртящите се четвъртити дъсчици, забучени в началото на чиновете, чието движение водеше уроците по чина.

Имаше един сонм ученици, облечени във високите длъжности на квестори и началници: „главни надзиратели“, „общи надзиратели“, бдящи за тишината от висотата на „седалището“ (един вид катедра), които оглашаваха училището с провлечени извикването: „Аврам Петков, невнимателен!“, „Чоно Иванов, непокорен!“, „Васил Димов, безчинен!“; имаше „дверници“. Около тия церберн при училищните врати постоянно се трупаха ученици със знаменателни пристисвания, показвайки, че имат безотлагателна нужда да излязат...

По стените висяха големи табли от мукава с мъдри назидателни надписи: Бой се от бога, почитай царя; Всяко нещо на мястото си и всяка работа на времето си; Леността е майка на порока; Направи добро и хвърли го в морето, и други подобни афоризми. Пред седалището висяха на черни гайтани черни дъсчени табли с надписи: неприлежателен, безчинен, ленив, непокорен, развратен и пр. Тия табли имаха страшно значение, те бяха оръдия за морално наказание за ония, които се провиняваха в горните смъртни грехове. Подир трикратното предупреждаващо извикване на общия надзирател непоправимият ученик изкарваха отпреде пред седалището и му окачваха на врата една от таблите, а понякога и по няколко, според естеството и броя на престъпленията му. Тъй с тия опозорителни емблеми на гърди той стоеше няколко часа, изправен или на колене пред учениците.

Запасът от наказателните мерки не се изчерпваше с това. По-важните грешници туряха в „тъмницата“, която се намираше под седалището. Тя беше тъмна, тясна, ниска которка, в която се влизаше лазешком; миришеше вътре на мухъл и на мишина и се населяваше от орди плъхове и мишки — ужас за запрените.

Освен биенето по ръцете имаше биене по задницата на престъпника, чушнат на някого. Най-жестоко беше „фалагата“: поваляха ученика двама здравенаци, дигаха му босите крака — всички ходехме тогава по Ланкастровата метода, — събираха ги и подлагаха

ходилото им на учителската пръчка при раздирателните вопли на ученика.

Но най-голямото наказание, по-страшно от черните дъски, от тъмницата и от боя, беше едно друго — повече нравствено, отколкото физическо, наказание, считано най-опозорително: намазваха лицето на ученика с мастило и го излагаха на безжалостните и злорадн присмивки на децата — защото децата са животински жестоки в своята ангелска простота...

Подир това наказание идеше изпъждането.

Тая знаменита Ланкастерска метода беше предвидила и награди за добродетелта. В противоположност на черните табли имаше и червени табли, по-малки и с червени гайтани, с надписи: похвален, прилежателен, благонравен, трудолюбив, примерен. На щастливците, които се отличаваха с тия доблестни качества, окачваха им червените таблици на гърдите и с тях се занимаваха за завист на другарите им.

Добрите ученици награждаваха с „фули“ (вули), четвъртити късчета хартия с училищния печат на тях, на който имаше изобразен петел — емблема на пробуждането! Имаше напечатани с червена, жълта, черна багра. Червените бяха главни, първостепенни награди. Тия „фули“ бяха скъпоценни неща, защото ни служеха за откуп от наказанията. Сгрешилият ученик можеше да избяга черните дъски, боя по ръцете, тъмницата, даже фалагата срещу плащането толкова и толкова фули — учителят определяше числото им според степента на вината.

Имаше някои хитреци, които по незаконен път си набавяха тия спасителни хартийки: подкупуваха училищния слуга с торба орехи или с тютюн и той издебваше да грабне от учителската стая цели снопове фули; други ги добиваха чрез сродниците си, които имаха чест да бъдат близки приятели с даскал Атанаса. Мнозина ги добиваха чрез по-кавалерски начин: носеха му вкусен обед от дома и той щедро им се отплащаше с червени петели.

Помня обаче, че ние пестяхме богатството си само за важни случаи и геройски подлагахме ръце под

пръчката, пазейки билетите за по-черни часове. Дяволи бяхме!

Този даскал Атанас, туй непостижимо високо същество за нас, този Юпитер, въздаятел на мъчения и награди, един ден се изгуби от очите ни, напусна училището.

Свърших основното училище при други учители. Но или по късото им учителстване, или по своята незначителност те не оставиха никакви следи в душата ми.

Една трайна диря остави там изпъкналата, самообразната личност на учителя в класното училище (тогава наричано „главно"), при когото минах от взаимното.

*

Той беше даскал Юрдан (Ненов) от Пазарджик. Около четирийсетгодишен мъж, с характер пъргав, жив, припрян, надарен с голяма енергия. Той имаше дарба на словото, реч ясна, увлекателна, глас силен, който ставаше страшен в минути на гняв.

Несвършил никакво високо училище, с познания откъслечни, безсистемни, той заместваше липсата от учителска подготовка с добра воля и трудолюбие. При него Сопотското училище, тласнато нагло напред в уред и преобразования, дойде в процъфтяване. То привлече ученици от разни краища на България и пусна рояк учители.

Един любопитен случай, тогава нерядък при учителските нрави и съперничества, даде възможност на даскал Юрдана да се прочуе с ученост и да повдигне славата на училището.

По покана на карловския главен учител, даскал Димитра, руски възпитаник, той отива с учениците си от горните класове да присъствува на карловските изпити. Там, не знам как, залавя пред захласнатото множество учена препирня с даскал Димитра върху въпроса: има ли у животните разум? Даскал Димитър доказвал, че има, понеже, „като посегнеш да хванеш една муха, тя бяга!"; даскал Юрдан поддържал, че има само нагон. Това прение, което наумява публичните наддумването на старите атински мъдреци, застрастява и двата града и ги разделя на два враждебни стана, а от тях минува в стълповете на цариградските вестници. Учените хора в Цариград отдават правото на даскал Юрдана. Подир тая присъда, която нанесла жесток удар на даскал Димитровото честолюбие, Карловското училище останало посрамено, учениците от по-предните фамилии го напуснали и минали в Сопот да слушат мъдростта на сопотския Аристотел.

(Аз съм бил тогава още доста малък, в първия клас, за да разбера добре тия работи, и ги разказвам както тях, така и останалите, които следват от него време, според както после ги бях научил.)

Но тържествуващият даскал Юрдан не задряма въз лаврите си. За да порази още повече въображенията със своята всестранна ученост, той даде по-голям салтанат на програмата си. Освен десетината общообразователни предмети, с гръцкия и турския език напанагон, той въведе в горните класове и руския и френския езици, които скришом учеше едновременно с учениците си; въведе турската история на сръбски език: „Исторія турецког царства"; въведе пиитика, въведе астрономия, въведе етика, въведе метафизика! Това беше една оргия от науки, една програма, ослепяваща взора, един хаос от дрипи на знания, тъпкани в ученишките мозъци с харбия!

Геометрията предаваше на Трапето — един гол рът над Сопот, — дето учениците му изнасяха колове (жалони), компас на триъгълник, и правеха геометрически измервания и „межевания" пред погледите на смаяните от тая тайна и дълбока наука сопотненци.

Един ден на даскал Юрдан скимна да стане поет. Аз го помня как, седнал по турски на одърчето на училищния двор, в зеления си кожух, с чибук в лявата си ръка, с фес, подтикнат назад, той важно и съсредоточено броеше на пръсти слоговете. Дълго време той работи над това поетическо произведение и когато свърши песента, измисли ѝ и глас и ни научи да я пеем. Първото четиристишие и сега го помня:

На насочена рътлина,
при изданките Балкана,
на цял век от четвъртина
храм Минерви се намира.

Тия засукани, с тъмен смисъл и славянски надежи стихове бяха едно славословие в чест на сопотското училище и, по отражение, на жреца, който служеше в тоя Минервин храм.

Имаше реформаторска жилка у даскал Юрдана. Понеже целият училищен двор бе обхванат от гробища, по негово настояване едната му половина се освободи от тях, за да има място за ученишките игри; гробовете се оградиха със стобор; направи се градина; донесоха се отвън големи дървета и се насадиха там; съгради се още едно училищно здание в двора; купиха се глобуси — земния и небесния, — разни физически уреди, геометрически потреби и други учебни пособия. Образува се и скромна училищна библиотека — от руски книги и от сръбското списание Г л а с н и к. Епитропите го слушаха, а градът, богат тогава поради цветущата си промишленост с гайтани и басми, не се скъпеше за тия жертви.

Човек съобразителен, с ум и похвати практични, той знаеше гъделите на гражданите, галеше вкусовете, почиташе понятията на времето, не пренебрегваше и фокусите, за да се повдигне в очите на сопотненци. Той беше строг към дисциплината и извън школото — учениците си отиваха у дома благочинно, наредени из улицата на синджир, дълъг половин километър; внимаваше за редовното посещение църквата, псалтуваше в нея и държеше слова от амвона. На големи празници повеждаше ни по домовете на първенци и чорбаджии да им честитим с приличните на случая песни, съчинени от Якима Груев.

И славата на нова Атина растеше!

Но даскал Юрдан имаше един малък порок: ужасно бнеше и падаше в необуздан гняв от най-малки погрешки на възпитаниците си.

Той стана особено сприхав през последната година, когато усети, че безпокойните гьопсенски атиняни му са се наситили и че положението му е разклатено. Той разнообразеше наказанията си обаче: помня, един ден за слаб урок осъди десетина ученика — в тях и мене — на глад. След като не ни пусна за обяд, той забрави да ни пусне за вечеря. Стъмни се съвсем, а ние трябваше да нощуваме гладни в школото. Мъката ни беше толкоз по-голяма, че тая нощ ставаше в града „донанма“ (илюминация) за някакъв празник на султана. Ние със завист гледахме от прозорците запалените долу на мегдана катраневи толуми, при които ставаше народното ликуване в чест на Абдул Меджида. Не смеейки без заповед да си идем, ние решихме да развеселим тъгата на затвора си, като изпълним в същото време верноподаническия си дълг към султана. Събрахме около петдесетина кандила от гробищата, запалихме ги и ги наслагахме по чиновете и прозорците на взаимното училище и докато нашите другари пееха долу на мегдана султановия химн „Н е ш и р и н у р А б д у л д ж и х а н“, съчинен от Якима Груев, ние заревахме: „П о и с к а л г о р д и й Н и к и ф о р“, съчинение на същия. Тази песен беше тогава един вид българска марсилеза, тя бе усвоила и гласа на френската — Чинтуловите бунтовни песни не бяха още излезли... Даскал Юрдан, който участвуваше в тържеството, като съгледал отдолу ярко осветленото училище, помислил, че е пожар, и търчешката дохажда и ни заваря посред лудорията ни тъкмо когато с геройски кръвожадни маханета ние пеехме тия думи на цар Крума към войската си:

Сечи, коли!
Отечество да се освободи!

Като видя запалените в чест на султана гробни кандила, той ни изгледа свирепо, със застрашителен вид; но било че се съзна виноват в забравяне да ни отпусне или поне да предупреди обезпокоените ни домашни, било че се уплаши от числото ни, той надделя гнева си и ни каза само строго:

— Вие ще запалите училището! Пилейте се оттук!

Па се затече да изгаси запаления прозорец от едно кандило.

Ние победоносно продължихме марсилезата си и из улиците...

Даскал Юрдан учителствува седем години, срок, дълъг за онова време. Неговото учителствуване състави епоха в историята на сопотското училище.

Той сега доживява дълбока и тежка старост на скромна пенсия в родния си град.

*

През негово време учител по турски беше турчинът Иланоолу от Карлово.

Иланоолу беше от рода на ония полуевропейчени турци, под сетрето на които се криеше незачекнат азиатец. Той беше едър, с брада на ефенди, с изпулени дремливи очи, с тъпо, подпухнало лице, по което се четеше страст към ракията. Той носеше с философска небрежност кирливия фес на бръсната глава, френските си черни, шаячени дрехи — охлузени, с оръфани крачоли прешироките панталони и подпетените си калеври на боси крака.

Всяка заран той идеше от Карлово да преподава с гърлест глас по шарената си книга, с крачоли и джубе есенно време, оплескани с кал от лапарите му, за което общината му плащаше едно нищожно възнаграждение.

Тоя симпатичен проводник на турската премъдрост в сопотското училище притежаваше до изумителен начин способността да лъже. Той лъжеше без нужда, без цел — само за изкуството! По тая причина преиначаваха името му: Яланоолу (лъжлив син), вместо Иланоолу (змийски син).

За дълго време още неговата раздърпана, небрежна носия, особено омразата му против копчетата, увековечаваше спомена му в града. Когато бащата се скарваше на сина си за неприличния му вид, казваше:

— Маскара, ходиш с разкопчани панталони като Иланоолу!

Или:

— Оцапан си в крачолите с кал като Иланоолу!

Еднаж беше му се случило едно приключение не-

изразимо комично само по себе си, но което беше оставило в душата му най-сладостни трептения...

Една млада калугерица тръгнала сама по някоя бърза работа за Карлово. Кърът бил съвсем пуст; тя се бояла да не би да срещне някой турчин и се озъртала плахо, дано зърне пътник българин, да другарува с него. Кога слезнала в дълбокия дол на Сопотница, тя с радост съгледала там една друга пътница — калугерица, която гърбом се била навела нещо. Младата калугерица бързо приближила наведената, тупнала я весело и казала:

— Ух, божке, добре, че те застигнах, заедно да пътуваме!

Но какво било смайването ѝ, когато пред нея се изправил във всичкото си величие Иланоолу!

Тя го взела погрешно за монахиня, като го гледала гърбом и наведен — той си изваждал един камък из калеврата.

Иланоолу бил сладко погъделичкан от тая свойщина на калугерката и ѝ отговорил, че и той усеща голяма радост да пътуват другарски. Светата жена потънала в земята от срам, но покорила се на съдбата си и продължила пътя си до Карлово заедно с тоя необикновен кавалер, за велико изумление на срещнатите българи.

Историйката дълго време весели Сопот, а наймного — младата бъбрива монахиня, която я разказваше наляво и надясно.

На Иланоолу обаче остана в душата светъл спомен за едно романтично приключение.

В доверителните си беседи с близки приятели той раздухваше историйката до размерите на една любовна приказка от Хилядо и една нощ...

Тоя достопаметен турчин прекрати посещенията си в сопотското главно училище, щом го напусна даскал Юрдан.

*

Назначиха главен учител даскал Калиста (Хамамджиев).

Стар, висок, с голямо бяло, благородно лице чо-

век, от предньо сопотско семейство. Учител през младостта си, той после станал личен търговец в Цариград, но пропаднал до фалит, по стеченията на злополучни обстоятелства.

При всичко, че бяхме безгрижни юноши, ние със скръб забелязвахме как тежеше върху тоя достопочтен човек нещастното му корабокрушение в търговията. Не до учителствуване беше на тоя човек с разбита душа и поприще, с неизлечими рани, нанесени на неговата човешка чест и честолюбие. Защото онова грубо време съвсем се различаваше от днешното по първобитните си понятия за честта. Тогава фалитът на един търговец беше смърт за тоя търговец, смърт нравствена и обществена, бил фалитът злоумишлен, или не. Днес той е нещо маловажно и не отнема нито почтенството, нито е преграда, за да се стигне дори най-високото стъпало на обществената лестница... Но в тясната среда на своите еднограждани даскал Калист продължаваше да се радва на почит и симпатия, което не го правеше по-щастлив. Той страдаше, той беше все угрижен. Гледахме го как ходеше цели часове надлъж по дворската ограда с климнала глава, принуден да подхване на старо време изново учителското занятие, което изпълняваше добросъвестно, но без охота и без кураж...

Той умря от апоплексия след няколко месеца.

*

Класното училище овдовя за неделя или две, доде дойде новият учител.

Ние с трепетно любопитство, даже с тревога очаквахме да видим новия си наставник. Какъв ще бъде? Декашен? Лош? Добър? Тия питанета занимаваха нашите млади умове.

Но един ден влезе в класната стая един непознат господин с голяма глава на къс врат, с дебела, набита снага, със сухо, изцедено чипо лице, облечен в богата руска шуба с широк бобров вратник.

Той ни се поклони, твърде пребледнял от вълнение.

Това беше новият ни учител, даскал Партений (Белчев) от Троян.

Студен, непрílепен, дивичък, като същи руски семинарист (той беше свършил киевската семинария), даскал Партений не ни направи внушително впечатление. Той ни се видя необичен, със сух характер, духовно чужденец нам, сякаш с него заедно нахлу в училището една вълна руски студ.

Седнал на катедрата с голямата си руска шуба, с тържествено замръзналия вид на немски професор по теософията, той ни четеше бързо, с глух, треплив глас уроците от руските си учебници — най-напред всяка фраза по руски, после преведена на български — по един безжизнен и отегчителен начин. И като го гледахме тъй, ние жалехме за даскал Юрдан и мислено го гледахме как в зеления си кожух, ходейки назад-напред, ни разказваше урока живо, с понятна, увлекателна реч, която събираше всичките внимания.

Даскал Партений подир всеки урок влизаше в сганчката зад катедрата да пуши — той пушеше страстно тютюн, чийто дъх се разнасяше с дрехите му и напояваше въздуха, дето минеше.

Полека-лека той се свикна с длъжността си, стъпи здраво на краката си, доби свобода и мекост в обноските, заинтересува учениците си чрез устен разказ и им запечели симпатията. Хвана даже да се появява добродушна усмивка по студеното му лице, което, дошло изпито и бледно от усилените екзаменни приготовления в Русия, а може би и от студентчески полуглад, доби здрав, румен цвят и взе бързо да пълнее и да се гои.

Даже хвана да ни бие!

И как биеше! Пръчката падаше въз месата като топор въз дървото. Загорецът дебнеше жив под мантията на семинарското възпитание. Той употребяваше възклицанията: „ну“ и „дурак!“ — думи, на които значението тогава не разбирахме.

Но това само в минути на гневни пламвания. Повечето време даскал Партений беше добър и ни правеше да забравяме свирепите му пориви... Обичаше да се отбива от урока и свойски и увлекателно ни разказваше сцени от студентческия си бит, за Русия

и руските нрави, излагаше ни съдържанието на Шекспировите драми: Цар Лир и Макбет, на Ромео и Юлия. Въпреки загорските удари той беше поетическа природа: декламираше с чувство стихотворения от Державина, Ломоносова, Крилова, особено панславистките стихотворения на Хомякова:

Высоко крылья ты раставил,
Славян полуночный орёл,
Далеко гнездо ты поставил,
Глубоко в небо ты ушёл!

Тогава той се запалваше, махаше с ръка из въздуха с възторжен лик, със заискрели от вдъхновение черни очи.

Ние пръв път слушахме руски стихове. Тяхната музика омайваше слуха ми и сърцето ми. Дотогава аз бях само чел Славейковите песни, които знаех науст, но страстно обичах бунтовните и народните — последните намирах в Български книжици. Но да се опитам да пиша и аз стихове, тая мисъл беше далеко сто хиляди морски мили от мене!

Той въведе и руския език, който предаваше систематически и умело; после френския по Олендорфовата метода, който никак не знаеше. Помня, че femme той изговаряше: фем, така и ние я научихме... Въведе и риторика, и пиитика (пак!), и патология, понеже бяхме изчерпали вече всичките останали съкровища на науката!

Идеха често епитропите във време на преподаване. Даскал Партений, в желанието си да им не дотегнат тия високи науки, а може би и да се не забъркат учениците, обръщаше думата на по-лесни предмети. Почесто караше някой ученик да разкаже нещо из руската история, за Петра Велики, за Суворова, за Наполеоновото поражение в Русия и за московския пожар. Той сам грабваше предмета от ученика и го развиваше красноречиво пред зяпналите в устата му настоятели. Или изкарваше ученика да покаже на картата колко е велика Русия и сам триумфално правеше с пръст един величествен кръг по картата, определяйки безкрайните предели на руската импе-

рия. И горд, тържествуващ, извръщаше очите си към възхитените гости и възклицаваше: „Ну?“ И епитропите винаги напущаха школото с лица светнали, които сякаш казваха:

— От тоя по-добър даскал — здраве!

Като даскал Юрдана и той на последно време особено освирепя. Гневеше се от малко, биеше за нищо, грубеше. Като се захванаха преговаряннята за изпита, ние, учениците от четвъртия клас, най-горния, решихме да го помъчим по един много оригинален начин: наговорихме се да се покажем, че сме забравили всичко, що сме учили през годината, като се готвехме скришом за изпита.

Ние изиграхме добре ролята си. Изпитът приближи, а ние все не знаехме нищо. На въпросите си Партений получаваше само мълчане или нелепи отговори. Той дойде в полуда. Ние тайно се наслаждавахме от гледката на безсилната му ярост, на страданията му, на отчаянието му. Той не знаеше как да си обясни това внезапно умствено затъпение на целия горен клас. Той ни повтаря пак уроците, мъмрá, ругá, плашú, бú, молú — безполезно. Пропадането в изпита на най-горния клас, на най-развитите му ученици, го ужасяваше. В навечерието на критическия ден Партений от нервно напрежение и мъка падна болен. Тогава се смилихме. Съобщихме му чрез подидаскал Нача, че ние сме готови за изпита. Горкият Партений оздравя веднага. Помня и сега щастливата му и блага усмивка, с която влезе в класа и ни каза:

— Ну, прекрасно, у вас има римски характер.

Той обаче не измени своят: той стана благ, доде минаха изпитите благополучно. Но едно затаено чувство от мъст остана да тлее в душата му и то избухна по един нищожен повод през новата учебна година — пак защото показахме „римския характер“. Но за това — веднага.

*

Тогава учител по турски език ни беше взаимният учител даскал Стефан (Кушев) от Клисура.

Той беше и псалт. Гласовит млад човек, с добра,

благодушна физиономия, с вечна усмивка на нея. Освен турски език, за който проявих ужасна бездарност, той ни предаваше пение и псалтикия. Но при всичките египетски мъки, които си давах, аз не можах да разбера таинствените йероглифи на тая наука. Тая невъзприемчивост към византийската музика огорчаваше баща ми, петимен да ме види да пея херувикото в черква по всичките правила на изкуството.

Аз обаче му давах едно удовлетворение: пеех Достойно есть, глас пети, соло, пред иконата на света Богородица и произвеждах — нека се похваля — безподобен ефект със звънливия си висок тенор. Разчувствуваните баби се просълзяваха; поп Станчо на излазяне при вратата, дето миросваше, ме благославяше и ми казваше:

— Кучешки сине, ти си цял ангел!

А лицето на баща ми? То грееше като ясно слънце от гордост и щастие, когато му честитяха чорбаджиите:

— Минчо, да ти е жив. Владика ще стане.

Всяка света неделя аз печелех нови лаври със сладкогласието си.

Това ми костуваше твърде скъпо: при моята срамливост, аз не се усещах на небето ли съм, на земята ли съм, чувствувайки себе си изложен на толкова внимателни погледи. Аз се връщах при аналоите цял разтреперан...

Но сред тия музикални триумфи едно неприятно събитие огорчи душата ми и ми вдъхна отвращение към черковната музика.

Аз и неколцина още по-гласовити ученици от четвърти клас бяхме отличени със завидната чест да държим исо на херувикото на даскал Стефана. Исото състоеше в приглашане на псалта с едно проточено, безконечно мучене: а-а-а-а! Един път почувствувахме отвращение към тая безславна роля и се заинатихме да не пригласяме на херувикото. Напразно даскал Стефан ни правеше знаменателни знакове с поглед и с ръка — херувикото му продължаваше да се разнася голо, сиротливо, шуто из тишината. Настана учудване в черквата, недоумение голямо се изобрази по лицата. Как, херувико без исо? Това бе нечута

съблазън! Погледът на псалта гореше от гняв. Лицето му, обикновено червено, се обагри още повече от ярост. Даскал Партений пък, до него, в трон, побледня като стена. Но ние, навели очи надолу, немеехме упорито.

Сутринта учениците с удивление видяха в коритото на училищната чешма, че киснеха сноп дрянови пръчки. Присъствието на тия подозрителни неща произведе тайно безпокойство. Скоро назначението им стана явно.

Занадохождаха един по един епитропите, между тях и баща ми, също епитроп, и влязоха в учителската стая. Подир малко излязоха мрачни и намусени, заедно с даскал Партения, пребледнял — той пребледняваше, когато беше гневен. Всички влязоха във взаимното училище. Повикаха и нас, бунтовниците. Разбрахме веднага, че буря висеше над главите ни. Без да ни каже нещо, даскал Партений извика един снажен ученик, с мишци и сила на гладиатор, и му заповяда да чушне едного. Пръчките запращяха по месата. Викове, писък, плач. После — втори, трети, четвърти и тъй нататък — минаха на гърба на гладиатора. Сред прасъка на дряновиците, от които хвърчаха късове, и виковете на чушнатите бунтовници ехтеше гърлестият лъвски глас на стария епитроп хаджи Пенча:

— Да ви кажем вам един бунт, магарета!

Баща ми стоеше мълчалив, намусен, леден.

Тук разбрахме, че се плащаше и стария борч — за първия „римски характер“...

Остана небит само главният виновник, организаторът на страшния бунт.

Той си честитеше мълком това щастие, докато битите, превивайки се още от болки, хвърляха злобни погледи на него, пощадения, възмутени от това несправедливо правосъдие.

Но веднага се разбра, че и неговата присъда била подписана в учителската стая. Войводата беше наказан по следния начин: почерниха му лицето със сажди, додето заприлича на негър, па накараха учениците наред да минават край него и да му се присмиват.

Учениците обаче без възхищение се ползуваха от това. По едно добро чувство на другарство и милост, те минаваха, без да го поглеждат...

Но тоз последният извика отчаяно и падна в несвяст.

Изнесоха го да го свестяват при чешмата.

Такава печална сетнина има нашият пръв опит за възмущение против началството...

Моето припадане — защото негърът беше пишущият — порази силно баща ми. У дома, като се видяхме, той беше благ. Казаха ми домашните, че той се върнал от училището с овлажнели очи...

Като да ми даде един вид удовлетворение, той се престори, че не вижда вече, че аз престанах да държа исо при аналоите. И Достойно есть, глас пети, престана да звънти пред иконата на света Богородица и да умилява до сълзи благочестивите души. Значи, аз победих. Като Франциска I подир боя при Павия имах право да извикам: „Tout est perdu fors l'honneur."

И даскал Партений като че се срамуваше от дивашката жестокост на наказанието. При първия урок с околни думи изказа нещо като съжаление, подсладено с неговата блага, фамилиарна усмивка. Даже една вечер у дома, по заговезни, той се възползува от случая и се целува с мене за прошка и забрава на миналото...

Както видите, нито съм простил, нито съм забравил!...

. . . . . .

Тези варварски изтезания, тези унизителни наказания, предизвикани от нищожни простъпки, не се обясняват само чрез кривото понятие за методата на възпитанието в оная епоха; в тях проглежда и вродената свирепост на едно робско племе, загрубяло под теглото на вековния ярем, затъпяло за човешки чувства и за милостта към слабия, понеже никога не ги е срещало към себе си у тираните. Грубите нрави и грубите понятия за възпитание бяха се съюзили, за да направят школото не свещен храм на облагородяваща наука, а място за инквизиция и мъчения, мисълта за които правеше да пребледнява ученикът, като тръгваше заран за училището. Бащите и учителите бяха съгласни върху светостта на пръчката, „растение, израсло из рая". Бащата, който завеждаше за пръв път сина си на училище, казваше тържествено на учителя:

— Даскале, месо ти го давам, кокали ми го върни: човек да го направиш!

И даскалът, често много добър човек, както беше тоя вечно насмихнат даскал Стефан и тоя възторжен ентусиаст и поет, даскал Партений, в пълно съзнание, че върши благо дело, зверствуваше над беззащитната си жертва, за да изкара из нея добър човек...

Нека не корим тия наставници, нека не бедим тия бащи, жестоки в слепотата си, свирепи в любовта си. Те не са криви, те са били синове на епохата си.

Нека пратим признателен поклон и на българското училище от него време: каквото и да беше, то има велика заслуга: приготви бъдещето...

*

Като подидаскал беше тогава и даскал Начо (Трувчев), все из Клисура.

Той не ми беше учител, но тъй постоянно го виждах, тъй беше неразделен от двамата горни — в училището, на разходка, на веселби, — щото не мога да го пропусна, като говоря за тях.

За него имам да кажа само едно: той беше хубавец. Белолик, черноок, румен, с изящни мустачета и с песнопойски глас. Беше също псалт в черквата. — Клисура тогава изнасяше псалтове за ближните градове, както Сопот — лук и чушки.

Любител на турските манета и на страстните погледи, законодател на модите, той беше героят на жените, които го бяха прославили чрез вплитане името му в една лека простонародна песен:

Кой ти купи коланчето?
Купи ми го даскал Начко:
аз да нося, той да гледа...

. . . . . .

Най-сетне даскал Партений се погрижи и за своето благополучие. Той се ожени за една напета мома, щерка на един първенец, както направи едновременно и даскал Стефан. Това сродяване донесе щастие на човека, нещастие на учителя. Партениевият дядо принадлежеше към една от враждуващите партии и противната партия, която държеше училищното настоятелство в разгара на борбата, за отмъщение на тъста, извади зетя от служба посред година!

Партений Белчев се помина преди няколко години, като гимназиален учител в Пловдив, беден, претоварен със семейство.

Даскал Стефан загина още в Руско-турската война, обесен в Пловдив като въстаник.

Жив е още даскал Начо, в качество на суров, побелял нотариус в Пловдив. Де са ония черни мустачета? Де миналата възпята слава?

*

След уволнението на даскал Партения, при когото с пиитиката и патологията бях изчерпал всичките съкровища на човешкото знание, баща ми ме прати в Калофер да уча езика на Омира и Платона при главния учител даскал Ботя.

Аз имах двойната чест да бъда ученик негов и другар негов, бидейки назначен подидаскал в основното училище там.

Бащата на прочутия наш революционер-поет беше забележителна личност.

Висок, снажен, почти колос, какъвто беше и знаменитият му син, стар и грухнал вече, но бодър духом и с ведър ум, той внушаваше неволно уважение. Голямото въздълго, кокалесто лице, грапаво от шарка, носеше строгия печат на тежък труженически живот и грижи. Рядко случайна усмивка озаряваше облака по тая сурова физиономия.

Аз и сега го гледам във въображението си, като ходи замислен из училищния двор, с бавен и тежък

ход, с бяло шаячево сако (един вид палто тогава) и широки панталони, които се махтаряха на пусталите му крака. Виждам го и в часове на духовен подем, в тържествени дни, когато пред хилядното множество държеше с младежки жар пламенни речи, с глас еклив, трепетен от вълнение.

Макар стар и болнав, той служеше още — по любов към делото на народната просвета и от нужда: той се бе разсипал по изданието на преведената от него Венелинова „Българска история“, продал имотите си и пак останал длъжен.

Даскал Ботю, добър елинист, ми даваше уроци по някаква гръцка книга с исторически разкази, която превеждахме в библиотеката. После урока той беседваше с учителите.

Често приказваше за сина си Тинка — в Калофер тъй изговарят Христовците — с тъга, угрижен, че е излязъл от него нехранимайко, от когото никаква помощ не може да очаква на старини. За такъв считаха Христя и калоферци и окайваха баща му. Никой тогава не можеше да подозира с каква нагла слава тоя скитник е щял да озари скромното почтено име на стария калоферски учител.

Един ден дойде твърде кахърен и ни каза:

— Знаете ли? Нашият халосник го изпъдили из одеската гимназия!

По очите му светнаха сълзи.

Фингов и Съйков се помъчиха да го утешат, казаха, че не ще да е вярно известието, макар да бяха убедени, че е вярно . . . Това беше на 1865 година.

Подир това никой не дръзваше да му загатне за сина му: с това се бутваше болното място в сърцето му и той страдаше.

(На другата година — след мене — Христо се завърнал в Калофер, сиромах, с дълга коса на руски студент и с революционни блянове в главата, които не криел. Главили го учител, но стоял такъв само два месеца: на празника на свети Кирил и Методий той държал пред народа слово за тяхната просветителна деятелност, па ненадейно се отбил от предмета си и

като посочил богато натруфените и белосани калоферки там, извикал:

— Всеобща бедност и мрак! А я ги вижте тия как лъскат лицата им, като калаисани сахани!

След тая дързост на устатия революционер, той станал невъзможен в Калофер и баща му го изпратил за Влашко, за голямо облекчение на калоферските граждани и гражданки.)

. . . . . .

Даскал Ботю не доживя до геройската смърт на сина си и заедно с целия народ да повтори с горда утеха на душата пророческите думи, с които се свършва неговото П р о щ а в а н е:

Умря сюрмахът за правда,
за правда и за свобода.

*

Споменах по-горе Ф и н г о в и С ъ й к о в, двама от другарите, та да кажа две думи за тях.

Те не ми бяха учители, или по-добре — бяха ми учители по одялването и опитомяването. Баща ми и за това още ме прати там, за да мога да се п о о т ъ р к а м при по-събудените калоферци, да стана по-смел и по-общителен и да се отърва от непобедимата си, до дивота, свенливост. Но и в Калофер аз избягвах българите, не излизах цели дни и беседвах само с руси: тоест четях руски книги, затваряйки се в училищната богата библиотека, за голямо огорчение на Съйкова, който не можеше да ме изтегли навън да взема участие в разходките с весели младежи. И аз продължавах да дивея . . .

Фингов, възпитаник на московския университет, беше калоферец и класен учител. И като такъв той продължаваше да си остава руски студент от „шейсетте“ години. Имаше сърце отзивчиво, вдадливо на великодушни увлечения, ходеше небрежно, обичаше разпалените словопрения по отвлечени въпроси, придружавани със силни ръкомахането.

Не знаех човек по-жив, по-бърз, по-припрян. Той предаваше историята със страшно навъсен поглед и викаше яката, като протогер, та цялото училищно здание трещеше и минувачите по улицата можеха да схванат уломки от урока му; мнозина се отбиваха в училищния двор, мислейки, че ставаше някаква каранница между учителите. Въпреки това той рядко биеше: в калоферското училище аз заварих по-человеколюбиви отношения.

*

Павле Съйков, приготовителен учител и псалт, излязъл из академията на даскал Юрдана, от първия в и п у с к, по хладност, въздържаност на характера и по флегма беше съвършена противоположност на горния.

Къс човек, той носеше дълго палто и дълга пръчка, верен на преданията на сопотското училище. Освен псалт той бе и стихотворец. Пишеше гладки стихове и ги четеше с тих напевен глас. Аз ги слушах с голямо наслаждение. Ние живеехме с него в учителската стая, на долния кат. Често ноще в просъница из отварях очи и го виждах, станал на леглото и по бели гащи, при свещ, че скърбуца с перото по една хартия, положена на коленете му, сегиз-тогиз броейки на пръсти нещо с таинствен вид. Ние тогава трябва да сме наумявали сцената на Б о р и с а Г о д у н о в, когато постриженикът Гриша Отрепьев съзерцава от леглото със страхопочитание отца Пимена, пищущ летописа си . . .

*

След година и половина минах в Пловдив.

Пловдивската шестокласна гимназия по уред и плодотворна дейност беше най-прочутото учебно заведение в България. Тя беше тогава буйно огнище на просветата, разсадник на наука, духовна фабрика

за учители и апостоли на народното свестяване. Покрай нея Пловдив стана първият културен център на България. Цариград беше главният й мозък, Пловдив беше малкият и пулс на цяла Тракия.

Директор на това училище беше славният Яким Груев.

Това име имаше тогава силно обаяние. Познавах Груева само по това обаяние, по побългарената Сирота Цветана, която четях с наслада, и по училищните му песни, които пеехме в Сопот по изпитите. Груев минаваше за върховен познавач на литературния турски език, и на арабския и персийския, които са главните елементи в него. Това го беше високо подигнало в очите на властите. По изпит в присъствие на мютесарифина и други турски големци той държеше турска реч на висок слог. Той даже беше автор на няколко турски песни, славословия на султана, които се пееха по училищата. Често беше викан в конака на мютесарифа да обяснява тъмния смисъл на някои послания от Високата порта, даже да написва такива до нея. Влиянието му покрай това беше силно и турците при среща му отдаваха почтително темена.

Аз пръв път видях знаменития учител, когато баща ми ме доведе в кабинета му в гимназията. Видях един къс човек с тъмно, строго лице и с остър взор, с черна турска брада. На стола му стояха книжки от Revue des deux mondes. Той беше късоглед и ме изгледа с примижаване, и стори ми се — надменно, пренебрежително; но после разбрах, че това беше обикновения му начин на гледане по-долните от него. Изпитвах в присъствието му чувство на страхопочитание и силно се смутих.

Той ме разпита какво съм учил.

Когато му изнаредих дългата върволица от високи и дълбоки науки, които съм погълнал в Сопотското училище, той се хвана за брадата зачуден, като че искаше да каже на баща ми:

— Е, че тогава защо го водите? Той може да бъде мой професор!

После ме изгледа дълго, примижал, па каза:

— Вие ще постъпите в четвъртия клас.

Това решение ме обиди. Когато излязохме навън, аз изказах на баща си възмущението си.

Той ми отговори студено:

— Ти си учил всичко там, ама, види се, не както трябва... Даскал Яким разбира по-добре от тебе де трябва да бъдеш, не бъди многознаен... Па тука първото нещо за мене е да се изтъщиш на гръцки и да се научиш на турски, че едно тескере не можеш да прочетеш още: даскал и поп няма да ставаш, а търговец като баща си.

Груев предаваше на по-горните класове турски език по турския превод на Телемаха, а на долните — по Рисаале Ахляк, нравоучителна турска книжка. Класната стая кънтеше от високия му ясен глас, когато произнасяше напевно тържественовитиеватите и образни арабски фрази, които напояваха слуха със странната мелодия на музиката си. Той сам очевидно изпитваше наслаждение, вникнал в съкровените тайни на богатата азиатска реч.

Груев беше превъзходен преподавател и по българските предмети. Той се изразяваше ясно, точно, логично и малко сухо. Никога не повтаряше и не се запъваше. Той умееше да държи напрегнато вниманията, както и да пази достойнство, даже известна тежкост, в обноските си, избягвайки всяка свойщина с учениците.

Макар в четвъртия клас, аз обичах да му слушам уроците и в по-горните. Особено по всеобщата история. В тоя предмет аз бях влюбен и бях много чел по него. Еднаж той зададе въпрос на шестия клас:

— С кой мир се свърши Трийсетгодишната война?

Пита мнозина шестокласници, чака дълго време да отговори някой, но всички мълчаха. А мене отговорът беше в устата! Аз търпях, търпях, па най-после се не удържах, въпреки всичките усилия на волята си, и като се подигнах, казах:

— С Вестфалския мир!

Па сам се смутих от тая си дързост и неуместна намеса.

Всички се извърнаха към мене с учудени лица.

Груев издигна очи, изгледа ме полузажумял и каза:

— Да.

От тоя ден славата ми на непостижим авторитет по историята порасте и гръмна из гимназията. Мнозина ученици от горните класове пожелаха да се запознаят с мене. Тогава се запознах и с Константина Стоилов, шестокласник, най-добрия ученик в гимназията, който обикновено се държеше тежичко и избягваше общение с ученици от по-долните класове.

По-после Груев при всяко подобно умълчаване на пети и шести клас, търсеше ме с очи по задните чинове и ми извикваше:

— Ти, сопотлият, кажи!

Той все „сопотлия“ ми викаше, било че ми не запомняше името, било че нехаеше да го произнесе.

И аз с отговорите си поддържах спечелената репутация.

Аз я имах обаче твърде лоша по математиката и по турски език: не можех нито една по-мъчна дробна задача да реша, нито един турски ред да прочета свястно.

Груев махна с ръка на мене и вече ме не извикваше по тия предмети.

Но затова пък учех с любов френския език.

*

Тоя език ми преподаваше учител Зафиров, както и гръцкия.

Той беше вече на години човек, със сухо, набърчено, студено лице, добросъвестен учител, но лишен от дарба на словото: той говореше бързо, неясно и спънато.

Тоя сериозен, почти мрачен човек беше автор — кой би повярвал? — на една еротическа песнопойка: Гъсля. Тия любовни песни, подражание на гръцки, аз ги научих наизуст още като юноша заедно със Славейковите лирически песни от същото естество. Чудно е как в онова време на робство любовната и

анакреонтическа поезия цъфтеше; тя се гълташе от стари и млади, от деца и моми. Бунтовните песни не бяха още изместили из обращение тая блудкаво-сантиментална поезия:

Ой Ладо, Ладо,
момиче младо,
няма като тебе
друга хубавица...

въртяха ми се винаги в ума, с една упоритост тия стихове на Зафирова, когато гледах, че бъбли със спарушените си сухи устни, и се питах, истина ли тоя строг, с великопостно лице човек, със суров и плах поглед е могъл да бъде съчинител на тия лекомислени любовни каканижения?

Френския език той преподаваше сухо. По него аз сам си бях учител, като преведох с помощта на речника целия „Télémaque“. Но по гръцки Зафиров преподаваше с усърдие, с явна любов. Възпитаник, мисля, атински, той с наслаждение се впущаше в неизбродния лабиринт на елинските глаголи, разкриваше ни тайните на елинското красноречие, обладавайки до съвършенство гръцкия изговор на титата и делтата.

Парцали от езика на Тукидита и Сократа и днес остават в ума ми и ми служат да учудвам някои почтени гърци с елинската си ученост, без да мога да си купя маслини в една гръцка бакалница във Варна...

*

Френският език заучих с успех само при Богдана Горанов от Карлово, завърнал се из Хайделберг, който взе тоя предмет от Зафирова.

Богдан Горанов беше тогава момък „интересантен“. При мургаво приятно, с резки черти лице и жив младежки поглед, той съединяваше изящество в носията и обноските; от него вееше европейщина и светскост.

Той се улучи и с поетическа природа. С какво увлечение ни четеше Ламартиновите Méditations и песните на Беранже, ходейки бързо назад-напред из класа, със светнал поглед, с паднали кичури от черна коса по челото! В захласа си той забравяше тогава нас и четеше за собствено удоволствие. После се сетеше и захванеше да превежда. Само че не бе свикнат с българския език, та намираше несполучливи думи. Така: humanité — человечество, человеколюбие, човещина — той превеждаше човешкост, и grandeur — големлик!... Това не беше, разумява се, un cas pendable, както казва Раблѐ — за мене беше важно френският език. Тук чрез Горанова пръв път бях запленен от френската поезия, по-добре — от музикалността на френската реч. Уви, не беше даскал Партений, който можеше да ми открие това нещо!... Аз се упивах от тия звукове, силни, звънливи, които се кръстосваха, сливаха, съчетаваха хармониозно, образувайки музикален ехтеж, като клапите на пиано, пеещи някой вихрен Вагнеров мотив.

Беранже и Ламартин бяха първите френски поети, които разбрах и обикнах. За изпита Горанов ми даде да науча Беранжеовата хубава песен La Sainte Hélène. Безброй пъти съм си повтарял тоя поетически къс, упоителен за слуха и за душата по мъжествената звучност и образи от величава, мрачна фантазия:

Sur un volcan dont la bouche enflammée
jette sa lave à la mer qui l'étreint,
parmi des flots de cendres et de fumée
descend un ange, et le volcan s'éteint.
Un noir démon s'élance du cratère:
— Que me veux tu, toi, resté pur et beau?
l'ange répond: — Que ce roc solitaire,
dieu l'a dit, devienne un tombeau.

Годините са изличили из ума ми останалите куплети, без да изличат впечатлението от мощния устрем и фантазия, що одухотворяват песента.

Тогава именно захванах да се опитвам в стихотворството и първият ми труд беше превода на Беранжеовата песен „La mére aveugle". Разумява се, стиховете ми нямаха ни просодия, ни мярка на звучност, ни ритми, понеже за такива считах думите само с еднакви букви на края: от тайните на даскал Партениевата пиитика нищо не бях разбрал!...

*

Последният ми учител само по турски език беше Ковачев (Никола) от Сопот.

Той ми стана случайно учител поради едно нещастно обстоятелство, което ме изобличи в позорно невежество по тоя език.

Току-що се бях прибрал в Сопот през 1868 година, баща ми ми подаде една турска телеграма от пет думи, за да му я преведа, убеден, че съм дошъл от Пловдив по-учен от Иланоолу. Но какво беше смайването му, когато видя, че аз не бях в състояние нито да я прочета? Той ми каза тъжно:

— Ти си лапал мъглата в Пловдив, синко! Тоя телеграф е от Ковачева, когото сме викали от Ловеч за даскал тука и който обажда, че иде. Ти ще учиш при него турски!

И ето ме — пак станах ученик!

С Никола Ковачев аз бях на равна нога и другарувах с него по разходки и „гуляи" — тая руска реч беше въведена в Сопот още от даскал Партения, — понеже бях вече мъж с поболи мустаци и с достойнство.

Момък пълен, белолик и хубав, с руса брадичка и насмешливи умни очи, твърде духовит и с всестранно развит ум, Ковачев беше още чудак и шегобиец, любител на виното, на песните и на лудориите. Произхождението му и обичливият му характер правеха да му се прощават от съгражданите му тия невинни слабости. Без да бъде свободолюбец, той беше волномислещ философ, враг на приличията и на обществените условности. Често през девет къщи се чуваше донесената из Ловеч любовна песен, която пееше в тяхната градина на моравата във весела дружина, при звънтящи чаши руйно вино:

Де си, гълъб, де?
Кой те облак скри?
Ревност ме яде,
ще ме умори.

По едно време гражданите взеха да се въсят за тия разпуснати обноски. Но Ковачев, верен на своите философски възрения за достойнството на човека и глупостта на предразсъдките, и че той е учител само в училището, нехаеше и продължаваше да светува под благодатното родно небе. Те търпяха волномислието му, като ценяха прекрасното му знаене турския език и сладкопойното му псалтуване в черква, което не му пречеше да бъде явен безбожник отвън нея и да си пече пастърма в задните стаи на кръчмите през велики пости, четейки над мангала Ренана...

Един ден той се завърна от една кърска веселба и мина през улиците, воден от цигански тъпани и зурли, за да заяви своята равноправност с другите граждани. Тогава те съвсем се навъсиха и го прежалиха: той биде уволнен.

Естествено, че при тоя добродушен сибарит, който тъй ревностно преподаваше жизнерадостната Анакреонтова наука, аз, постоянен негов другар, още помалко учех турския език... Той обаче беше превъзходен наставник в самото училище, надарен с жива сладкодумна реч и с обич към делото си, работейки впрочем и той усърдно с райската пръчка...

Ковачев се помина по-после учител в Ловеч.

*

Той беше последния от учителите ми. Много малко успях да разправя за тях от онова, което сега се буди в паметта ми. Но аз се прострях и тъй дълго — аз ще съм казал всичко добро за тях, като кажа, че си ги спомням с жива симпатия и с дълбока признателност в душата — всички честни работници за народната просвета, заслужили ней по силите си, по умението си и по темперамента си. Всичките са хвърлили с живото си слово един сноп лъчи в съзнанието ми, една кривача благородни семена във възприемчивата и прясна почва на душата ми, обогатили са сърцето ми с едно добро чувство. Сполай им!

София, февруари 1901

БЕЛЕЖКИ

СЪКРАЩЕНИЯ

ВЧ — Видено и чуто. Разкази, спомени и пътешествия, София, Издание на Хр. Олчевата книжарница, 1901.

ДШ — I — 1 Драски и шарки (Очерки из столичния живот). Част I, Издава книжарницата Ив. Б. Касъров в София, София, 1893.

ДШ — I — 2 Драски и шарки. Очерки из столичний живот. Част I. Второ издание, Издава Централната книжарница Т. Ф. Чипев в София, София, 1895.

ДШ — II — Драски и шарки (Очерки из столичния живот). Част II. Издава книжарницата Пенчо В. Спасов в София, София, 1895.

ПСС — Пълно събрание на съчиненията на Ивана Вазов, т. I—VIII. София, Книгоиздателство на Ал. Паскалев и с-ие, 1911—1918.

С — И. Вазов, Съчинения, т. I—XXVIII. София, Книгоиздателство Ал. Паскалев, 1921—1922 (т. I—III излезли под заглавие: Пълно събрание на съчиненията).

Шишм. — Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов. Спомени и документи, Изд. БАН, София, 1930.

Събраните в този том белетристични творби са били поместени в три последователно излезли Вазови книги: двете части на „Драски и шарки“ и „Видено и чуто“. В *С* те са поместени в томовете 9-и и 10-и според хронологията им. За да не бъде увеличен обемът на първия том, „Кардашев на лов“ (като по-обемно произведение) е прехвърлен във втория том — при творбите от *ВЧ*, — но това не означава някакво прекомпозиране на сборниците — в титулния лист на т. 10 изрично е отбелязано, че той съдържа произведения от *ДШ* и *ВЧ*.

Текстовете от различните издания са сверени и бележките са написани от Михаил Неделчев.

При сравняването на текстовете на различните издания бяха открити известни текстуални разлики в части от тиража на т. 10 на *С* — между книгите с жълти корици (които са голямата част от тиража) и подвързаните в гълъбовосиво книги. Оказа се, че разликите (предимно грешки) в „сивите“ книги са само в първите шест коли. Това означава, че при отпечатването на втората част от тиража — на луксозна хартия — наборът на тези коли е бил разсипан и се е наложило бързо пренабиране, което е довело до множеството грешки. Ето защо не може да се говори за различни издания, каквото беше първоначалното предположение след откриването на споменатите разлики. В нашето издание сме взели за основа текста от „жълтата“ серия, без да посочваме разликите с текста от „сивата“.

ДРАСКИ И ШАРКИ

Двете книги на „Драски и шарки“ на Иван Вазов са съвсем ново, оригинално явление в българската следосвобожденска литература със съвременна проблематика. Писани едновременно с „Под игото“ и с „Нова земя“, те изразяват съвсем друга тенденция в многопосочното и многообемно Вазово творчество.

Двете части на „Драски и шарки“ излизат в един преломен за политическата ни история момент — първата се появява месеци преди падането на Стамболов, а втората — по-малко от година след 18 май 1894 г. Напрежението на тази епоха, политическите борби, негативните социални явления, породени от тяхната острота — всичко това дава своето отражение върху тематичната насоченост на очерците и разказите в *ДШ*. Известно е, че след разговор на Вазовата майка със Стамболов Вазов се завръща през 1889 г. в България и се установява в София. Тук започва издаването на сп. „Денница“ (1890—1891), където помества редица разкази, предизвикали гнева на управниците. Правени са предположения, че своите творби от първата част на *ДШ* Вазов не е печатал предварително в периодиката именно за да не предизвика отново този гняв — всред „очерците из столичния живот“ действително много съдържат остри нападки срещу различни държавни институции, срещу стила на управление. И все пак: *ДШ—1* излиза преди падането на Стамболов и очакваната реакция би могла да се разрази и след излизането на книгата. Освен това *ДШ—2* излиза до-

ста време след 18 май 1894 г., когато на власт са вече политическите приятели на Вазов, а произведенията от тази част отново не са печатани из периодиката.

Очевидно причината за това е другаде, трябва да я търсим като творческо съображение на автора. Вазов е разглеждал (и с основание) творбите си от *ДШ* в тяхното единство и е искал да не се „разсейва“ тяхното въздействие с предварителното им представяне чрез периодиката.

Не издържат критика и предположенията, че *ДШ* (или поне отделни очерци) са замислени още по време на Вазовото емигрантство в Русия. Те са така свързани с една конкретна действителност, която Вазов не познава още по това време и която ще му даде всъщност темите на творбите, че подобни предположения ни карат да се съмняваме в способността на авторите им да прочетат *ДШ* в контекста на социалното ни развитие и на литературата ни от последното десетилетие на миналия век.

Това не означава, че пребиваването на Вазов в Русия не е дало своето отражение върху *ДШ* — но то е в една много по-обща насока, а не в емигрантското противопоставяне на властвуващия в момента режим. Но тук вече трябва да засегнем именно принципната новост на *ДШ* в жанрово отношение. Трябва да се каже преди това, че в тях конкретната критическа насоченост срещу негативните социални явления, тяхната „сатиричност“ е само външният им, епидермален тематичен план (това съвсем не означава „маловажен“ — в сцеплението на тематичните планове е заложена и художествеността на очерците). Вазов ни дава много точно указание за тяхната жанрова и тематична характеристика с подзаглавието, което последователно слага и на двете си книги: „очерки из столичний живот“. Това са именно о ч е р ц и и именно от с т о л и ч н и я ж и в о т, а не от българската действителност изобщо!

Емигрантството на Вазов в Русия безспорно задълбочава познанията му по руска литература. *ДШ* свидетелствуват, че точно сега може би той се е запознал по-обстойно с образци на един така популярен от времето на *натуралната школа* в руската белетристика жанр — „физиологическия“ очерк. Появил се през 40-те години на XIX в., този жанр се характеризира преди всичко с доминиращата тук урбанистична проблематика, с локализациите по място (един град, една улица, едно учреждение) или по социална принадлежност. В съставения от Некрасов двутомен сборник „Физиология на Петербург“ стремежът

на авторите е да дадат цялостен образ на града. Белински противопоставя в своя увод към сборника очерците от него на Гоголевите произведения с оглед на тяхната целенасоченост: „Съчиненията на Гогол, в частност, са чужди на каквато и да е изключителна цел: запознавайки читателя с петербургския живот, те в същото време го запознават и с човека въобще, и с руския човек по-специално“, докато обединените в сборниците очерци запознават читателя преди всичко с „петербургския жител“.

Не е известно дали Вазов е познавал „Физиология на Петербург“ — тази манифестна изява на натуралната школа — или коя да е друга от многобройните книги с „петербургски“ или „московски“ очерци. Но при всички случаи влиянието на „физиологиите“ върху *ДШ* е безспорно и то се изразява преди всичко в последователността при изобразяването преди всичко на „столичния живот“. Разбира се, трябва да се има пред вид, че по времето на Вазовото емигрантство „физиологизмът“ в чистия му вид (с почти научната му строгост и педантизъм, със статистически точното отношение към факта и към натурата) е вече преодолян и в синтез с ред преобразуващи го белетристични прийоми е родил една плодотворна тенденция. Точно в този смисъл е най-правилно да се говори и за влиянието му върху творчеството на Вазов.

При завръщането на Иван Вазов от Русия, столицата София е за него нова и „самостоятелна“ (живееща свой особен живот) социална действителност. Той я гледа с очите на „румелийски“ литератор — т. е. от позициите на полемично настроения срещу казионното, институционализираното и социално битне, свикнал с пъстротата и политическата многопосочност на обществения живот в Пловдив от периода 1880—1885 г. интелигент. И все пак, въпреки известната отчужденост, в *ДШ* Вазов е вече съпричастен на столичния живот или, по-точно — въвлечен е в него. (Специална тема тук е „образът на автора“ в *ДШ*, който въпреки очерковостта не трябва да се идентифицира напълно със самия Вазов.) Подобно на редовите „строители на съвременна България“, които са негови персонажи тук (представители на чиновничеството, интелигенцията или средната буржоазия — видени като социален типаж), той също е *първо поколение столичанин*. Но всички тези хора сякаш са без спомени за предишното си битие и в това е една от особеностите на стремящата се да добие форма, да получи завършеност столична действителност (как е различно това от подвластните на родовата памет герои от „сопотския“ цикъл романи,

повести и разкази). Именно тази жажда по зрели, устойчиви, завършени форми на столичен градски живот е една от основните теми в тези очерци. Този нов столичен свят е смешен с машабите си, с прекомерната сериозност на обитателите си, със социалните си аномалии. Вазов не пропуска да отбележи и буржоазното високомерие на столичния жител спрямо корената градска беднота („Наводнение“) или спрямо обграждащото София селско „шопско“ население („Слугиня“). Общо взето, „физиологията“ на София във Вазовата интерпретация е със знак „минус“. Но сатиричната струя в голяма част на очерците не трябва да ни пречи при долавянето на реализирания в тях като цяло изследователски стремеж да се обхване всестранно една нова социална действителност, да се проучат закономерностите ѝ.

Една от формите на очерковост в творбите от *ДШ* е топографската точност в тях. Редица улици, площади, градини и заведения в София, които се споменават често, днес имат други названия. Ето някои от тях в съпоставка с днешните:

Улици: *Витошка* — днес булевард „Витоша“; *Солунска* — днес „Васил Коларов“; *Пиротска* — днес „Жданов“; *Кракра* — днес „Дим. Полянов“.

Площади: *Свети Крал* — днешният площад „Ленин“; *Александровски площад* — днес площад „Девети септември“.

„Панах“, Панаховото кафене — някогашна голяма кафе-сладкарница на бул. „Дондуков“ срещу днешния Министерски съвет.

Курубаглар — днес Лозенец.

Пипиниерата или *„Княз Борисова градина“* — днес „Парк на свободата“.

Черната джамия — едновремешната „Имарет джамеси“ (сега тук е църквата „Свети Седмочисленици“ с градинката между улиците „6 септември“, „Граф Игнатиев“, „Цар Шишман“ и „Генерал Паренсов“) е била обградена по това време с дебел зид и е служела за централен затвор.

Червен рак — пивница-павилион в центъра на столицата, до днешния Археологически музей (бивша Бююк-джамия).

ДРАСКИ И ШАРКИ. ЧАСТ ПЪРВА

Първата част на „Драски и шарки“ излиза в началото на 1894 г. (на корицата е означено 1893 г. — времето, когато книгата е печатана). В писмо до редактора на списание „Българска сбирка“ С. С. Бобчев от 23 октомври 1893 г. Вазов пише: „Къде края на тоз месец ще ви прата едно разказче, нещо от половина печатна кола. То влазя в състава на една сбирка от съвсем нови разкази („Драски и шарки“, отчерки из столичний живот). Именно над тая сбирка бях занят. Тя ще излезе на отделна книга. Изключение направих само за вашето списание, като изпращам един разказ от там.“ Това писмо е във връзка с поканата на Бобчев към Вазов да сътрудничи в новото списание „Българска сбирка“. Вазов наистина изпраща очерка „Ново преселение“ — поместен в първата книжка на списанието (вж. бел. към този очерк по-нататък). Други творби от своя сборник Вазов не печата в периодическите издания.

Книгата е издадена от издателя на Вазовото списание „Денница“ Ив. Б. Касъров. През 1895 г. — почти едновременно с излизането на втората част — Вазов прави второ издание на първата част на „Драски и шарки“ в издателството на Т. Ф. Чипев. Със съвсем малки поправки тази част е включена заедно с творбите от втората част (без „Кардашев на лов“) в том девети на *С* от 1921 г.

Има един нов момент в отношението на критиката и читателите към новите Вазови произведения. След като през 80-те години неговите белетристични произведения стоят някак самотни в българската литература, сега вече очерците от *ДШ—I* се съпоставят с творбите на утвърдили през тези години писателските си имена автори. Този стремеж към непрекъснати паралели издава нетърпението на българските литератори да виждат нашата литература вече в нейната нова обемност и многопосочност на развитие, а не само чрез самотните ѝ доскоро върхове. Така например в статията си „Задачите на българската белетристика“ д-р Кръстев съпоставя *ДШ—I* с „До Чикаго и назад“ на Алеко Константинов и с „Молла Мутиш бей“ на Михалаки Георгиев и заключава: „Нещо съвършено ново, самобитно и своеобразно вее от тия три произведения на тримата видни български белетристи. Но тия произведения само по туй си приличат...“ И явно недооценявайки социалната проблемност на *ДШ—I*, добавя: „Така, Вазовите очерки „Драски и шарки“ са една „игра на перото“ на един тежък човек и стар писател,

за когото ний бихме казали, че трябва да е поослободил, та е седнал да пише в тия усилни времена такива неща и по такъв лек начин. Обаче ние знаем, че Вазов е от броя на ония поети, които нерядко чувствуват една неодолима потребност от особен вид разгуха...“ (сп. „Мисъл“, г. IV, 1894, кн. III—IV, стр. 279). Рецензентът на „Периодически преглед“ Беньо Цонев прави сравнение между сатиричната струя в очерците на Вазов и сатирите на Стоян Михайловски и дава предимство на „благодушната“ (според него) ирония в *ДШ—I*. Той усеща обаче нещо по-важно: амбицията на Вазов да улови чрез отделни портрети социалния мир на формиращата своя облик българска столица: „Драски и шарки са кратки разказчета, речи ги, очерки, скици или картинки из живота на столичните обитатели — из тоя вир от борби и страсти, от радости и страдания. И наистина, българската столица София може да подаде на един художник богат материал: в тоя малък български Вавилон се среща по чуден начин Запад с Изток, старо с модерно, сериозно с комично и от тая пъстра смесица излиза готов материал за един внимателен наблюдател и сръчен писател, какъвто е Вазов. Па както е разнообразен и пъстър софийският бит, тъй пъстри са и най-новите очерки на Вазова, наречени твърде сполучено „Драски и шарки“: сериозно със смешно, трагично с комично, черно с бяло е смесено в тях тъй, както си е в действителния живот. Повечето от тях са, речи, същи сатири против някои наши новомодни лудещини, против някои зли навици и разюздени нрави, сатири, които ще чете всеки с удоволствие...“ (сп. „Български преглед“, г. I, 1893 — 1894, кн. 8 от април 1894 г., стр. 147). Разбира се, тук липсва идеен анализ на създадената от Вазов социална панорама — всичко остава в пределите на общата констатация. Беньо Цонев се задоволява само да посочи една особеност на очерците (на фона на догогавашната литература) от морална гледна точка: „Ако имат някой недостатък тия очерки на Вазова, той е, че някои от тях са много модерни (к. на Б. Ц.) за нашата публика, та ще срещнат може би отпор у някои наши скрупульозни моралисти; но погледнати от художествена страна, те заслужават похвала и правят чест на автора“ (пак там, стр. 148). Някои по-късни редакции (вж. бел. към очерка „Изпросила“ от *ДШ—II*) свидетелствуват за прозорливостта на критика в това отношение. Суперлативен, но и неподкрепен от доказателства е отзивът на Ил. Савов (Бобчев) в сп. „Българска сбирка“. Но все пак тук се прокрадва мисълта, че Вазов е казал с книгата си

нова дума по отношение на социалната проблематика (макар че рецензентът очевидно има пред вид само конкретността на изображението на политическата атмосфера в периода на Стамболовото управление): „Всяка нова „драска или шарка“ тук е нова вярна рисунка из живота на обществото ни. Ни една обществена язва, нито една болка в нравите на разните слоеве на обществото не избягва от неговий буден поглед. Онова, за което обществото до вчера шепнишком си приказваше, поетът го извади на „всенародныя очи“ (сп. „Българска сбирка“, г. I, 1894 г., кн. 5, стр. 142).

Непосредствено след появяването на книгата тя предизвиква отзиви и в редица славянски страни — така например във втората си книжка за 1895 г. (г. II) „Българска сбирка“ препечатва рецензия за *ДШ—1* на полския критик Титус Сопоцко, поместена в „Przegląd Powszechny“.

Независимо от широкия отклик обаче, който предизвикват, „Драски и шарки“ са прочетени по-внимателно и с вникване в социалната им проблемност едва след излизането на втората им част през следващата 1895 г.

УКРАСИЛ СТОЛИЦАТА

(Стр. 7)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 8, р. 9: Нова къща /Новата къща *(ДШ—1 и 2)** р. 23: правят в избите ми /прават от избите ми *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 2. *Бисмарк, Ото фон* (1815—1898) — реакционен германски държавен деец, райхсканцлер на Германската империя до 1890 г.

ТРАУР

(Стр. 10)

За пръв път в *ДШ—1*.

Тук се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 11, р. 12: „със светлолюляковата рокля“ вм. „със светлолюлякова рокля“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 11, р. 31: „разбрала истината“ вм. „разбрали истината“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 11, р. 35: „не се лъжеше“ вм. „не се лъже“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 14, р. 5—6: „великото изкушение“ вм. „великодушното изкушение“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 10, р. 30: нейното отчаяние /нейното отчайване *(ДШ—1* и *2*).

Стр. 11, р. 6: с десет години /на десет години (*ДШ—1* и *2)** р. 22: бликваха неволни сълзи/ бликнаха неволни сълзи *(ДШ—1* и *2*).

Стр. 12, р. 7: твърде голяма, за да /твърде голяма, доста голяма, за да *(ДШ—1* и *2)** р. 9: нито той знаеше /нито той не знаеше* р. 31: продума си /подума си* р. 36: четенето на вестника /четенето вестника *(ДШ—1* и *2*).

Стр. 13 р. 3: остана вдървена /остана като вдървена *(ДШ—1* и *2)** р. 39: лъжливото известие /лъжовното известие *(ДШ—1)*.

Стр. 13. *Фалбало* (фр.) — накъдрена или надиплена ивица по рокля.

Стр. 13. *... привидение на Хофмана ...* — сатиричното изображение в творчеството на немския писател Ернст Теодор Амадей Хофман (1776—1822) често приема символично-фантастична форма, което създава славата му на писател с фантастични визии.

СЛУГИНЯ

(Стр. 15)

Разказът е поместен за пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 15, р. 14—16: „на душите им.
Ракови нямаха слугиня.
И госпожа“ вм. „на душите им.
И госпожа“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 18, р. 30—31: „че се хлопна“ вм. „че се хлопа“ (по *ДШ—1*).

Стр. 19, р. 38: „но като замръкнал“ вм. „но като замръзнал“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 15, р. 25: ужасно събитие /нещастно събитие (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 18, р. 18: ги гледат и не можат /ги гледаха и не можаха (*ДШ—1* и *2*)* р. 30: ней й се /ней се (*ДШ—1* и *2*)* р. 32: отиде да надникне /отиде, та надникна (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 19, р. 3: се увиваше с юргана /се увиваше с удоволствие в юргана (*ДШ—1* и *2*)* р. 40: бил човекът /бил човек (*ДШ—1* и *2*)* р. 20: питал за името /питал името (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 15. *Empire* (фр.) — декоративен стил, възникнал при Империята — епохата на Наполеон I — и продължен по време на Реставрацията. Отличава се с величественост и великолепие за сметка на изяществото и фантазията; черпи вдъхновение от античността — единствено способна, според създателите му, да изрази величието на режима.

Стр. 16. *Хизмет (измет)* (ар.-тур.) — работа, обслужване, прислужване.

ОБИКНОВЕНА ИСТОРИЯ

(Стр. 20)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 25, р. 24: „назовах се“ вм. „озовах се“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 25, р. 37—38: „да те почерпи една ракия Савка“ вм. „да те почерпя една ракия Савка“ (по *ДШ—1*).

Стр. 25, р. 41: „какво ще свари“ вм. „какво ще сваря“ (по *ДШ—1*).

Варианти в ДШ—1 и 2.

Стр. 20, р. 19: това е обикновена работа /това са обикновени работи (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 21, р. 19: на главата /на глава (*ДШ—1* и *2*)* р. 20: Не знам защо /Не знам що (*ДШ—1* и *2*)* р. 37 се виждахме /се срещахме (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 22, р. 14—15: за индустриалното училище там ... /за индустриалното училище в Княжево или на лагера там ... (*ДШ—1* и *2*)* р. 37—38: кърпа /кърпица (*ДШ—1* и *2*)* р. 42: в красива /в красивата (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 23, р. 2: за да видиш /за да видим (*ДШ—1*)* р. 4: се възнаграждава/ го възнаграждава (*ДШ—1* и *2*)* р. 21: какво нещо е/ какво е нещо (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 24, р. 7—8: И тримата /И троицата (*ДШ—1* и *2*)* р. 12: над семейното щастие/ над домашното щастие (*ДШ—1 и 2*)* р. 38: нейната ръководителка/ нейната ръководителница (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 25, р. 23: на водача /на возача (*ДШ—1*)* р. 33: А вие как /И вие как (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 26, р. 18: или трагедията /или на трагедията (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 27, р. 3—4: Причината на /Причина на (*ДШ—1* и *2*).

Стр. 21. *Кастор и Полукс* — древногръцки герои, братя близнаци, извършили множество подвизи. Имената им стават синоним на братска неразрушима дружба.

Стр. 24. *Лафатеровци* — от името на швейцарския религиозно-философски писател Йохан Гаспар Лафатер (1741—1801) — автор на книгата „Физиономика“, където се излага учение за взаимовръзката между чертите на лицето и морално-волевата и интелектуалната характеристика на човека.

ЕДНА ИЗГУБЕНА ВЕЧЕР

(Стр. 27)

Разказът е поместен за пръв път в *ДШ—1*.

Тук се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 28, р. 9: „в пантомимата“ вм. „в пантомима“ (по *ДШ—1*).

Стр. 29, р. 35—36: „от живото им възпроизвеждане“ вм. „от живото възпроизвеждане“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 30, р. 4: „в Славянска беседа“ вм. „в Славянската беседа“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 30, р. 29: „почитаема публика“ вм. „почитаемата публика“ (по *ДШ—1*).

Стр. 31, р. 11—12: „милост и човеколюбие“ вм. „милост и човеколюбието“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 27, р. 6: имаше само /само имаше *(ДШ—1* и *2)** р. 6: един офицер/ един офицерин *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 30, р. 14: да се смеем /да се кикотим *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 31, р. 4: посочи афиша /посочи афишата *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 29... *драмата „Клавиго"* — драма на Гьоте със съвременна проблематика, написана през 1774 г.

Стр. 30. *„Руска"* — ранна Вазова драма, писана в Пловдив през 1882 г. по поемата му „Загорка".

ДВЕТЕ ВРАТИ

(Стр. 32)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 32, р. 21: „да заместя" вм. „да поместя" (по *ДШ—1* и *2)*.

Стр. 34, р. 29: „ще ви се надяваме" вм. „ще ви се налявам" (по *ДШ—1)*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 32, р. 25: едни върху други /едни въз други (*ДШ—1* и *2)*.

Стр. 34, р. 8: че ти доставих /че ти доставям (*ДШ—1*).

Стр. 34. *Каикчй кавгасъ* (тур.) — препирня, кавга между лодкари; грубиянска разправия.

ДРАМА

(Стр. 36)

Първа публикация в *ДШ—1*.

Тук се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 40, р. 12: „в онова странно" вм. „в онова страшно" (по *ДШ—1)*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 37, р. 2: разменени остри думи /разменение на остри думи (*ДШ—1* и *2)** р. 33—34: ближни приятели /близки приятели *(ДШ—1)*.

Стр. 38, р. 41: но не я намери /но я не намери *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 39, р. 38: Не може /Не се може (*ДШ—1* и *2)*.

Стр. 40, р. 28: *след:* „па се спотаи." *стои:* — Тя е! — каза си Каржинов, но почувствова, че ще се удуши от вълнение. *(ДШ—1* и *2)** р. 34—35: не исках да ти обадя, не исках да те питам /не щях да ти обада, не щях да те питам *(ДШ—1* и *2)** р. 39—40: обезоръжи другиго /обезоръжи друго. *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 37. *Защото можеш слънцето да направиш да се спре — това чудо беше сторил веднаж Исус Навин...* — водачът на израилтяните, приемникът на Мойсей Исус Навин произнася сакрална формула от книгата на Праведния, след което слънцето и луната спират на небето и светлината дава възможност да бъдат разгромени коалиционните войски на петимата ханаански царе (Библия, Исус Навин, гл. 10).

РЕПЕТИЦИЯ

(Стр. 42)

Печатан за пръв път в *ДШ—1*.

Тук по текста от *С* със следната поправка.

Стр. 44, р. 12—14: „влезна в телата на актьорите. Всичките ядове, завист, злъчки на наранени самолюбия" вм. „влезна в телата на наранени самолюбия" (по *ДШ—1)*.

Вариант от ДШ—1 и 2

Стр. 42, р. 29: забранявам ти /запретявам ти (*ДШ—1* и *2)*.

Стр. 43. *Папин* (гр.) — сбутан, будала човек.

Динини иманънъ (тур.) — груба турска ругатня, засягаща вярата.

Стр. 44. *Бушник* — пестник, юмрук.

ЕДНО ЗЛОДЕЙСТВО

(Стр. 45)

За пръв път в *ДШ—1*. Очеркът е препечатан във в. „Новини“, бр. 38 от 1894 г., придружен от бележка за излизането на *ДШ—1*.

Тук по текста от *С*.

Вариант в ДШ—1 и 2

Стр. 45, р. 13: попита зачудена /попита позачудена *(ДШ—1 и 2)*.

„НОВО ПРЕСЕЛЕНИЕ“

(Стр. 48)

Очеркът е печатан за пръв път в списание „Българска сбирка“, г. I, кн. 1 (1-й януари 1894 г.), стр. 1—7, придружен от следната бележка на редакцията: (към подзаглавието — „Из Драски и шарки“): „Под тоя наслов г. Ив. Вазов е приготвил една сбирка нийде непечатани до сега очерки и разкази, взети преимуществено от столичний живот. Наший писател и сътрудник бе любезен да направи за Българска сбирка едно изключение и ни проводи един от разказите из „Драски и шарки“, които се турят скоро под печат.“

Тук се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 48, р. 9: „какви не по-чудати“ вм. „какви не по-чудни“ (по *БСб, ДШ—1* и *2*).

Стр. 49, р. 23—24: „Разбирате кво искам“ вм. „Разберете кво искам“ (по *БСб, ДШ—1*).

Стр. 50, р. 34—35: „от тия тежки спомени“ вм. „от тежки спомени“ (по *БСб, ДШ—1* и *2*).

Стр. 54, р. 10—11: „твърда и философка“ вм. „твърда и философска“ (по *БСб, ДШ—1* и *2*).

Публикуването на този очерк в периодическия печат е действително (що се отнася до *ДШ—1)* едно изключение специално за „Българска сбирка“ (вж. и Вазовото писмо до С. Бобчев, цитирано в уводните бележки към първата част на *ДШ*). Тази публикация в първата книжка на новото списание слага

началото на едно десетилетно Вазово сътрудничество. От своя страна редакцията също се отплаща на Вазов с подчертано внимание към творчеството му в страниците на критическия отдел — тук се поместват десетки рецензии, отзиви за излезли в чужбина преводи, полемични материали срещу Вазови отрицатели, проблемни статии върху негови произведения.

Варианти в БСб, ДШ—1 и 2

Стр. 48, р. 15: тъжна история /скръбна история *(БСб, ДШ—1* и *2)** р. 21: бледното съществуване/ бледното съществованийце *(БСб, ДШ—1)*.

Стр. 49, р. 18: са ме питали /ме са питали *(БСб, ДШ—1* и *2)** р. 21: То ние /Та ние *(БСб, ДШ—1* и *2)*.

Стр. 51, р. 26: Не искам /Не ща *(БСб, ДШ—1* и *2)*.

Стр. 52, р. 17: с жандарин /с един жандарин *(БСб, ДШ—1* и *2)*.

Стр. 54, р. 29: турска къщурка /турска стара къщурка *(БСб, ДШ—1* и *2)** р. 42: каза шеговито/ прибави шеговито *(БСб, ДШ—1* и *2)*.

Стр. 48. ἀνάγκη, ἡ (гр.) — участ, съдба, предопределение, неизбежност.

Стр. 49. *Преселения вавилонски!* — Ядосан на решението на хората да изградят кула до самото небе, господ смесва езиците, за да не могат хората да се разбират, вследствие на което те се разселват по цялата земя, а градът край кулата започва да се нарича Вавилон (Библия, Битие, гл. 11).

Стр. 51. *Мюлк* (ар.-тур.) — недвижим имот.

Стр. 53.... *легендарния Скитник евреин*... — или Ахасфер — митична фигура, евреин, който според народната легенда е осъден да броди безспир до края на света като наказание за това, че е обидил Христос, когато е носил кръста. Този образ е преосмислен от Евгени Сю в романа му „Скитникът евреин“.

БРАТАКОВА ТЕОРИЯ

(Стр. 56)

За пръв път в *ДШ—1*.

Тук се печата по текста от *С*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 56, р. 10—11: възраст, с физиономия /възраст, рус, с физиономия *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 57, р. 16: хайде кажи /де кажи *(ДШ—1* и *2)** р. 19: се изсмя /се изкикоти *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 58, р. 24: животът можат /животът не можат *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 59, р. 36: на настоящия /в пастоящия *(ДШ—1* и *2)** р. 37: А най-умната/ И най-умната *(ДШ—1* и *2)*.

СЛВО

(Стр. 61)

Първа публикация в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С*.

Стр. 61. *Которка* — гясна неприветна станчка.

НЕ ПОЗДРАВИЛ

(Стр. 66)

За пръв път в *ДШ—1*.

Тук по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 68, р.: 33—34 „за нищо да не се коса“ вм. „за нищо да се коси“ (по *ДШ—1)*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 67, р. 2: Есенното слънце /Юнското слънце *(ДШ—1)** р. 16: със страшния си/ с мрачния си *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 69, р. 3: отколкото си беше /откакто си беше *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 68. *Алексий божий человек* — главен персонаж в популярния през Възраждането у нас разказ с религиозен сюжет.

Стр. 71. *Прощаването на Хектор с Андромаха ...* — Омир, Илиада, Шеста песен, стихове 398—496.

Стр. 72. *Палпитация* (лат.) — силно, често и нередовно биене на сърцето.

ПРЕКРАСНО!

(Стр. 73)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по текста в *С* със следните поправки:

Стр. 74, р. 5: „озърташе свенливо, като че не намираше“ вм. „озърташе свенливо, като не намираше“ (по *ДШ—1* и *2)*.

Стр. 74, р. 27: „но видите, че в тоя“ вм. „но видите ли, че в тоя“ (по *ДШ—1* и *2)*.

Стр. 78, р. 1: „в писмата си Нилову“ вм. „в писмата Нилову“ (по *ДШ—1* и *2)*.

Стр. 79, р. 17—18: „и разпореждане“ вм. „и разпореждаше“ (по *ДШ—1)*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 75, р. 39: сме деца още /сме още деца *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 77, р. 4: в залисията /в залисмата *(ДШ—1* и *2)** р. 10—11: казвам „прекрасно“ /казвам си „прекрасно“ *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 78, р. 13: от гимназията /из гимназията *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 79, р. 3: от гимназията /из гимназията *(ДШ—1* и *2)** р. 21: гори, паркове/ гори и паркове *(ДШ—1* и *2)*.

ОТРОВЕН

(Стр. 81)

За пръв път публикуван в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 81, р. 16: „като буба в пашкула“ вм. „като буба в пашкули“ (по *ДШ—1)*.

Стр. 82, р. 33: „от цяло поколение“ вм. „от цялото поколение“ (по *ДШ—1* и *2)*.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 81, р. 10: едно охлаждение /едно внезапно охлаждение *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 83, р. 6: отдавна е бил /отдавна вече е бил *(ДШ—1* и *2)** р. 14—15: стресна с неочакваните/ стресна с неожиданите *(ДШ—1* и *2)*.

ДОКТОР АНДРОЗОВ

(Стр. 84)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по *С* със следната поправка:

Стр. 86, р. 33: „Когато снощи той напусна“ вм. „Когато той напусна“ (по *ДШ—1* и *2*).

Вариант в ДШ—1 и 2

Стр. 84, р. 30; почтен е броят /броят е почтен *(ДШ—1* и *2)*.

ВАСИЛИЦА

(Стр. 88)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по *С* със следните поправки:

Стр. 89, р. 18: „Ако ме не рачиш“ вм. „Ако ме наричаш“ (по *ДШ—1*).

Стр. 91, р. 19—20: „кого други“ вм. „като други“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 88, р. 26: казало вече сбогом /казало сбогом *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 92, р. 11—12: на жена не се покорявам... Навирила /на жена не се покорявам... Жена закалям, не се покорявам... Навирила *(ДШ—1* и *2)** р. 20: на играчката-кукла/ на играющата кукла *(ДШ—1)*.

Стр. 88. *Тучен* — бронзов.

Стр. 90. *Каняк* — вид нощна птица.

Усорлица — ястреб.

ПУСТОДИМСКИ

(Стр. 93)

Печатано за пръв път в *ДШ—1*.

Тук текстът се дава по *С* със следните поправки:

Стр. 95, р. 2: „Слушай, Станчо“ вм. „Слушайте, Станчо“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 96, р. 16—17: „около редакция“ вм. „около редакцията“ (по *ДШ—1*).

Стр. 96, р. 28: „пак оставаш в областта“ вм. „пак отиваш в областта“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 93, р. 24: с това /в това *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 94, р. 30: за препоръчани /на препоръчани *(ДШ—1)*.

Стр. 97, р. 7: Пустодимски до второто пришествие /Пустодимски дори до второто пришествие *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 94. *Локантаджия* (ит.-тур.) — гостилничар.

КОПРИВА

(Стр. 98)

Първа публикация в *ДШ—1*.

Печата се по *С*.

ЧЛЕН 33

(Стр. 101)

За пръв път в *ДШ—1*.

Печата се по *С* със следните поправки:

Стр. 101. р. 4: „се захващаше“ вм. „се захваща“ (по *ДШ—1*).

Стр. 103, р. 19: „някое престъпно“ вм. „някое престъпление“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 104, р. 7: „Недоволно шушукане“ вм. „Неволно шушукане“ (по *ДШ—1* и *2*).

Стр. 106, р. 3—7: „на столичните съдилища.

Безсилен да въдвори тишината, председателят дигна заседанието и съдът се оттегли на съвещание.

Глъчката из публиката“ вм. „на столичните съдилища.

Глъчката из публиката“ (по *ДШ—1* и *2*).

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 103, р. 7: месечна заплата /месечна плата *(ДШ—1* и *2)** р. 25: по никакъв /по никой *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 106, р. 2: да укроти вълнението /да укроти вълнуването *(ДШ—1* и *2)** р. 21: човеколюбието, обществото/ човеколюбието, съвестта, истината, достойнството на правосъдието, обществото *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 107, р. 26: то и неговите /то, както и неговите *(ДШ—1)*.

Стр. 106. *Борба на Аримана с Ормузда* — персонажи от персийската митология, които персонифицират борбата между злото и доброто, тъмнината и светлината. Християнските писатели са отъждествявали Ариман със Сатаната.

Стр. 110. *Fiat justitia, pereat mundus!* (лат.) — Да се установи (да бъде) правосъдието, дори да пропадне светът!

ПРОСИТЕЛ

(Стр. 111)

За пръв път в *ДШ—1*.

Тук по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 112, р. 10: „прикрит гняв“ вм. „покрит гняв“ (по *ДШ—1*).

С отворения финал на този разказ Вазов оставя една възможност да се погледне проблемът и от друг ъгъл — нещо, което извършва в друга своя творба (вж. бел. към „Изпросила“ от *ДШ—2)*.

Вариант в ДШ—1 и 2

Стр. 112, р. 22: на стената /до стената *(ДШ—1* и *2)*.

ПРИЯТЕЛСКИ СРЕЩИ

(Стр. 115)

Първа публикация в *ДШ—1*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 116, р. 37: „неговът строг поглед и стремителен нос, впити в мене“ вм. „неговът строг поглед и стремителен нос, впит в мене“ (по *ДШ—1)*.

В спомените на брата на Иван Вазов Борис Вазов има обширен пасаж за ежедневните „приятелски срещи“ на писателя, който разкрива документалността на очерка (вж.: Иван Вазов в спомените на съвременниците си, БП, С., 1966, стр. 19—21). Очевидно тези „срещи“ са били честа тема за обсъждане в семейство Вазови.

Варианти в ДШ—1 и 2

Стр. 115, р. 15: не се е минало, без да срещна /не е се минало, без да не срещна *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 116, р. 30: Това е /Това беше *(ДШ—1* и *2)*.

Стр. 117 . . . *остроумия в тона на Бойка Нешов* . . . — т. е. дебелашки остроумия — от името на софийския търговец Бойко Нешов, споменат заради невъздържания си език на няколко пъти и в „Дневник“ на Иречек (вж. Именния указател към т. II на „Дневник“).

Стр. 117. *Acte de présense* (фр.) — представяне.

Стр. 118 . . . *демостеновска тирада* — по името на прочутия атински политик и оратор Демостен (IV в. пр. н. е.); филипиките — неговите речи срещу Филип Македонски след победата на Филип при Херонея (338 г. пр. н. е) са станали нарицателно за унищожително красноречие.

Стр. 121. *Сибаритско* — от Сибарис, град в Лукания — Велика Гърция (Италия), чиито жители били прочути с разкошния си живот.

Авгатар (гр.) — сушен и пресован хайвер от беломорски риби.

Лукул — римски пълководец (около 109—57 г. пр. н. е.), ръководил войната против Митридат преди Помпей, станал прочут след завръщането си с разкошния си начин на живот.

Стр. 122. *Мущард* (ит.) — горчица.

Стр. 123. *Сякаш че е взет от героите на „Салюстовата кихавица“* — Вазов визира поемата си „Кихавицата на Салюста“, с която отговаря на хулителите си през пловдивския период (вж. бел. към т. 5 от наст. издание). С това споменаване той засилва автобиографичния момент в очерка си.

ДРАСКИ И ШАРКИ. ВТОРА ЧАСТ

Запазеното Вазово свидетелство за подготвянето и за излизането на *ДШ—II*, както и при *ДШ—I*, е отново писмо до редактора на „Българска сбирка“ Ст. Бобчев. Ето какво му пише той на 26 март 1895 г.: „Ти ми писа, че ще излезе „Бъл. сбирка“ на четвърти априлий. Желателно е да стане това и по друга причина: моята книга много напредва, тя почти се свърши — понеже издателя прави големи усилия да я искара за Великден. Имай това пред вид, за да не бъде преварена „Сбирката“ и да даде като н о в о нещо печатано вече. За да не се случи това, добре е да съкратиш тая книжка с една кола.“ Върху титулната страница на списанието е отбелязано, че четвъртата книжка излиза на „1-й април 1895 г.“ — тук е поместена на уводно място драската на Вазов „Народът“. Но, изглежда, по това време вече *ДШ—II* е излязла — в писмо до редактора на вестник „Млада България“ Д. Ризов Вазов пише: „Не забравяйте в утрешний си брой да поменете с две думи за появлението на 2-та част на Д р а с к и и ш а р к и, която вярвам, че Ви е донесена“ (писмото е от 30 март 1895 г.). За книгата наистина е съобщено във вестника, а по-сетне — в бр. 11 от 22 април 1895 г. — се появява неподписан материал „Литературна хроника“ (вероятно на Д. Ризов), посветен на *ДШ—II* и „Бай Ганьо“. Тук са изречени наистина пророчески думи за бъдещата популярност на книгата на Алеко Константинов и се прави паралел с Вазовия сборник. И двете книги се разглеждат като рожба на Стамболовата епоха, на „издребняването“ на обществото през това време. Отбелязахме в уводната бележка към *ДШ—I*, че в критиките се прави непрекъснато паралел на Вазовите творби с произведения на други белетристи. Но тук тематичните връзки между *ДШ—II* и втората част на „Бай Ганьо“ се натрапват сами и стават наистина постоянна тема на отзивите.

Автор на рецензията в „Български преглед“ е отново Беньо Цонев: „Тъкмо пред Великден столичната публика бе дарена с две писани яйца: „Бай Ганю“ и „Драски и шарки — 2“... Бях сам свидетел, как се харчеха като топъл хляб казаните две нови книги на двамата наши писатели и как тия две книги бяха дневният въпрос през великденския празник тая година. А този интерес към съчиненията на Вазова и Константинова, това движение, което размърдва умовете у нас макар и за няколко дена, показва, че нашите поети са улучили струната на българското сърце, сполучили да задоволят не твърде взискателния вкус на българската публика“ („Български преглед“, г. II, 1895, кн. 6, стр. 111—112).

Освен паралела с „Бай Ганьо“ критиците сравняват *ДШ—I* и *ДШ—II* и са единодушни в това, че в новата си книга Вазов е по-конкретен, по-„очерков“, по-свързан с политиката на деня. Ето отново един пасаж от рецензията на Беньо Цонев: „В сегашните сатири Вазов е много по-реалист, отколкото е бил досега; много от тях носят л и ч е н х а р а к т е р, сиреч като ги чете човек, досеща се донякъде, като кого именно е имал писателят за тип на сатирата си. Те, види се, затова, защото Вазов се е ползвал и с анекдоти, които всички знаем в неголямата българска столица. Па тъй като нашите българи не знаят още да абстрахират личността от литературния тип, излезе това, че след като се появиха Д р а с к и т е мнозина читатели се питаха едни други: кой ли ще е Марат? Кой ли ще е д-р Джан-Джан? А някои вестници отидоха дотам, че разкриха даже поименно някои от героите на Вазова. Зарад това си тъй да речем реалистично свойство новите Д р а с к и имаха и ще имат по-голям успех, сиреч по-много читатели от ланските; то е в нашия характер: щом ти рекат, еди кого си го „нацапали“, бързаш да четеш и да се надяваш тихичко, че не си ти, а утре като нацапат пък тебе, ще се радват другите. Това показва само каква трябва да бъде българската литература днес за днес, за да се чете и харчи“ (пак там). Критикът отбелязва много точно читателската атмосфера около книгата на Вазов. Но той не отбелязва нещо друго по-съществено: че самият писател не е прикривал връзката на отделни свои герои с прототипове, а съвсем съзнателно е желаел публично да уязви отделни личности. Тази конкретност в избора и описанието на героите се подкрепя стилово и от фактографската точност на топографията на българската столица с нейните улици, паркове и заведения.

В суперлативната си рецензия В. Стойков (псевдоним на Ст. Бобчев), отново на базата на сравнение между *ДШ—I* и *ДШ—II*, засяга и нещо друго — ангажимента с конкретните политически борби, който се чувствува по-силно в *ДШ—II*: „В предишните си „Драски и шарки“ Вазов повече биеше на обществените язви, които прояждат живота в столицата. Тоз път „скалпелът“ на художника е резнал по-дълбоко; той е набарал болните политически язви и безмилостно ги разсича, ампутира, къса, разлага и посочва: „Вижте — казва поетът, — ето

що ни дава наший смраден, отровен, гниещ живот!“ („Българска сбирка“, г. II, 1895, кн. 5, стр. 537).

И все пак, въпреки че долавят редица особености на Вазовите творби, рецензентите не са в състояние да обхванат цялостно замисъла на Вазов, да преценят реализацията му, да изтъкнат тематичната новост на неговите „Драски и шарки“ и след излизането на тяхната втора част.

МАРАТ

(Стр. 131)

За пръв път в *ДШ—II*.

Печата се по текста от *С*.

В споменатата в уводните бележки рецензия за *ДШ—II* Беньо Цонев отбелязва отново доловената и от голям кръг съвременни читатели конкретна насоченост на сатирата против някои вестникари: „Тия две драски „Марат“ и „Донос“ някои наши вестници аплицираха към един познат софийски редактор, който истина, дава голяма свобода на перото си, но пък не трябва да мислим, че Вазов ще седне да му нише пасквили“ (сп. „Български преглед“, г. II, 1895, кн. 6, стр. 114). И продължава с така често срещаната при оценката на *ДШ—II* съпоставка на творбите на Вазов и Алеко Константинов: „Нам се струва, че и Вазов, наместо да повтаря сърдити фрази, по-добре щеше да сполучи, ако изложеше своя тип на смях и поругание, ако го представеше в карикатурна форма, ала съвсем хладнокръвно, без субективни примеси, като се погрижеше, разбира се, да снеме от него повече характерни черти. В това отношение „Бай Ганьо като журналист“ е по-сполучена сатира, защото ни представя покрай другото и някои мотиви, дълбоко загнездени в народния ни характер“ (пак там).

Вариант в ДШ—II

Стр. 132, р. 36—37: ще съпуват /ще да съпуват.

Стр. 131. *Марат, Жан Пол* (1743—1793) — деец на френската буржоазна революция, един от вождовете на якобинците.

Стр. 131. *Мегера* — една от трите еринии, богиня на отмъщението; тук преносно — зла, свадлива жена.

Стр. 132. *„L'Ami du Peuple“* — „Приятел на народа“ издаван от Марат вестник (1783—1793), орган на якобинците.

Стр. 132. *Русовия Contrât Social* ... — в трактата на френския философ и писател Жан-Жак Русо (1712—1778) „За обществения договор“ (1762) са изложени принципите на суверенитета на народа, идеята за правото на народа да унищожава тиранията.

Place de la Revolution — Площадът на революцията.

Стр. 132. *Корде, Шарлота* (1768—1793) — привърженица на Жирондата, която убива с нож Марат в банята му. Загива на гилотината.

Стр. 133. ... *Гревеновия музей* ... — прочута галерия с фигури от восък на известни личности, основана в Париж през 1882 г. от художника Алфред Гревен (1827—1892).

Стр. 133. *Мишле, Жюл* (1798—1874) — виден френски историк, автор на многотомна „История на Франция“ и на „История на революцията“.

Стр. 133. *Тиер, Адолф* (1797—1877) — френски държавен деец и историк, автор на обемистия труд „Историята на Консулството и Империята“, който по същество е един панегирик на Наполеон I.

Стр. 133. *Митральоза* (фр.) — картечница.

Стр. 134. *Абомминация* (фр.) — поругание, кощунство.

Гириз (пер. тур.) — отходен канал.

Стр. 134. *Ах тая „Епоха-кърмачка“* ... — Вазов напомня за атмосферата на своя известен разказ „Епоха, кърмачка на велики хора“, с което усилва личния момент в повествованието.

УЧИТЕЛ ПО ИСТОРИЯТА

(Стр. 135)

Първа публикация в *ДШ—II*.

Тук се печата по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 143, р. 13: „тя го и погреба“ вм. „тя го погреба“ (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 136, р. 17: зинали джобове/зяпнали джобове.

Стр. 137, р. 1: тя е същата оная/тя е същата, същата оная.

Стр. 142, р. 13—14: от женски мерак/от женски един мерак.

Стр. 138. *Типосаибовото въстание в Индия* ... — всенародно

индийско въстание против английските колонизатори от 1857—1859.

Стр. 139. ...*великолепните платна на Жиродетовци, Рифетовци, Мейсониеровци и другите пластични възпроизводители на Наполеоновата епопея*... — *Жироде, Ан-Луи де Руси* (1767—1824) — френски художник с неокласицистични тенденции в творчеството си; *Рафе, Денц-Огюст-Мари* (1804—1860) — художник-график, чиито илюстрации представят войници от революцията и войници от старата гвардия на Наполеон Бонапарт; *Мейсоние, Ернест* (1815—1891) — френски художник-баталист.

НАВОДНЕНИЕТО

(Стр. 144)

За пръв път в *ДШ—II*.

Печата се по текста от *С*.

Вариант в ДШ—II

Стр. 146, р. 8: сред блатиста/сред оная блатиста.

Стр. 144. *„La Dame de Monsoreau" от Дюма* — „Госпожа Монсоро" (1846) е един от знаменитите историко-приключенски романи на Дюма-баща.

UN CAS DE PSYCHOLOGIE

(Стр. 148)

Първа публикация в *ДШ—II*.

Тук по *С* със следните поправки:

Стр. 148, р. 13: „да бъде взет за умен човек" вм. „да бъде взет на умен човек" (по *ДШ—II*).

Стр. 152, р. 5—6: „в най-прозаическата проза на света" вм. „в най-прозаическа проза на света" (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 151, р. 16: беше ясно /беше явно* р. 24: или в/ или на.

Стр. 152, р. 36: Простихме се/Опростихме се.

Стр. 148. *Un cas de psychologie* (фр.) — един психологически случай.

Стр. 149. *Конжѐ* (фр.) — отпуск.

Дъмбовица — река, която минава през Букурещ.

Стр. 150. ...*поемата „Германия"*... — едно от най-значителните произведения на Хайнрих Хайне (писано през 1843—1844), призив към революционни преобразования в Германия, реакция срещу национализма и милитаризма.

Стр. 150. *Виланд, Христоф Мартин* (1733—1813) — немски писател, в чието творчество преобладават мотивите на умерения хедонизъм. Най-известното му произведение е фантастичната поема „Оберан" (1780).

Стр. 150. ...*предпочита им той Шопенхауер, Ауербаха Враг заклет на доктрините на Фихте и Шлегеля*... — *Шопенхауер, Артур* (1788—1860) — немски философ-идеалист; *Ауербах, Бертолд* (1812—1882) — немски писател, автор на роман за философа Спиноза (1837); *Фихте, Йохан Готлиб* (1772—1829) — немски философ, представител на немския класически идеализъм; *Шлегел, Фридрих* (1772—1829) — немски философ и критик, теоретик на Йенския кръжок на романтиците. Героят на очерка предава доста произволно възгледите на тези немски философи и писател, което безспорно е една дискретна авторова оценка на „енциклопедическата" му образованост.

Стр. 150. *Мизогин* (гр.) — женомразец.

Стр. 151. *Nota bene* (лат.) — запомни добре.

Стр. 151. *Стенли, Джонроуландс* (1841—1904) — изследовател на Централна Африка, където заварва Ливингстон; прекосява Екваториална Африка от Изток към Запад.

Стр. 152. ...*ритмите по-богати от Рюкертовите*... — *Рюкерт, Фридрих* (1788—1866) — немски поет, чиито стихотворения са се славели със звучността си.

ГАРНИТУРИ ЗА ПРОЗОРЦИТЕ

(Стр. 154)

За пръв път в *ДШ—II*.

Тук по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 154, р. 9: „с плодовете" вм. „с плодове" (по *ДШ—II*).

Стр. 154, р. 13—14: „за бездушно вещество" вм. „за бездушно същество" (по *ДШ—II*).

Стр. 155, р. 16: „за лекаря" вм. „на лекаря" (по *ДШ—II*).

Стр. 155, р. 31: „вие сте ми" вм. „вие сте ни" (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 155, р. 3: чашата бенедиктин /чашката бенедиктин* р. 35: ги делеше /го делеше.

Стр. 156, р. 11: месечни заплати/месечни платки.

Стр. 154. . . . *последния роман на г. Леон Доде: Les Morticoles, излязъл лани в Париж* . . . — насоченият срещу лекарите памфлет на френския писател и журналист Алфонс Мари Леон Доде (1867—1942) „Умъртвителите“ (1894) му спечелва скандална слава.

Стр. 154. . . . *тая дума не съществува у Ларуса* . . . — „Нов речник на френския език“ от Пиер Ларус (1817—1875) излиза за пръв път през 1856 г. Оттогава речници по името на създателя на серията излизат периодично. Вазов е точен: думата от заглавието на романа на Доде отсъствува и от новите издания на речника.

ТОЙ Е МЛАД, ЗДРАВ, ИНТЕЛИГЕНТЕН

(Стр. 159)

Очеркът е печатан най-напред във в. „Мир“, г. II (1894), бр. 48. Препечатан е след излизането на *ДШ—II* и във в. „Прогрес“, г. III (1895), бр. 28.

Тук се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 159, р. 10: „че заляганията ми“ вм. „че заляганията му“ (по *ДШ—II*).

Стр. 159, р. 14—15: „да му затвори вратата си“ вм. „да му затворя вратата си“ (по *ДШ—II*).

Вариант в „Мир“ и ДШ—II

Стр. 160, р. 5: помислете си за/помислете за (*„Мир“, ДШ—II*).

НАРОДЪТ

(Стр. 162)

За пръв път във в. „Черно море“, г. II (1894), бр. 142. За втора публикация може да се приеме малко условно (вж. уводните бележки към *ДШ—II*) отпечатването на очерка в сп. „Българска сбирка“, г. II, кн. 4 (1-й април 1895 г.), стр. 339—341. Тук

публикацията е придружена от следната редакционна бележка: „В непродължително време ще излезе в София II том от г. Вазовите „Драски и шарки“. Нам е особено приятно, като можем да дадем на читателите си една от тези очарователни драски, която ще се появи в този том и която г. Вазов бе тъй любезен да изпроводи за „Б. Сб.“, преди да се появи тя в бъдещото му издание.“

Тук текстът се печата по *С* със следната поправка:

Стр. 164, р. 8: „с тефтерите“ вм. „в тефтерите“ (по *БСб и ДШ—II*).

След „Кардашев на лов“ това е творбата на Вазов от *ДШ—II*, която предизвиква най-големи спорове, отрицания. Очеркът се схваща от много литератори и журналисти като опит на Вазов да служи с перото си на съпартизаните си от дошлото на власт след падането на Стамболов правителство на Константин Стоилов. Характерен за настроенията от това време е отзивът за тази творба на д-р Кръстев от прегледа му на априлската книжка на сп. „Българска сбирка“ за 1895 г., отпечатан в редактираното от него списание „Мисъл“: „Право да кажем, ний не разбираме тоя разказ — ако ни се дава като нещо сериозно. В един партизански вестник — или карикатурен, защото в България не съществува разлика между тия две неща — той би бил на мястото си (с верен политически такт някои политически вестници действително го бяха препечатали — бел. на Кръстев под линия), но като обективно творение, творение на един п и с а т е л, който трябва да стои по-горе от българските „партии“, то е за нас просто непонятно. Непонятно — защото може да се разбира само по един начин, за който ний не би посмели в тоя случай да помислим, камо ли да го припишем г-ну Вазову: че митингите в България са шарлатанства, дела на пиени тълпи, на нощни герои и скотски глави“ (пос. книжка, стр. 244). По-нататък Кръстев обосновава възгледа си за сериозна, истинска белетристика в разликите ѝ с „партизанството“ в литературата. Вазов е обвинен, че е поискал в една книга с претенциите за истинска литература да се занимава със злободневен въпрос, трактуван от гледна точка на политическата изгода на дошлата на власт негова партия.

Тезата на д-р Кръстев се подхваща с охота от политическите противници на Вазов. Особено настъпателен е в тази атака органът на Либералната партия вестник „Народни права“.

В негова редакционна статия направо се казва: „Г. Ив. Вазов е надраскал няколко партизански разказчета (поместени във втората част от „Драски и шарки"), с които е искал да угоди на няколко свои политически приятели, които след вземане властта в ръцете си загазиха през просото и извършиха много стамболовщини.

Особено за отбелязване е драската „Народът", която е посветена изключително за защита на золумите и варварствата на полицията и чернотийските шайки. С тая драска г. Вазов е искал да употреби славното си име и поетическата си дарба да защити безславните, мръсните и срамотните дела на сегашните управници, на които той е поклонник и съпартизанин" („Народни права", г. V, бр. 52 от 9 май 1895 г.).

Цитирахме пасажи от тези отзиви, тъй като те добре илюстрират как са се раждали легендите около Вазов, как от единични факти са се правели обобщения, които понякога са тегнели над творчеството на писателя и са определяли цялостното отношение към него от страна на привърженици на дадени политически партии и течения. За отбелязване е обаче, че „Народът" е може би най-тенденциозното произведение на Вазов (с оглед на конкретния политически момент и на интересите на една партия). В бъдеще той е много по-внимателен при разработката на съвременни сюжети и не дава възможност да му бъдат отправяни подобни обвинения.

Вариант в „Черно море", „Българска сбирка"

Стр. 162, р. 3—4: „кафене „Свети Стефан" кафене „Сан Стефано".

ИЗПРОСИЛА

(Стр. 165)

За пръв пѣт в *ДШ—II*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 169, р. 23: „рисуваше пред него картина" вм. „рисуваше пред него картината" (по *ДШ—II*).

Стр. 170, р. 7: „дойдеше с" вм. „дойде с" (по *ДШ—II*).

Очеркът е продължение на „Просител" (вж. в *ДШ—I*) — в неговия финал Вазов дори се осланя на „прозорливостта" на читателите, които само ще могат да предположат как ще завърши тази история. За едно такова продължение ни разказва Беньо Цонев в рецензията си за *ДШ—II*: „Друга една подобна историйка пак за „службата" е „Изпросила", която е само продължение на ланска една Вазова драска „Просител". След като мъжът напразно обиколил всички министерства, провожда найсетне жена си, която и наистина сполучва да му изпроси службата. Не знаем само, дали г. Вазов е имал на ръка достатъчно примери от подобни просителки, за да оправдае драската си. При това забелязваме, че подобно продължение на ланската драска „Просител" бяхме получили за „Бълг. преглед" от един млад поклонник на Вазова, но без нужната финост, та редакцията бе принудена да я отхвърли" (сп. „Български преглед", г. II, 1895 г., кн. 6, стр. 112).

Не всички критици са така благосклонни обаче. Особено характерен е с опита за защита на фалшивия еснафско-дребнобуржоазен морал пасажът от рецензията за *ДШ—II* в „Периодическо списание": „А драската „Изпросила"? Тук един чиновник получава служба чрез поднасяне жертва на един началник честта на жена си. Въпреки възраженията и съпротивлението на самата жена, чиновникът я принуждава да иде да направи тая жертва. И жената, разсърдена, решава се да направи тая жертва, и изпросва така служба на мъжа си? Оставяме на страна формата, форма безвкусна, ако и доста извита, но по същество нека ни бъде позволено да кажем, че тая драска придава на цялата книга един дъх от най-тежките, най-нетърпимите. Има действително в тази г. Вазова книжка и нещо хубаво, както вече забележихме, но тази драска огрозява изцяло и тя едничка би могла да оправдае отстраняването ѝ от стола в салона на всяко порядъчно семейство или общество. За кого се пишат такъв неща и с каква цел? Няма съмнение, че в нашето прераждающе се общество са се вмъкнали, за зла чест, много пагубни и се развиват много пороци и много недостатъци; но да повярваме ли, че има чиновници у нас изпаднали морално до такава степен, щото един уволнен чиновник да може сам да жертвува честта на жена си, честта на фамилията си, само и само за да добие от един кой знае какъв началник кой знае каква да е служба? Не трябва да се ласкаем и длъжност е на всеки, който държи перо в ръката, да шиба и изобличава обществените пороци, но има неща, които умът не побира, има при това и безтактни бичувания, които наместо полза и поправяне, усилват и разпространяват още повече бичувания порок. Па и да се е улучило г. Вазову да чуе или да узнае нещо за подобна

случка, трябваше ли това да стане предмет на белетристическо произведение в една книга, предназначена за цялата читающа българска публика от двата пола?“ („Периодическо списание“, година десета, кн. XLIX—L, 1895 г.)

Подобни охранителски реакции свидетелствуват, че с творбите си от *ДШ* Вазов действително е засегнал редица болни места в съвременната му буржоазна прослойка у нас.

Варианти в ДШ—II

Стр. 170, р. 1: към вратата /към вратнята* р. 4: го раздразняше /го раздражаваше * р. 8—9; поглеждаше вратата /поглеждаше към вратнята.

Стр. 166. *Гол фудул — фудул* (ар.-тур.) — високомерен, надменен, горделив човек; изразът означава: неоснователно гордеещ се човек.

ДОНОС

(Стр. 171)

За пръв път в *ДШ—II*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 172, р. 31: „на която“ вм „па които“ (по *ДШ—II*).

Стр. 174, р. 13: „в пипиниерката“ вм. „в пипиниерата“ (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 171, р. 6: четеше последния/четеше развълнуван последния.

Стр. 172, р. 21: да се тресе зданието/да се тресе заведението.

Стр. 173, р. 40: намерено самò/найдено самò.

Стр. 174, р. 10: Те възвиха. /Те възвиваха.

ЗИМНА РАЗХОДКА

(Стр. 178)

Първа публикация в *ДШ—II*.

Печата с по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 178, р. 30: „почти идилическия вид“ вм. „ почти идилически вид“ (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 178, р. 4—5: по дърветата й/по дървесата й.

Стр. 180, р. 32: вашата жизнерадост /вашата жизнерадостност.

Стр. 180. *...българинът прощава князу Дондукову...* — руският княз Дондуков-Корсаков (1820—1893) участвува в Освободителната война, след което възглавява гражданската и военна власт и ръководи административното устройство на Княжество България; изиграл решаваща роля при определянето на София като столица.

Стр. 180. *Езофаг* (гр.) — хранопровод.

Стр. 180. *...уродлива маска на Квазимодо...* — изразът се основава на отличителните черти на известния герой от романа на Виктор Юго „Парижката „Света Богородица“.

Стр. 180. *Фрина* — гръцка хетера (IV век пр. н. е.); Праксител я е използувал за модел за статуите на Афродита.

ТРАВИАТА

(Стр. 181)

За пръв път в *ДШ—II*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 184, р. 6: „това зрелище“, вм. „онова зрелище“ (по *ДШ—II*).

Стр. 184, р. 40—41: „Погнуси ми се и цяла“ вм. „Погнуси ми се цяла“ (по *ДШ—II*).

Коментирайки този очерк, рецензентът на *ДШ—II* от „Периодическо списание“ отново подчертава конкретността и документалността на изобразеното: „Ако и в драската да не се поменува

името на доктора, всеки обаче, който е отмалко запознат с българската столица, ще си го произнесе насаме, щом захване прочитането на тая драска. Тоя доктор е един от арестуваните, па и съдените още по Белчевото дело, но оправдани, за да бъдат отпосле интернирани административним образом“ („Периодическо списание“, г. 10, кн. XLIX—L, 1895 г., стр. 209).

Стр. 182... *лежах в затвора по Белчевото дело*... — става дума за делото по убийството на Христо Белчев (1857—1891) — общественик и поет, министър на финансите в кабинета на Стамболов, убит в София. Убийството му дава повод на Стамболов да се разправи със свои политически противници.

ТРИ ГРЕШКИ

(Стр. 187)

Първа публикация в *ДШ—II*.

Печата се по *С* със следната поправка:

Стр. 192, р. 7: „Шумков II“ вм. „Шумков П.“ (по *ДШ—II*).

Варианти в ДШ—II

Стр. 188, р. 32—33: още руменееше/още се руменееше.

Стр. 189, р. 38: бях герой /бях героят.

Стр. 188 *Мустафа паша* — днес Свиленград.

Стр. 189. *Квипрокво* (лат.) — недоразумение, бъркотия.

Стр. 191. *Фелицитирам* (фр.) — поздравявам, честитя.

БЪДЕЩИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН „КРЪЖОК“

(Стр. 193)

За пръв път в *ДШ—II*.

Тук по текста от С.

Вариант в ДШ—II

Стр. 197, р. 24—25: излезе един /излезе от него само един.

Както в „Доктор Джан-Джан“ от тази част на *ДШ* (и в по-късната си творба „Японски силуети“) Вазов е визирал тук

враждебния му вече по това време формиращ се кръг „Мисъл“ и неговите спътници.

Стр. 193. *Хотел „Рамбуйе“* — един от центровете (1608—1655) на аристократическата култура във Франция през XVII в., организиран от маркиз де Рамбуйе в замъка му. Салонът е играел ролята на законодател на литературните вкусове по това време.

Стр. 194. ... *Хюговия „Notre Dame de Paris“* — прочутият роман на Виктор Юго „Парижката „Света Богородица“.

Стр. 197. *Nollesse oblige* (фр.) — приличието задължава.

ЕДИНСТВЕН ИЗХОД

(Стр. 200)

За пръв път в *ДШ—II*.

Печата се по *С*.

Рецензентът на „Периодическо списание“ отново отбелязва достоверността на описания случай: „В „Единствен изход“ се описват предателството, гризението на съвестта, отчаянието и самоубиването на един нещастник, на когото името не се споменава, но който е тъй също известен на всички в София“ („Периодическо списание“, г. 10, кн. XLIX—L, 1895 г., стр. 211).

Варианти в ДШ—II

Стр. 202, р. 33: от къщи /из къщи* р. 42: му се сторило/ му се чинило.

Стр. 203, р. 18: подаде ръка / подаде ръката * р. 29: с глава/ с главата.

Стр. 204, р. 10: на пода /на пола.

НЕОСТАРЯЛА

(Стр. 205)

Очеркът е печатан за пръв път в списание „Български преглед“, г. II, кн. 1, ноември 1894 г., и тук носи дата: „София, септември 1894 г.“

Печата се по текста от *С*.

ПАМЕТНИКЪТ

(Стр. 208)

Първа публикация в *ДШ—II*.
Тук по текста от *С*.

Стр. 209. *... пъшкаше жаловито в своя каменен затвор, като вдовицата на майстор Маноля ...* — не е известно за какъв вариант на народната легенда Вазов прави алюзия тук.

ЗА МОЯТА СИ ЧЕРГА

(Стр. 211)

За пръв път в *ДШ—II*.
Печата се по текста от С със следните поправки:
Стр. 211, р. 2: „Преподавателят г. Х." вм. „Предавателят г. Х." (по *ДШ—II*).
Стр. 218, р. 8: „нравствената ни отговорност" вм. „нравствената отговорност" (по *ДШ—II*).
Стр. 220, р. 3: „беше еня публиката" вм. „беше еня публика" (по *ДШ—II*).
Стр. 221, р. 2—3: „във великите творения" вм. „на великите творения" (по *ДШ—II*).

По своя характер „За моята си черга" излиза извън стила на *ДШ* — пред Шишманов Вазов дори определя очерка си като „статия" (Шишм., стр. 236). Но, от друга страна, това произведение се свързва с другите очерци със силен автобиографичен момент. Подробно за критическото отношение към „Митрофан и Дормидолски" вж. в бележките към т. 6 на настоящото издание.

Вариант в ДШ—II

Стр. 221, р. 41: подобна истинска / истинска подобна.

КОЙ ЩЕ ЦИВИЛИЗУВА ШОПСКО

(стр. 224)

За пръв път в *ДШ—II*.
Печата се по текста от *С*.

Стр. 225. *Г. Герове! Добре правите, че черпите българския речник из устата на народа!* — Ироничното подмятане тук за „Речник на блъгарский язык" на Найден Геров (чийто първи том излиза през 1895 г.) не трябва да се взема за израз на цялостно отношение на Вазов към големия труд на възрожденския ни деятел. Има запазени свидетелства, че Вазов високо е ценял „Речника" на Найден Геров и извънредно често си е служил с него.

ДОКТОР ДЖАН-ДЖАН

(стр. 232)

Първа публикация в *ДШ—II*.
Текстът се печата по С.

Прототип на героя от сатиричния разказ е литературният критик, редакторът на сп. „Мисъл" д-р Кръстьо Кръстев — Вазов говори за това пред Шишманов. Всъщност прицелът на творбата е бил ясен на времето за всички, които отблизо са следили литературния живот в столицата. Може да се смята, че преломът в отношенията между двамата настъпва именно след написването на цитирания в настоящите бележки отзив на Кръстев за „Народът".

Взаимоотношенията между Вазов и Кръстев са били разисквани многократно в мемоарната и критическата литература.

Трябва да се добави, че и по-късно Вазов продължава да воюва със средствата на художественото слово с литераторите от „Мисъл": с отпечатания в списание „Българска сбирка" и включен по-сетне в „Утро в Банки" очерк „Японски силуети".

Стр. 233, *Семков даже съзря това ...* — Издадената през 1885 г. книга „Ничтожна фамилия и въздушна природа" от Н. Семков става повод да се създаде в нашата литература нарицателното семковщина като означение на глупаво, бездарно съчинителство.

Стр. 233. *... авторът на „Венеца на Българската Мусса"* — *Антон Франгя* (1856—1917) — издава през 1875 г. стихосбирка, която Ботев жлъчно осмива (в. „Знаме", г. I, бр. 9).

КАРДАШЕВ НА ЛОВ

(стр. 240)

За пръв път в *ДШ—II*.

Тук се печата по *С* със следните поправки, извършени въз основа на текста от *ДШ—II*:

Стр. 244, р. 26: „издадена на нас“ вм. „издадена от нас“.

Стр. 249, р. 28: „да се не отчайвам“ вм. „да се отчайвам“.

Стр. 252, р. 38: „за печата“ вм. „на печата“.

Стр. 255, р. 20: „изящно източено“ вм. „изящно източно“.

Стр. 255, р. 32: „зографски шарении“ вм. „заграфийски шарения“.

Стр. 262, р. 15: „доста хубавка“ вм. „доста хубави“.

Стр. 268, р. 21: „не била благодарна“ вм. „не е била благодарна“.

Стр. 268, р. 39: „се покорило“ вм. „се покори“.

Стр. 269, р. 33: „обезпечен живот“ вм. „безпорочен живот“.

Стр. 275, р. 19: „му, не нарушават“ вм. „му, нарушават“.

Стр. 278, р. 2: „Той намери“ вм. „Той намира“.

Стр. 279, р. 26: „възторзи и ликуването“ вм. „възторзи и ликуването“.

Стр. 283, р. 18—19: „вкушава сладостта“ вм. „внушава сладостта“.

Стр. 283, р. 41: „защо той“ вм. „защото той“.

Стр. 284, р. 28—29: „еврейски животи — животи на верига поколения“ вм. „еврейски животни — животни на верига поколения“.

Стр. 286, р. 16—17: „ни прави“ вм. „ни направи“.

Стр. 287, р. 22: „странна сцена“ вм. „страшна сцена“.

Стр. 291, р. 27: „без тогова“ вм. „без тогава“.

Стр. 291, р. 31: „попита услужливо“ вм. „попита усмихнато“.

Стр. 297, р. 10: „секретар в министерство“ вм. „секретар в министерството“.

Стр. 301, р. 17—18: „са ги поръчвали“ вм. „са поръчвали“.

Стр. 301, р. 35: „което обществено“ вм. „което е обществено“.

Стр. 302, р. 10—11: „Тръгнаха двамата.

Скоро влезнаха в градината, за да пресекат“ вм. „Тръгнаха двамата, за да пресекат“.

Стр. 304, р. 37: „все има“ вм. „все няма“.

Стр. 311, р. 9: „да го одържа“ вм. „да го одържи“.

Стр. 312, р. 1: „изборните“ вм. „изборни“.

Стр. 321, р. 11: „по бузата му“ вм. „по бузите му“.

Стр. 322, р. 3: „Госпожите обаче“ вм. „Господарите обаче“.

Стр. 322, р. 21: „лакомяха стопанките“ вм. „лакомяха стопаните“.

Стр. 323, р. 21: „в най-новата ни история“ вм. „в най-новата история“.

С мозаичната си композиция, с многобройните си съответствия на ситуации от други творби в двете части на *ДШ*, със стремежа да се „мотивира“ една писателска позиция спрямо съвременната действителност, с методичността на обхождането на столицата, „Кардашев на лов“ представя една истинска равносметка на творческия експеримент с „очерците из столичния живот“. Макар да се запазва като подоснова, автобиографичният момент тук не е така пряк, очерковостта отстъпва пред фикционалността. Имаме всички основания да разглеждаме „Кардашев на лов“ като една манифестна творба на българския критически реализъм. Естествено, творбата привлича вниманието на литераторите, става предмет на обсъждания. В списание „Мисъл“ — г. VIII, 1898, кн. 1 — се появява анонимен (днес е установено, че автор е съвсем младият тогава литературен критик Димитър Димитров — застанал по-късно на марксистки позиции) „литературен ескиз“ „За сюжетите на българската белетристика“ с подзаглавие „По повод на драската „Кардашев на лов“ от Ив. Вазов“. Схванал доста повърхностно финалната фраза „Нека бъде сатирата!“, младият критик разглежда „Кардашев на лов“ като едно свидетелство за неспособността на по-старите писатели да вникнат в днешните проблеми на обществото. Димитров противопоставя във втората част на статията си (публикувана в следващата книжка на списанието) Страшимиров като съвременен писател на Вазов. Сякаш в отговор на това нежелано от него противопоставяне Антон Страшимиров ще пише след време в известната си статия „Елате ни вижте“: „В началото на 90-те години Вазов ни поднесе столични „Драски и шарки“. Дребен, жалък свят ни рисува; романистът е на лов — дири да схване жилка на що от що цялостен живот, за да го нарисува, а на всяка стъпка се натъква на цинична раздробеност, изтърканост, безопорност... И това тогава, когато той дири цялостен живот в пулса на своето общество, в столицата на своята България“ (сп. „Звезда“, г. I, 1900, кн. 5, стр. 286). И ще защити правото на писателя да избира своите сюжети вън от неподвижните схеми на незрелите представители на вулгарно-социологичната критика.

Стр. 242, р. 4: един стражар / един стражарин.

Стр. 247, р. 23: теглени от една / влечени от една.

Стр. 248, р. 3—4: през страничната му врата / през бочната му врата.

Стр. 252, р. 12: *след* „своите гръмоносни облаци" в *ДШ—II стои:* — Слушай ги, новините по политиката, казва той.

Стр. 255, р. 37: за ръката / за лакъта.

Стр. 256, р. 2: с черна / с хубава черна.

Стр. 261, р. 39—40: се оттеглиха / оттеглиха се.

Стр. 265, р. 29—30: Прохладният въздух / Приятният въздух.

Стр. 268, р. 7: до вчера, допреди / до вчера, до днес, до преди.

Стр. 269, р. 25: намерена най-после / найдена наконец* р. 36: Дойде му мисълта / Дойде му сега мисълта.

Стр. 270, р. 8—9: прицел на / нишан на.

Стр. 273, р. 18: венчалния аналой / венчалния стол* р. 21: да диша / да дъхне.

Стр. 275, р. 17: Нито хапливите мухи / Хапливите мухи.

Стр. 276, р. 8: Сякаш искаше / Сякаш, че тя искаше * р. 35: Тая неочаквана / Тая неожидана.

Стр. 277, р. 15: по тила / в тилът * р. 24: за заплатата / за платката * р. 21: паметника, на дръвчетата / паметника, и на дръвчетата.

Стр. 279, р. 3: Кардашев не се / Кардашев се не * р. 5: турците — всичко / турците — и сичко * р. 22—23: горчиви спомени / горчиви възпоминания * р. 38: Той опита / Той изпита.

Стр. 282, р. 13: хубавия изглед / хубавия глед * р. 15: на вълни / на вълнения * р. 16: натрупания планински / нагрездения планински.

Стр. 283, р. 24: възгледи за нещата / възгледи на нещата.

Стр. 286, р. 34: сме, налегнати / сме и налегнати.

Стр. 289, р. 11—12: на прашни / на вити прашни.

Стр. 290, р. 31: едвам можа / едвам можеше.

Стр. 291, р. 12: ви е роднина / ви е рода * р. 20: имал съдене / имал съдба.

Стр. 292, р. 22—23: на оградата / на заградата.

Стр. 295, р. 17: Холски пък / Холски-же.

Стр. 298, р. 34: странично обстоятелство / бочно обстоятелство.

Стр. 301, р. 27—28: само добро / само едно добро.

Стр. 302, р. 7: Да видим. / Да идем.

Стр. 313, р. 37: крака затропаха / крака затропотиха.

Стр. 314, р. 18: бясно дрънкане / бясно дрънчене.

Стр. 316, р. 36: изхода от този / изход из този.

Стр. 317, р. 41: остават да посветим / остаят, за да посветим.

Стр. 323, р. 30: кандидати са / кандидати не са * р. 30—31: природата е бил / природата не е бил.

Стр. 325, р. 11: Тя получава / Тя приема.

Стр. 328, р. 28: Но що / Но какво.

Стр. 329, р. 26: са станали / са ставали.

Стр. 244. *Джиросвам* (ит.) — прехвърлям полица, чек на друго лице.

... шконтира я с голямо аджио ... — *шконтирам* (ит.) — изплащам полица преди срока с голям отбив (шконто);

Стр. 246. *Нойма* (гр.) — начин за справяне с някаква ситуация.

Аркан (татар.-рус.) — въже или прът с примка на края.

Стр. 256. *... рокамболовски роман ...* — роман от серията многочислени романи за превърналия се от бандит в бранител на доброто герой Рокамбол на френския писател Пиер Алексис Понсон де Терай (1829—1871).

Стр. 257. *... времената на Борджиевците ...* — периодът от италианската история (края на XV и началото на XVI век), когато играят видна роля членовете на натурализираната в Италия испанска благородническа фамилия — папата Александър VI Борджия; синът му Чезаре Борджия, дук де Валентино — прославил се с политическите си убийства и интриги, послужил за прототип в книгата на Макиавели „Принцът"; Лукреция Борджия — негова сестра, прочута с хубостта си, женена за дука на Ферара.

Стр. 261. *То и по имената сме братя ...* — Братемоев намеква, че фамилията Кардашев идва от турското „кардаш" — брат, побратим.

Стр. 264. *... най на края на повестта си вие убивате в разсипаната воденица ∞ тройцата души във воденицата ...* —

Братемоев преразказва финала на „Под игото“, наричайки романа повест.

Стр. 280. *Втаксвам* (гр.) — обещавам, наемам се.

Стр. 282. ... *черна брада империал* ... — дълга раздвоена брада.

Стр. 283. *Нехар* — леност, мързел, безгрижие.

Стр. 293. ... *Семков* ∞ *авторът на „Въздушна природа“*... — вж. бел. към „Доктор Джан-Джан“ на стр. 459.

... *„Красния цветок“ на Гаршина* ... — героят в алегорическия разказ на руския писател Всеволод Гаршин (1855—1888) — един обхванат от маниакална идея човек се стреми с цената на живота си да унищожи злото, въплътено в неговите представи в червено цветче.

Стр. 294. *Муткуров, С. А., генерал* (1852—1891) — български военен и обществен деятел — участвувал в Освободителната война, в Съединението, в Сръбско-българската война, първият военен министър на княз Фердинанд Кобургготски.

Стр. 305. *18 май* ... — денят на падането на Стамболов.

Стр. 307. *Сквер* (англ.) — малък площад или градинка на площад.

Стр. 308. *Гантирана ръка* ... — ръка с ганти, с ръкавици.

Стр. 311. *The Great Atraction* (англ.) — голямата съблазън.

Стр. 320. ... *Корнейлеви герои* ... — основен личен проблем на героите от трагедните на великия френски драматург Пиер Корней (1606—1684) е противоречието между дълга към държавата и другите човешки връзки — приятелски, родствени, любовни. Това противоречие тук се решава винаги в полза на дълга към държавата.

Стр. 323. ... *вдовиците на Командора* ... — според класическия литературен сюжет вдовицата на Командора (убит от Дон Жуан) е съблазнена от Дон Жуан, което довежда и до гибелта му след дръзкото предизвикателство — поканата към статуята на Командора да стане свидетел на любовната му среща с вдовицата. Най-вероятно тук Вазов има пред вид Пушкиновата интерпретация на сюжета в „малката трагедия“ „Каменният гост“.

Стр. 325. *Евантайл* (фр.) — ветрило.

ВИДЕНО И ЧУТО

Издаденият през 1901 г. сборник „Видено и чуто“ не прилича по своя състав на предхождащите го две части на „Драски и шарки“. За разлика от концептивно създаваните и подредени „очерки из столичния живот, в новата книга са включени разнотипни творби: очерци, разкази, спомени и един обемен пътепис (пред включването на произведенията от *ВЧ* в т. 10 на *С* пътеписът „Мусала“ не е поместен тук — той намира място всред другите пътеписи).

Творбите от *ВЧ* не са печатани поради това в литературната периодика — тук е тяхната първа публикация. При излизането на книгата Константин Величков публикува в своето списание „Летописи“ разказа „Дядо Йоцо гледа“ заедно със своя рецензия. В нея четем: „Ако се цени у нас наслаждата, която може да достави едно хубаво художествено произведение, „Видено и чуто“ ще имат много читатели. Аз това желая и по тая причина, че по тоя начин ние имаме скоро втори том от „Видено и чуто“. Вазов може да ми се сърди, че издавам тука една тайна, но аз не можах да се въздържа да не предам една приятна вест на своите читатели, като искам да ги накарам да съдействуват, за да се изпълни по-скоро обещанието на писателя. А за да пожелаят по-сигурно да прочетат цялата книга, аз си позволих да направя за тях една кражба, с препечатването в тая книжка на летописи“ на един от най-хубавите разкази в сбирката: „Дядо Йоцо гледа“ („Летописи“, г. III, 1901, кн. 1 от 19 ноември 1901 г., стр. 22). Вазов не реализира този проект за втора част на *ВЧ* — може би става въпрос за следващия му сборник „Пъстър свят“, който първоначално е бил замислен като такава втора част.

Литературната общественост приема, общо взето, благосклонно новата Вазова книга — без обаче да се появят някакви задълбочени критически анализи на творбите. Положителните отзиви съдържат неподкрепени с никакви доказателства често суперлативни оценки. В споменатата си рецензия Константин Величков пише: „Никога Вазов не ми се е видял по̀ художник. Художник, който владее всичките средства на своето изкуство и създава спокойно, без да подлага на някакво напрежение, без да си определява от по-рано някаква цел, без да преследва някакви задачи, като се подчинява просто на веленията на своята творческа сила...“ (пак там). В рецензията на списание „Наш живот“, подписана с инициала „К“, Вазов се брани от

неопоменати тук негови критици, отново без каквато и да е аргументация (вж. „Наш живот“, г. I, 1901, кн. 4—5).

Почтителната адмирация на повечето литературни издания се нарушава най-драстично отново от списание „Мисъл“. След излизането и на сборника „Пъстър свят“ Стефан Минчев разглежда двете книги в статията си „Издребнял писател“. Основната теза на критика е, че Вазов е все още силен, когато е в сферата на спомените. Напусне ли техния терен, насочвайки се към съвременността, той търси куриозното, дребната случка и не е в състояние да улови големите проблеми на епохата (вж. „Мисъл“, г. XIII, 1903, кн. 1, стр. 32—40).

В отговор на тази несправедлива в редица свои пунктове критика в списание „Българска сбирка“ излиза статията „Вазов на страниците на едно списание“ на В. Ямуков (псевдоним на Владимир Василев). Ето пасаж от нея: „Докато Вазов създава образи като тоя на слепия „Дядо Йоцо“, тоя величествен символ на току-що освободена България, като „Павле Фертигът“... дотогава всички умувания и фразеологии за „несъвременност“, „липса на психологически анализи“ и тям подобни, ще служат само за утешение и разтуха на своите автори“ („Българска сбирка“, г. XI, 1904, кн. 2, стр. 99).

При поместването на творбите от *ВЧ* в *С* Вазов прави минимални стилни поправки, които засягат само отделни думи.

ДЯДО ЙОЦО ГЛЕДА

(Стр. 335)

Разказът се печата по текста от *С* със следните поправки, направени по *ВЧ*.

Стр. 336, р. 4: „с всичките му тегла“ вм. „в всичките му тегла“.

Стр. 338, р. 2: „от тях още не е бил“ вм. „от тях не е бил“.

Стр. 340, р. 38: „— Да чуеш само“ вм. „— Чуеш само“.

Стр. 341, р. 18: „И войникът, и Колю“ вм. „И войникът, и Колчо“.

Стр. 341, р. 38: „живот на България. Политическите трусове“ вм. „живот на България, политическите трусове“.

Още в първите отзиви за *ВЧ* разказът „Дядо Йоцо гледа“ е посочен като една от най-значимите Вазови къси белетристични творби — оценка, която остава валидна и до днес. В поре-

дицата от статии за Вазовите разкази на сп. „Нов живот“ през 1901 г. намираме есе специално за образа на дядо Йоцо. То е подписано с инициалите „Г. П. С.“ — негов автор вероятно е Георги Стаматов, който е бил активен сътрудник на изданието. Ето един пасаж от този отзив, който характеризира със засилената критичност към съвременната действителност начина, по който е бил прочетен при първата си публикация разказът: „А само четвърт век се измина оттогава!

И възторгът на дядо Йоцо се обърна на пародия.

Какво стана с тази девственица България?

Излъга ли ни тя в своята невинност или ние грубо, цинично я изнасилихме?

Какво стана с тези характери като Ботев и Левски, характери, които ний смятахме присъщи на българина?

Мигар можа толкова скоро да се изроди цяло поколение...

Защо, като вървиш из нашите улици, не виждаш ни едно умислено лице, на което да прочетеш страдание за тази нещастница — България?

Да, ний можеме да споделяме радостта и възторга на дяда Йоца, ний можем само да му завиждаме, че той е изгубил зрението си, нищо не вижда и ще умре, като занесе със себе си образа на чиста и девствена България, каквато ний никога няма да я видим“ („Наш живот“, г. I, 1901, кн. 7—8, стр. 347).

Варианти във ВЧ

Стр. 335, р. 10: което ще/що ще * р. 11—12: Нещастните родни души няма обаче да възкръснат/Те няма обаче да възкръснат, нещастните родни души.

Стр. 336, р. 5—7: беше имал злочестината внезапно да ослепее в родното си гнездо на шейсет и четвъртата си година/беше имал злочестината на шейсет и четвъртата си година внезапно да ослепее в родното си гнездо * р. 24: в канарите/в карпите.

Стр. 337, р. 15: всичко беше/сичко там беше * р. 18: или че може/или може * р. 22: из селото/из село * р. 26: дядово Йоцово/дядо Йоцово * р. 26—27: разбуди се/разбуни се * р. 28: щеше да/щеше той да * р. 33: пита той запъхтян/пита запъхтян.

Стр. 340, р. 21: все весели / весели сѐ * р. 31—32: от ново / от едно ново * р. 32: за Великден едничкият войник / за Великден, един войник кавалерист — едничкия войник.

Стр. 341, р. 5: Колю извика / Колю извиква * р. 5—6: се усмихна / се усмихва * р. 6: Войникът излезе / Войникът излиза * р. 23: нему се / нему му се.

Стр. 342, р. 30: и до ушите на дяда / до ушите и на дяда.

Стр. 344, р. 16: свирката, да погледа / свирката и да погледа * р. 40: силата, славата / силата и славата.

Стр. 345, р. 19: беше ненадейно / беше напрасно.

Стр. 337. *Маймурин* (ар.-тур.) — чиновник в турско време.

Стр. 341. *Талим* (ар.-тур.) — военно строево обучение.

Стр. 342. *Мендиз* (ар.-тур.) — инженер.

ГЕРОИТЕ ОТ АНГЛО-БУРСКАТА ВОЙНА

(Стр. 346)

Печата се по *С* със следните поправки според текста от *ВЧ*.

Стр. 349, р. 15: „със сухо, гърчаво“ вм. „със сухо, горчиво“.

Стр. 350, р. 19—20: „същинският пръв министър“ вм. „същинския министър“.

Стр. 351, р. 35: „здрависваха храбрия“ вм. „здрависаха храбрия“.

По времето на създаването на *ВЧ* войната на бурите с Англия е вълнувала живо българското общество. Не само политическите вестници, но и литературните издания са отделяли много място за отразяването на военните действия в Оранжската и Трансваалската южноафриканска република — достатъчно е да разгърнем броевете от началото на века на списанието на Вазовия приятел Константин Величков „Летописи“ или големите списания „Мисъл“ и „Българска сбирка“, за да се убедим, че имената на участниците в тази битка — политически и военни лица — наистина са били добре познати на българския читател. Вазов в разказа си точно отразява атмосферата на съчувствие и симпатии към бурите. Писателят им посвещава и едно стихотворение от книгата си „Под нашето небе“ — „Трансваал“ (вж. бел. към т. 3 от настоящото издание).

Варианти във ВЧ

Стр. 348, р. 24: нови усещания / нови ощущения * р. 25: някаква нервност / някаква нервозност * р. 36: в английска униформа / в английска военна униформа.

Стр. 350, р. 5—6: взе върху / взема върху * р. 19—20: беше същинският / беше същият * р. 31: привлича вниманието / привлича вниманията.

Стр. 351, р. 23—24: Зрителите предвкусваха / Зрителите предвкушаваха.

Стр. 352, р. 21: дава тон / дава тонът * р. 33: значението и славата им / значението им и силата им.

Стр. 354, р. 31—32: цяло човечество / цялото човечество.

Стр. 348. *Monsieur, nous voulons Cruger!* (фр.) — Господине, ние искаме Крюже!

Стр. 350. *Шейлок* — персонаж от комедията на Шекспир „Венецианският търговец“ — евреин-лихвар; синоним на жесток и безсърдечен човек.

Стр. 350. . . . *A bas* (фр.) — Долу!

Стр. 351. . . . *plus fort que moi* (фр.) — по-силно от мен.

ПОБОРНИК

(Стр. 355)

Печата се по текста от *С* със следните поправки, направени въз основа на *ВЧ:*

Стр. 357, р. 9—11: „пред по-висшето.
Това не изглеждаше правдоподобно.
Други го обясняваха“ вм. пред по-висшето.
Други го обясняваха“.

Стр. 359, р. 30—31: „безоръжни жени“ вм. „обезоръжени жени“.

Описаната в този очерк ситуация с даденото на Левски пардесю ни разкрива реалната основа на известния епизод с Бойчо Огнянов в „Под игото“.

Варианти във ВЧ

Стр. 358, г. 11: целият град / целият градец* р. 11: че се касае / че се касаеше * р. 16: изгубва глава / изгубва главата.

Стр. 357. *Тая нова Далила трябваше да е отнела силата . . .* — филистимянката Далила отрязва косата на влюбения в нея Самсон, където се крие силата на героя, и го предава на филистимяните.

Стр. 358. *Беледие* (ар.-тур.) — градски съвет.

Стр. 358. ...*евзалии пушки*... — пушки, които се палят с евза, с капсула.

ПЪРВИЯТ МЛАД БЪЛГАРИН, КОЙТО...

(Стр. 361)

Тук според *С* със следните поправки по *ВЧ:*

Стр. 361, р. 24: „за да се увеличи“ вм. „за да увеличи“.

Стр. 364, р. 9—10: „се здрависвах“ вм. „се здрависах“.

Стр. 365, р. 16: „станало сега тъй умно“ вм. „станало сега умно“.

В рецензията за *ВЧ* от сп. „Нов живот“, подписана с инициала „К.“, четем следния пасаж за този очерк: „Първият млад българин, който...“: — дето броят на думите е много по-малък от броя на вестникарските статии, написани за индустриалната безинициативност на българина — и при все туй тая цел, която статийни дълбокоучени дисертации гонят, е достигната без никакви особни усилия, тъй простичко, тъй естествено...“ („Наш живот“, г. I, 1901, кн. 4—5, стр. 236).

Варианти във ВЧ

Стр. 363, р. 20: му уловят / му уловяха.

Стр. 364, р. 3: Защо не се / Защо се не * р. 33: поради големите / заради големите.

Стр. 365, р. 21: Аз мислех / Аз намислих.

В МРАКА

(Стр. 367)

Печата се по *С* със следните поправки според *ВЧ:*

Стр. 371, р. 30: „Божествена лъча“ вм. „Божествената лъча“.

Стр. 372, р. 9: „по-дълбока под него“ вм. „по-дълбока над него“.

Стр. 373, р. 6—7: „го делеше вече от света“ вм. „го делеше от света“.

Стр. 373, р. 17: „над гърба си“ вм. „над гроба си“.

Стр. 374, р. 36: „потресния инженеров разказ“ вм. „потресения инженеров разказ“.

Варианти във ВЧ

Стр. 368, р. 18: останала далеко / остала далеко * р. 36: и останали / и остали.

Стр. 369, р. 1: така ясно / така явно * р. 32—33: попаднал тук / пропаднал тук.

Стр. 374, р. 18—19: един другиму в обятията / един друг в обятията си.

Стр. 375, р. 9: признай си / признай се.

НЕГОСТОЛЮБИВО СЕЛО

(Стр. 376)

Печата се без изменения по текста от *С*.

Варианти във ВЧ

Стр. 376, р. 7: от колелата / от колелетата.

Стр. 377, р. 11: с каскет / с каскета.

Стр. 381, р. 3: в Софийско / в софишко * р. 5: че приказват / че приказвал.

Стр. 377. *Барнум* (от англ. собствено) — съдържател на цирк с животни.

МИХАИЛ ЧОНИН

(Стр. 382)

Тук по *С* със следните поправки въз основа на текста от *ВЧ:*

Стр. 383, р. 19—20: „притоварени с грижи“ вм. „претоварян от грижи“.

Стр. 384, р. 35—36: „финансите на Източна Румелия“ вм. „финансите в Източна Румелия“.

Стр. 385, р. 7: „участие в пловдивския“ вм. „участие и в пловдивския“.

Варианти във ВЧ

Стр. 383, р. 12: и докато / и докогато.

Стр. 384. *Салмуване* (тур.) — лудуване, буйство.
Стр. 385. *Даждие* — данък, налог.

ДАСКАЛИТЕ

(Стр. 390)

Печата се според *С* със следните поправки въз основа на *ВЧ:*
Стр. 401, р. 14: „безжизнен и отегчителен“ вм. „безжизнен, отегчителен“.

Стр. 403, р. 26—27: „подидаскал Нача“ вм. „поддаскал Нача“.

Стр. 406, р. 9: „Защото негърът“, вм. „Защото негър“.

Стр. 407, р. 20—21: „Баща ми и за това още“ вм. „Баща ми за това още“.

Стр. 411, р. 25—26: „Ние тогава трябва“, вм. „Ние трябва“.

Стр. 414, р. 34: „на една еротическа“ вм. „но една еротическа“.

Стр. 417, р. 15—16: „смайването му, когато видя, че аз“ вм. „смайването му, че аз“.

Спомените за училищните години „Даскалите“ се повтаря в ред моменти с това, което по-късно Вазов разказва пред Шишманов за този период от живота си — главите „Основно училище“, „Класно училище“, „Калофер“ и „Пловдив“ от „Животът на поета, както ми го разказа сам той“ (Шишм.). Искреността, с която Вазов описва училищните нрави от своето детство, е подкупила дори преднамерения отрицател — в известната си статия „Издребнял писател“ Стефан Минчев пише: „Най-смътни са спомените му за първите негови „даскали“. В паметта му те се вестяват като неясни силуети с по една или няколко характерни черти, останали запечатани в детската му душа.

„Даскалите“ образуват хубава галерия от портрети на старите наши възпитатели. Колкото и бледи да са някои от образите на тия български просветители, ний пак трябва да благодарим на мемоариста; защото оная минала епоха не е възпроизведена художествено и нямаме в литературата типове от онова време. В случая портретите ще заместят общите образи“ („Мисъл“, г. XIII, 1903, кн. 1, стр. 36).

Варианти във ВЧ

Стр. 398, р. 28—29: преиначаваха името му / преиначаваха му името.

Стр. 402, р. 4: декламираше с чувство / декламираше ни с чувство * р. 37: Или изкарваше / Или пък изкарваше.

Стр. 404, р. 17: като ясно / като ясното.

Стр. 405, р. 24: хвърчаха късове / отфърчаха късове.

Стр. 406, р. 12: правеше да / правеха да.

Стр. 407, р. 3—4: завеждаше за пръв / завеждаше пръв.

Стр. 408, р. 4: на един първенец / на местен първенец * р. 33: Голямото въздълго / Голямото му въздълго.

Стр. 411, р. 26: на Бориса / в Бориса * р. 35: на просветата / на просвета.

Стр. 412, р. 4: и пулс на цяла / и пулсът на цяла.

Стр. 414, р. 36: аз ги научих / аз ги учах.

Стр. 415, р. 9: с една упоритост / с една безочлива упоритост.

Стр. 417, р. 28—29: твърде духовит и с всестранно / твърде духовит, начетен и с всестранно * р. 40: в стихотворството / в стихотворство.

Стр. 391. *Катъри* (диал. от тур.) — обуща.

Карвани (тур.) — вид потури от тънък плат с къси крачоли.

... алилодидактическата или мак-ланкастерската метода ... — взаимоучителна (по-силните или по-големи ученици обучават по-малките или по-слабите) система на обучение; наричана е още ланкастерска по името на един от първите английски педагози (заедно с Андрей Бел), приложил я в основано от него училище. Вж. за въвеждането ѝ у нас: Боян Пенев. История на новата българска литература, т. III, С., 1933, стр. 224—232.

Стр. 395. *Напанагон* (гр.) — отгоре на това.

Харбия (ар.-тур.) — желязна пръчка за пълнене на стари пушки и пищови.

Яким Груев (1828—1912) — виден български педагог и книжовник, автор и на интересното свидетелство за обществения

живот и за образованието у нас преди Освобождението „Моите спомени“ (Пловдив, 1906 г.).

Стр. 398. *Лапари* — широки плитки обувки.

Стр. 402. *„Български книжици“* — българско литературно-обществено списание, излизало през 1858—1862 г. — орган на цариградското „Българско книжовно дружество“; редактирано последователно от Д. Мутев, Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Т. Бурмов и С. Филаретов.

Стр. 406. *... като Франциска I подир боя при Павия, имах право да извикам: Tout est perdu, fors l'honneur!* — битката при Павия френският крал Франсоа I (1494—1547) води срещу Австрия; преводът на фразата гласи: Всичко е загубено освен честта!

Стр. 411. *Протогер* (гр.) — глашатай.

... сцената на „Бориса Годунов“ ∞ пишещ летописа си ... — акт трети „Нощ. Килия в Чудовския манастир“ от Пушкиновата трагедия „Борис Годунов“. Именно тази сцена Вазов превежда през 1884 г. за „Бѣлгарска христоматия“ (вж. бел. към т. 5 от настоящото издание).

Стр. 412. *... побългарената „Сирота Цветана“...* — преработка на повестта на руския писател Николай Карамзин (1766—1826) „Бедная Лиза“, отпечатана за пръв в сп. „Български книжици“.

Стр. 412. *„Revue des deux mondes“* — „Обзор на двата свята“ — френско списание, основано, през 1829 г. (продължава да излиза), най-значителното литературно издание в тази страна през XIX век.

Стр. 413. *... турския превод на „Телемаха“...* — вероятно става въпрос за превод на философско-утопическия роман „Приключенията на Телемах“ на френския писател Франсоа де Салиняк де ла Мот Фенелон (1651—1715).

Стр. 416. *... не четеше Ламартиновите „Méditations“ ...* — точното название на стихосбирката на Алфонс де Ламартин (1790—1869) е *„Méditations poétiques“*, 1920 („Поетически размишления“).

... un cas pendable ... (фр.) — случай за обесване.

... Беранжеовата хубава песен: La Sainte Hélène ... — преводът на частта от стихотворението „Света Елена“ на Пиер Беранже (1780—1857) гласи:

Върху един вулкан, чиято пламнала уста
хвърля лава в морето, което се притиска
между флоти от прах и пушек,
слиза един ангел и вулканът угасва.
Един черен демон изхвръква из кратера:
— Що желаеш ти, да останеш чист и хубав? —
Ангелът отвръща: — Тази самотна скала
господ каза да се превърне в една гробница.

Стр. 417. *„La mère aveugle“* (фр.) — „Сляпата майка“.

Стр. 418. *Ернст Ренан* (1823—1892) — френски писател, автор на осемтомна „История на произхода на християнството“, на „Философски диалози и фрагменти“, на ред „философски драми“ и др.

СЪДЪРЖАНИЕ

ДРАСКИ И ШАРКИ

Част първа

Украсил столицата 7
Траур 10
Слугиня 15
Обикновена история 20
Една изгубена вечер 27
Двете врати 32
Драма 36
Репетиция 42
Едно злодейство 45
„Ново преселение“ 48
Братаковата теория 56
Савò 61
Не поздравил 67
Прекрасно! 73
Отровен 81
Доктор Андрозов 84
Василица 88
Пустодимски 93
Коприва 98
Член 33 101
Просител 111
Приятелски срещи 115

ДРАСКИ И ШАРКИ

Част втора

Марат 131
Учител по историята 135
Наводнението 144
Un cas de psychologie 148
Гарнитури на прозорците 154
Той е млад, здрав, интелигентен 159
„Народът“ 162
Изпросила 165
Донос 171
Зимна разходка 178
„Травиата“ 181
Три грешки 187
Бъдещият литературен „кружок“ 193
Единствен изход 200
Неостаряла 205
Паметникът 208
За моята си черга 211
Кой ще цивилизува шопско? 224
Доктор Джан-Джан 232
Кардашев на лов 240

ВИДЕНО И ЧУТО

Дядо Йоцо гледа 335
Героите от Англо-бурската война 346
Поборник 355
Първият млад българин, който 361
В мрака 367
Негостолюбиво село 376
Михал Чонин 382
Даскалите 390
Бележки 423

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ VII

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректор Мария Грудева

Формат 84/108/32; тираж 60 100 екз.; печатни коли 30; издателски коли 25,20; л. г. VI/32; изд. № 4083; пор. № 135/1976 г. на изд. „Български писател“; дадена за набор на 26. V. 1976 г.; излиза от печат на 30. XI. 1976 г.; цена 2,21 лева.

ДПК „Димитър Благоев“ — София